

יד ושם
Yad Vashem
Яд Вашем

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАУКМА

ЩОДЕННИК ЛЬВІВСЬКОГО ГЕТТО

СПОГАДИ РАБИНА ДАВИДА КАХАНЕ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

Упорядник Жанна Ковба

ДУХ І ЛІТЕРА

יד ושם
Yad Vashem
Яд Вашем

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАУКМА

УДК 947.7.084.8 (=411.16)
К 306

Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Видання друге. Упорядн. Ж.Ковба. – К.: Дух і Літера. 2009 – 276 с.

Переклад з англійської	*Ніна Шпет*
Відповідальні за випуск	*Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*
Рецензенти	*Анатолій Подольський, Яна Яновер*
Науковий редактор	*Мартен Феллер*
Упорядник	*Жанна Ковба*
Комп'ютерний набір	*Ніна Шпет*
Комп'ютерна верстка	*Світлана Невдащенко*

На обкладинці вміщено малюнок Зиновія Толкачова “Талескотн” (серія “Майданек”), 1945

Ця книга свідчення духовної особи, рабина Давида Кахане про трагічну долю львівських євреїв періоду фашистської окупації, про власний порятунок, порятунок дружини й доньки у монастирях Студійського уставу, резиденції митрополита Шептицького.

Вперше подаються спогади українців-галичан про рабина Кахане, інформація про галицьких рабинів і католицьке духовенство часів Другої світової війни.

Становить інтерес для істориків, краєзнавців, тих, хто цікавиться історією, сучасністю, перспективою міжнаціональних взаємин.

ISBN 978-966-378-110-5

Присвячується
пам'яті загиблих євреїв
Гримайлова та Львова

Щиро дякуємо за допомогу у виданні спогадів рабина Давида Кахане

АМЕРИКАНСЬКОМУ ЄВРЕЙСЬКОМУ ОБ'ЄДНАНОМУ РОЗПОДІЛЬЧОМУ КОМІТЕТОВІ "ДЖОЙНТ",

АПОСТОЛЬСЬКІЙ НУНЦІАТУРІ В УКРАЇНІ,

а також:

Сестрам Святопокровського монастиря Студійського уставу у Львові та Перемишлянах,
Всечесним отцям і Братам Святоуспенської лаври Студійського уставу в Уневі,
співробітникам Українського центру дослідження Голокосту в Києві,
директору Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету п. Олегу Турію,
керівникові відділу "Україніка" Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника п. Євгену Наконечному,
науковому співробітнику Інституту юдаїки п. Анатолію Кержнеру,
львівському журналістові п. Борису Дорфману.

Від упорядника

«Я почав писати ці нотатки 29 вересня 1943 р., коли переховувався у резиденції митрополита Шептицького у Львові, десь чотири місяці після ліквідації Львівського гетто і після страшного винищення у Янівському таборі. Більшість з цих сторінок були написані там та в студитському монастирі на вулиці Петра Скарги. Події, люди, жахливі картини знову жваво постали перед моїми очима. Усе те, що бачив і чув і разом з тим, що пережив у самому монастирі я поклав на папір, увесь час пам'ятаючи слова посланця, який сповістив Йову про трагедію: «І врятувався лише я один, щоб сповістити Тобі» (Йова 1:16).

Такими словами почав рабин Давид Кахане передмову до спогадів «Щоденник львівського гетто». Книжка вийшла івритом у 1978 році у Тель-Авіві.

У 1984 році у квартальнику Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі «Діалоги» друкувалися окремі розділи «Щоденника львівського гетто» у перекладі українською мовою («Діалоги»: ч. 5-6, 1984; 7-8, 1985; 13-14, 1987). На жаль квартальник маловідомий в Україні.

У 1990 р., спогади з'явилися у перекладі англійською у Сполучених Штатах, викликали інтерес у істориків Голокосту та ширшого кола читачів — особливо вихідців з Галичини, їхніх нащадків.

Спогади Д. Кахане — це свідчення очевидця Катастрофи, його переживання, його роздуми. Це спогади галицького еврея, який навіть своє прізвище подає у розмовному галицькому варіанті. Батько писався Коген, про що свідчать офіційні записи, збережені у документах Центрального державного історичного архіву у Львові. Ще, хвала Богові, живуть монахині-студитки, які також бачили і чули багато з того, що чув і бачив рабин Кахане, котрі пам'ятають дружину, доньку Давида, його самого. Спогади Д. Кахане — це одночасно і історичне документальне джерело,

і свідчення духовної особи, рабина, такі рідкісні серед свідчень про Голокост.

Нині видаємо повний текст «Щоденника львівського гетто» у перекладі з англійської (David Kahane. Lvov ghetto diary. Amberst: The University of Massachusetts Press, 1990).

Вміщуємо життєпис Давида Кахане, написаний за даними коротенької автобіографії в івритському виданні 1978 р., документів архівів Львова, публікацій в ізраїльській та українській пресі.

Подаємо інформацію про священників, монахів й монахинь української Греко-Католицької Церкви, про митрополита Шептицького, які були причетні до рятування рабина, його родини й інших євреїв.

Оскільки «Щоденник Львівського гетто», це спогади написані вірним юдейської конфесії і містять багато термінів і понять незрозумілих читачеві, особливо молодому, подаємо їхнє тлумачення у «Словнику юдейських релігійних понять і термінів».

Трактуємо це видання, як знак глибокої пошани до Рабина, духовної особи. Д. Кахане народився, змужнів, знайшов своє покликання — Служіння Богові і людям — на українській галицькій землі. Він страждав, впадав у відчай, але Бог зберіг його життя, щоб свідчив про трагедію євреїв, щоб оберігав, зміцнював нашу пам'ять, будив наше сумління.

Шалом, ребе Кахане! Ласкаво просимо Вас, Вашу книжку до Києва, до Львова, Гримайлова, в Україну. Цієї держави, як і держави Ізраїль не було в часи Вашої молодості, але ось вони є і будуть.

Рав Давид бен Шломо Кахане
(Життєпис через роки)

Рав – ємне поняття. З івриту українською перекладається як шанобливе звертання: пан, а також вчитель, рабин.

Рав Давид син Шломо Кахане. Він народився 15 березня 1903 р. Як напише згодом у 1943, чи не у найтяжчому році свого життя, «серед родючих чорноземів Подолії» у «рідному містечку» Грималові. Так за ідишистською вимовою Кахане називає містечко на Тернопільщині Гримайлів. За часів його дитинства й юності містечко називали Грималув, офіційно Гржималув. Гримайлів, за українською вимовою, воно стало називатися вже після 1939 р. Містечко мальовниче розкинулося на схилі берега річки Гнима, котра впадає у Збруч. Той самий Збруч, який згодом у 1921 р. стане кордоном між Україною Східною і Західною, між двома державами СРСР й Польщею. Ця місцина – підніжжя гірського плато Медобори. М'який клімат, лагідні весни, помірно тепло влітку і холодно взимку.

Як місто Гримайлів відомий з XVII ст. Євреї з'явилися тут на початку XVIII ст., коли власником Гримайлова став коронний гетьман Речі Посполитої Адам Синявський. Він надав місту самоврядування, спровадив купців, ремісників.

Зручне географічне розташування (на шляху Тернопіль – Кам'янець-Подільський, у 2-й пол. XIX ст. збудована залізниця і Гримайлів стає станцією) сприяло розвитку торгівлі, ремесла. Щороку на восьми гримайлівських ярмарках продавали: льон, збіжжя, горілку, борошно, яйця, ремісничі вироби, знамениті на всю округу і навіть у Львові й Відні ткані килими, які виготовляли у ближньому селі Вікно.

У місті зростало населення. За даними австрійської статистики наприкінці, XIX ст. у Гримайлові мешкали: 1160 євреїв, 995 поляків, 556 українців[1]. Одним з гримайлівських євреїв, як свідчать документи, був дід Давида купець рав Полтель Коген.

Євреї Гримайлова багато працювали, жили патріархальним, усталеним життям. Мали дві синагоги, школи – хедери. Для розмо-

ви з Богом – іврит, з простим євреєм – ідиш, з неєвреями – польська мова. Роками зберігали традиції, побут, одяг, міцно трималися віри батьків. Батько Давида рав Шломо Коген був власником невеликої цегельні, мати Брандл, донька купця Нустаума, вихована у єврейській традиції, побожна, віддана чоловікові і дітям. Родина Когенів за тодішніми ознаками була середньою: п'ятеро дітей. Давид – старший син, молодші Зеєв, Моше, Авраам й сестра Дебора. Шанована, патріархальна, звичайна для Гримайлова, єврейська сім'я, де, звісно ж, любили дітей, дбали про їхню освіту, виховання.

Давид рано виявив здібності, добре вчився у хедері – його першим вчителем був ребе Ханціс, котрий знав «як правильно подати дітям Тору»[2]. Основам юдаїзму, єврейській історії здібний хлопчик навчався у відомого в Галичині рабина, голови Рабинського суду Гримайлова Іцхака Вайцфельда. Початкову світську освіту Давид отримав в одній з двох гримайлівських шкіл. У 1917-23 рр. вчився в гімназії у Тернополі.

Підлітком, як і всі галичани, пережив воєнні, політичні катаклізми. В 1915 р. містечко було пограбоване російськими вояками, були вбиті понад 40 шанованих міщан, переважно євреїв. У польсько-українській війні 1918-19 рр. Бог милував гримайлівських євреїв, Тернопільщина входила до юрисдикції Західно-Української Народної республіки, уряд якої надав євреям автономію, право активно брати участь у державному житті. Секретаріат ЗУНР, особисто президент Євген Петрушевич, багато уваги приділяли питанням боротьби з юдофобством. Були прийняті законодавчі, адміністративні акти, які декларували права євреїв як національної меншини.

Гримайлівські євреї прихильно ставилися до заходів уряду, раділи відкриттю у Тернополі єврейської гімназії, в Гримайлові – світської школи. Гримайлівські міщани жахалися чуток, інформації у пресі про єврейські погроми у Львові, інших містах Галичини, які чинили вояки польської армії Галлера.

Протистояння між українцями й поляками, котрі претендували на Галичину, загострювалися. Багато з євреїв опинилися якби по обидва боки. На польському – в основному інтелігенція, міські верстви єврейства, на українському – сільські та частина містечкових євреїв.

Погроми, переслідування з боку поляків загрожували усім євре-

ям. Саме на Тернопільщині були створені перші загони єврейської самооборони. Звідси почав свій славний бойовий шлях «Жидівський пробоєвий курінь» під командуванням Соломона Ляйнберга, який увійшов до складу Української Галицької Армії.

Політика, зміна влади, звісно, стосувалися усього населення, але суттєво не порушували усталеного десятиліттями способу життя і праці, не зачіпали духовного світу, аури багатьох родин. Була серед них і сім'я Кахане.

Новоутворена друга Річ Посполита, до складу якої увійшла Східна Галичина, не забезпечуючи багатьох прав національних меншин, мала конституцію, що уможливлювало розвиток громадського, релігійного життя.

У більшості міст і містечок впродовж міжвоєнного періоду змінюється етнічний склад населення. Так у Гримайлові мешкали 1700 євреїв, 950 українців – греко-католиків, 850 українців – латинників (які перейшли у католицьку віру), 800 поляків[3]. Практично на кожну особистість впливала ситуація, коли формувалися наче три способи життя, три форми збереження свого національного «я», боротьби за національне виживання: польська, єврейська, українська.

У Гримайлові серед частини єврейства починають домінувати польський спосіб і форми життя: польська мова, культура, релігія впроваджувалися через школу, урядові структури, через офіційний курс на асиміляцію. 850 українців-латинників також були вислідом такої ситуації.

Серед євреїв швидко поширюються ідеї просвітництва, соціалізму, сіонізму, зростає авторитет світської освіти, збільшується кількість єврейської інтелігенції, для якої польська мова, культура, спосіб життя ставали звичними.

Політизація життя особливо зачіпала українців й поляків. Серед євреїв, переважно містечкових, політична конфронтація так не відчувалася. Хасиди залишалися хасидами, традиційні родини не змінювали способу життя, багато молодих людей обирало шлях служіння власній етнічності, релігії. Релігія для багатьох євреїв була формою збереження етнічності, але поступово мінялися і способи, форми релігійності.

Плинність і складність життя у Гримайлові у «Спогадах» тонко подасть Д. Кахане.

«Перед моїми очима начебто матеріалізувалися сторожі синагоги, чия проникива смутна мелодія звичайно будила людей для читання **сліхот**. Починаючи з раннього дитинства, це було ще до Першої світової війни, я пам'ятаю сторожа синагоги Моше. Він звичайно будив нас своїм особливим дерев'яним торохкалом, що посилав у єврейські вулички приглушені хвилюючі звуки:

Піднімайся, піднімайся, святий народ,

Піднімайся, піднімайся, на роботу, доручену Творцем,

Піднімайся, піднімайся, тому що саме для цього ти був створений.

Наступник Моше, сторож Герцлі, або, як я, звичайно, називав його, «кульгавий Герцлі», співав іншу пісню. У нього не було торохкала, і він ударяв своєю палицею по садовій огорожі. Співав він краще свого попередника, його голос звучав трохи в ніс і в ньому чулися стогони:

Піднімайтеся, кошерні євреї, дорогі євреї,

Піднімайтеся, щоб прочитати ***сліхот****.*

Піднімайтеся, піднімайтеся, тому що саме для цього ви були створені.

Третій сторож, якого я пам'ятаю (його звали Авраам Койл), був цілком прозаїчною людиною, у ньому було трохи від крамаря, трохи від **меламеда**, трохи від сторожа. «Так багато роботи, – любив він говорити, – що ви не зможете побачити Блаженство». Його попередники були щасливіші за нього. Обидва востаннє стулили очі у власних ліжках і знайшли спокій на Гримайлівському цвинтарі. Його ж кістки розкидані в Белзеці»[4].

Давид Кахане був одним з тих, які прагнули осягнути сутність «Блаженства» – Віри. Ще у Тернопільській гімназії розійшлися шляхи двох друзів-євреїв. Давид обрав релігійну, гуманітарну стезю, а його товариш Нафталі Франсуз – юридичну освіту, практичну діяльність адвоката.

Великих статків у родині Кахане не було, ще у гімназії Давид заробляв уроками. Здобути освіту в Галичині, де існували офіційні, неофіційні обмеження для євреїв було проблематично.

У 1923 році він іде з Галичини. Жив, тяжко працюючи й одночасно навчаючись. Вчився у рабинських семінаріях Бреслау (нині

Вроцлав) та Берліна. Закінчив Віденський університет. Розуміючи, що потрібно мати світську освіту, щоб заробляти на життя, студіював польську, німецьку мови й літературу, відвідував лекції з славістики, семінар з старослов'янської мови. Підготував й захистив дисертацію «Юдаїзм та євреї у польській літературі XVIII–XIX ст.», здобув докторську ступінь. Робота викликала як схвальні відгуки польських і єврейських фахівців, так і різку критику відвертих юдофобів.

У 1929 р. Кахане повернувся до Галичини, оселився у Львові, викладав релігію у польських державних та єврейських приватних школах. Серед трьох напрямів тогочасного єврейського релігійного руху: хасидського, ортодоксального, прогресивного визнавав останній. У 1930 році був обраний рабином прогресистської синагоги в центральному єврейському кварталі Львова.

Політикою цікавився мало. Спілкувався переважно зі співробітниками поляками, менше з українцями. Української мови не знав, хоч, як писатиме згодом у «Спогадах», мав приятелів серед священиків – греко-католиків. Одним з них був радикально налаштований отець Гавриїл Костельник, викладач Львівської Богословської Академії.

Кахане був увесь у наукових студіях, часто їздив у Варшаву до професора Мойсея Шора, вихідця зі Львова, котрий очолював Інститут юдаїзму, у Львові відвідував семінар з історії євреїв Меїра Балабана.

Д. Кахане був знайомий, співробітничав з відомими історикми юдаїзму Рафаїлом Маклером, Емануїлом Рігельблюмом. Його найчастіше можна було бачити у бібліотеках: Оссолінеум, Львівської єврейської громади – найбільшій в усій Західній Україні, де були прекрасні збірки видань з юдаїзму, історії Сходу, єврейської етнографії, соціології, цінні стародруки, інкунабули.

У листопаді 1930 р. на прохання керівництва Львівської релігійної єврейської громади Д. Кахане очолив Науковий інститут вивчення ТаНаХу. У рекомендації правління міської єврейської громади Кахане названий знавцем Тори й ТаНаХу, послідовним дослідником, здібним вчителем та організатором.

У квітні 1936 року правління Львівської єврейської релігійної громади звернулось до міністерства військових справ Польщі з проханням призначити Давида Кахане помічником рабина для вояків-

євреїв Львівського гарнізону[5]. Так почалося його військове духовне служіння.

Елегантний, стрункий, чорнявий пан з тонкими рисами обличчя, шляхетними, дещо нервовими манерами й рухами, вихований й освічений викликав інтерес не в однієї панни й пані. Кохання прийшло у зрілому віці. Давиду було тридцять чотири, коли в 1937 одружився з Нехамою, донькою Мордехая Ісраеля Енглера, відомого львівського торгівця нерухомістю, Мати Нехами – Геня з дому Меїра Шеделя, вчителя івриту й знавця єврейської літератури. Мрійлива, тендітна Нехама одержала типове для традиційних єврейських родин виховання, закінчила польську жіночу гімназію.

Молоде подружжя було щасливим, попри економічні політичні, воєнні події, які як хмари кружляли над Європою й сунули на Галичину.

Радістю, втіхою було народження у лютому 1939 р. доньки. Крихітне створіння назвали Руф. Донечка освітлювала суворі будні.

Друга світова війна, як і для усіх галичан, прийшла до родини Кахане у дні чудової галицької осені 1939 р. Страх німецьких бомбардувань, чутки про німецькі війська вже десь поблизу Стрия, Кристинополя, повний розвал польської воєнної оборони... Польща впала. Галичина увійшла до складу іншої держави – УРСР, фактично СССР.

Згідно відомого пакту Ріббентропа-Молотова німецькі частини відступили. Це було відтермінування війни з 17 вересня 1939 по 22 червня 1941 року.

Почалося нове життя з масою проблем, які щодня ставила нова — радянська влада. «Радянізація» життя, закриття національно-культурних осередків, конфіскації – націоналізації, раптове зникнення найнеобхідніших товарів, продуктів, матеріальні нестатки викликали страх, розгубленість. Суперечливою видавалася політика нової влади.

Багато з найбідніших євреїв зрікалися традиції, віри, спішили користати декларованими правами на освіту, працю. Серед заможніших, яких враз позбавили власності, засобів до існування, ширився розбрат, деморалізація. Кахане опинився в особливій ситуації. Релігія на те, що не толерувалася, з нею боролися.

Шановані священики, рабини раптом стали людьми другого сор-

ту, добре, якщо ще казали «служители культа...», гіршими були кпини, відверта зневага урядовців, особливо прибульців зі Сходу.

Вже з початку 1940 р. над Галичиною запанувала моторошна атмосфера страху арешту, вивезення до Сибіру. Для євреїв цю атмосферу робили ще моторошнішою чутки про німецьке «урядування» над євреями у генерал-губернаторстві, про вбивства у гетто. Офіційної інформації, звісно ж, не було. Але були розповіді очевидців – біженців-євреїв з корінної Польщі, їхня невлаштованість, неможливість єврейської громади сповнити свій традиційний обов'язок допомоги. Не було з чого, до того ж кількість євреїв у Львові дуже зросла з 110 до 160 тисяч.

Але життя тривало. Мабуть, суть настроїв багатьох євреїв Галичини, та й чи тільки євреїв, передав у своїх спогадах, написаних вже по війні, львів'янин Нафталі Голінський. «...Нестатки страшенно утруднювали життя, але з нашої родини ніхто не був вивезений на Сибір і то ще була не трагедія»[6].

Д. Кахане ні у «Спогадах», ні у автобіографії ніде прямо не згадує про своє життя впродовж 1939–1941 рр. Дещицю інформації зберегли земляки рабина. Львів'янка Анеля Маковська згадувала, що з січня по травень 1940 р. працювала у новоствореній польській школі у Львові. Польську літературу й мову викладав, за її словами, рабин єврейської центральної дільниці Львова Коган. Прізвище Коган у шкільному розкладі писалося Коганів. У травні, напередодні закінчення шкільного року звільнили її – викладача хімії, й Д. Кахане. Приводом було те, що «не забезпечували якості навчання». Дійсними ж причинами були: для Маковської – членство у польській партії соціалістичній, для Д. Кахане – його рабинство. Обох могли арештувати, але Бог милував[7].

22 червня 1941 року почалася нова сторінка в житті галичан. У ніч із 29 на 30 червня після кількох днів бомбардування, жахів, хаосу відступу Червоної армії до Львова увійшли німецькі загони. 160 тис. львівських євреїв, як і десятки тисяч по всій Галичині, були віддані на поталу нацистському Молоху.

У роки німецької окупації Львова Д. Кахане пройшов усі випробування, випив повну чашу страждань, гіркої єврейської долі. Побиття, голод, приниження, гетто, концтабір, ризик переховування, смерть братів, сестри, родичів дружини, постійний страх,

відчай, бо ж гаряче хотів вижити сам, а головне врятувати дружину й свою донечку, невинного янгола.

З маленькою дитиною Кахане переселяється, скоріше це можна назвати переміщенням, з власного помешкання у гірше, а далі у ще гірше на так званій «арійській» стороні, а згодом у гетто. Суворі будні гнали на пошуки щоденного шматка хліба, вимагали постійного уникання небезпек. Щоб рятувати родину, – бо ж його смерть – це їхня смерть, у серпні 1942 р. на кілька страшних днів акції він став поліцаєм єврейської поліції порядку. З листопада 1941 року був членом Львівського рабинату, релігійного відділу Юденрату, опікувався духовним життям знедолених євреїв гетто.

У часи найбільшої небезпеки кабінетний вчений, заглиблений у книжки, далекий від подробиць побуту, емоційний і чутливий, починає діяти з холодним розрахунком, особливо у ситуаціях, коли йдеться про життя донечки. Він домовляється з ігуменею Йосифою, настоятелькою монастиря студиток про переховування доньки, але перевести малу за відносно спокійних обставин не вдалось. Під час чергової акції в очікуванні приходу гестапо, у застиглій тиші малесенької кімнатки, Кахане приймає єдино вірне рішення. Скориставшись тимчасовим перепочинком, він доручає своячці відвести дівчинку до професора Хархалі, котрий зможе згодом переправити її у монастир. Він встигає навіть написати листа «до своєї дівчинки, на випадок, якщо ми не виживемо». Всі місяці власних поневірянь в укритті його переслідують думки: якою виросте донька, чи не забуде в чужому оточенні, хто вона.

Дівчинку переховували у монастирі, де мала отримала ім'я Романа, Ромця. Донька Кахане щасливо пережила війну, пам'ятаючи про своє походження.

У книзі польського історика П. Лісєвича, який зібрав в перші роки по війні багато свідчень євреїв та поляків, що пережили окупацію, є інформація про те, що під час перебування у гетто, рабин Д. Кахане, використовуючи довоєнні зв'язки з польськими друзями-військовими, намагався створити підпільну групу з євреїв – колишніх вояків польської армії[8].

Несподіваний арешт й відправка в Янівський табір перервали його підпільну діяльність. Цікаво, що в жодній з відомих біографічних довідок Кахане про неї не згадує, може, не вважав це своєю особливою заслугою. Натомість основним, що тоді робив, було для

Кахане інше. Молитва, розрада в'язнів концтабору, мешканців гетто; запалений недопалок свічі і прочитані благословення у свято Хануки, влаштування чогось подібного до пасхального Седеру у самому пеплі – бараці Янівського табору.

Кахане пощастило чудом втекти під час чергової акції знищення в'язнів. Його переховували у резиденції митрополита Шептицького і монастирі студитів. Якийсь час перебувала у монастирі сестер-студиток і дружина Кахане. Сестри Хризантія і Марія пам'ятають, як ігуменя Йосифа шукала акушерку, бо в жінки почалися передчасні пологи, як плакали монахині, коли дитина через кілька днів померла[9].

Після відступу німецької армії Кахане кілька місяців працював у рабинаті єврейської громади в чудом уцілілій синагозі на вулиці Вугільній. Офіційно обіймав посаду старшого бібліотекаря єврейської бібліотеки у Львові.

Життя було тривожним і непевним, працюючи в бюро реєстрації польських євреїв комісії з репатріації, Д. Кахане був свідком горя, відчаю, нужденності десятків знедолених репатріантів, котрі приходили до синагоги на Вугільній. Багато з них часто залишалися ночувати. У місті пішов поголос про «убитих і замучених християн» у підвалах синагоги.

14 червня міська прокуратура надсилає до синагоги слідчу групу. За результатами розслідування порушують кримінальну справу про наклеп, оскільки «при тщательном осмотре людских трупов не обнаружено… каких-либо следов, чтобы свидетельствовали об убийствах детей в синагоге не обнаружено, о чем и составлен настоящий протокол»[10].

При цьому керівництво синагоги було об'єктом пильної уваги з боку органів державної безпеки, як «антирадянські сіоністські елементи», підозрювані «у причетності до агентури американської розвідки»[11]. У Львові тут і там арештовували поляків, українців, які пережили війну. Звісно, такі події не могли не впливати на поведінку, наміри Д. Кахане. Вони затьмарювали навіть щастя усвідомлювати, що поряд кохані дружина і донька.

У лютому 1945 р., скориставшись правами громадянина Польщі за станом на 1939 р., Д. Кахане з родиною виїхав до Варшави. Працював на відродження єврейських громад, організував допомогу вцілилим.

У 1947-50 рр. був головою Ради рабинів Польщі, головою об'єднаних єврейських громад. У 1948-50 рр.— головним рабином польської армії в чині полковника.

Д. Кахане впродовж 1945-1947 років постійно опікувався євреями – вихідцями зі Східної Галичини, організовував для них різну допомогу. Часто його свідчення про правдиві прізвища, походження репатріантів були єдиними документами, які отримували як путівку в життя діти і молоді люди. Лише один з багатьох прикладів. Офіційний документ, підписаний Давидом Кахане. Листопад 1945 року. На бланку зі штампом: «Військо польське. Головний рабинат», подана важлива для життя інформація.

«*Свідчення.*

Цим стверджую, що особисто знаний мені громадянин Матковський Роман, народжений у Львові 28. 02. 1925 року є ідентичний з Куртом Лєвіним, уродженим 28. 02. 1925 року в Любачові, сином львівського рабина І. Лєвіна.

Прізвище Матковський прийняв в часи німецької окупації задля врятування життя. Прошу всі єврейські організації подавати поіменованому матеріальну і моральну допомогу.

Головний рабин Війська польського, полковник, доктор Д.Кахане»[12]. (Переклад з польської Ж. Ковби).

Рабин Кахане опікувався збиранням документів про Голокост євреїв у Польщі, увічненням пам'яті повстанців Варшавського гетто[13].

Він допомагав також священникам і монахам Греко-Католицької Церкви, які опинилися в Німеччині й переслідувалися радянськими органами безпеки, перебратися в американські зони окупації в Німеччині та Австрії.

Після того, як у листопаді 1950 р. прокомуністичний уряд Польщі скасував духовну опіку в армії, Кахане в лютому 1951 р. виїхав із родиною до Ізраїлю. Був призваний до армії. У важкі роки становлення молодої держави, її війська був головою військових рабинів у Релігійному відділі армії під керівництвом рабина Горена.

З 1952 по 1967 рік, тепер уже генерал, – головний рабин повітряних сил Ізраїлю. Після демобілізації з армії, у 1968 р. прийняв пропозицію очолити рабинат єврейської громади в Аргентині. У 1969-75 роках був головою рабинського суду в Буенос-Айресі.

У 1975 р. Д. Кахане закінчив працю в Аргентині і повернувся до Ізраїлю, оселився в Тель-Авіві, у районі Захала.

Давиду Кахане було 72 роки. Енергійний, свідомий важливості своєї духовної місії, він обійняв посаду рабина головної армійської синагоги у Тель-Авіві, працював членом колегії по вшануванню праведників народів світу Інституту Яд-Вашем.

У 1978 р. видав книжку спогадів про Львівське гетто. У передмові Д. Садана була вперше оприлюднена його коротенька біографія.

У 1981 р. вийшла ще одна книжка Д. Кахане «Після потопу» (Єрусалим, вид-во Моссад – 147 с.). Це задокументована хроніка спроби відродження єврейських громад у Польщі в 1945-49 рр.

Помер рав Давид Кахане 24 вересня 1997 р. Останні роки життя багато роздумував над сенсом Голокосту; як висловити той сенс тим, «хто його не зазнав, висловити так, щоб вони могли це відчути»... І доходив висновку, що це завдання, з яким неможливо упоратись.

У передмові до першого видання «Щоденника Львівського гетто» Д. Кахане писав: «Деякі намагаються тлумачити жахи Голокосту як кару, послану на євреїв, що жили в Європі за скоєний ними гріх асиміляції. Інші прагнуть розв'язати загадку й осягнути шляхи Провидіння в поняттях людського здорового глузду. Пророк мав на увазі і тих і інших, коли писав: «Бо ваші думки – не Мої, думки, а дороги Мої – то не ваші дороги – говорить Господь. Бо наскільки небо вище на землю, настільки вищі Мої дороги за ваші дороги, а думки Мої за ваші думки» (Ісая 55: 8-9).

Примітки

[1] Słownik geograficzny Polskiego Krulewstwa. – Warszawa. 1881. Т. 2. – С. 898.

[2] Спогади рабина Давида Кахане. – С. 174-175.

[3] В. Кубійович. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.01.1939. – Вісбаден. 1983. – С. 77.

[4] Спогади рабина Кахане. – С. 24.

[5] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАЛ), ф. 701, оп.3, спр. 2102, арк. 1-7.

[6] Dziecie Holocaustu mywią.– Warszawa. 1993. – С. 156.

[7]Спогади Анелі Маковської записані у Львові у травні 2000 р.

[8] P. Lisiewicz. Życie, ruch podziemny, zaglada Žudów lwowskich. Katowice. 1986. – С. 13.

[9] Спогади сестер Хризантії (Гнатів М.), Марії (Ляхер Ф.) записані у червні 2000 р. у Святопокровському монастирі студійського уставу у Львові.

[10] Державний архів Львівської області (далі ДАЛО), ф. 239, оп. 2, спр. 63, арк. 2.

[11]Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 115; М. Мицель. Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев-Львов 1945-1981). – К., 1998. – С. 148-149.

[12] Kurt I. Lewin. A journey through illussions. – Santa Barbara: Fithian Press. 1994. – S. 136-137.

[13] Rabbi David Kahane eulogizing heroes of the Warsaw Getto uprising. Поштова листівка, видана Комітетом організації єврейських віросповідних громад у Польщі // Karta. – 1993. – № 10. – S. 140-143.

Спогади рабина Давида Кахане

Переднє слово

Я почав писати ці нотатки 29 вересня 1943 року, коли переховувався у резиденції митрополита Андрея Шептицького у Львові, десь чотири місяці після ліквідації Львівського гетто і після страшного винищення в Янівському таборі. Більшість із цих сторінок були написані там та в студитському монастирі на вулиці Петра Скарги. Події, люди і жахливі картини знову жваво постали перед моїми очима. Усе те, що бачив і чув, разом з тим, що я пережив у самому монастирі, я поклав на папір, увесь час пам'ятаючи слова посланця, який сповістив Йову про трагедію: «І врятувався лише я один, щоб сповістити тобі» (Кн. Йова, 1:16).*

Минуло тридцять п'ять років, відтоді, як я почав писати ці сторінки. З різних причин, що я не буду розкривати, я не оприлюднив їх. Милістю Б-жою я вийшов із пекла, зберігши недоторканим своє здоров'я і свій розум. Разом із родиною я приїхав до Ізраїлю, пустив тут своє коріння, удостоївся честі виконувати заповідь про заселення Землі Ізраїлю і, не шкодуючи сил, служив своїй країні і своїй державі, якнайкраще, за моїм уявленням. Сьогодні, як і тоді, переді мною постають два серйозні і важкі запитання, які потребують найсуворішої і найточнішої відповіді.

1) Якщо мене спитають (і особливо доречним було б таке запитання з боку тих, хто там не був), що відбувалося і як, я зможу розповісти, що я бачив. Але висловити сенс Голокосту тим, хто його не зазнав, висловити так, щоб вони могли це відчути, – завдання, з яким неможливо впоратись. Голокост неможливо збагнути розумом. Понад мої можливості усвідомити, що тоді відбувалося: ніхто не здатен зрозуміти це сам і змусити зрозуміти інших. Наші блаженної пам'яті мудреці встановили довічне правило: «Не засуджуй ближнього, доки сам не побував у його становищі» (Авот 2:4). Але як можна опинитися в подібному становищі, щоб зрозуміти, прояснити і винести вирок? Зрештою, навіть ми, хто був у цьому «становищі», коли виникає потреба зрозуміти і винести вирок, починаємо

* Нині вул. Євгена Озаркевича

спотикатися. Як могло трапитись, що мільйони людей вмирали, що їх знищували у найнеймовірніший і найжорстокіший спосіб, а світ уперто мовчав? Понад те, переглянувши усю єврейську періодичну пресу часів Голокосту в Землі Ізраїлю й у вільному світі, я не міг знайти в ній жодного глибокого зв'язку з подіями, що відбувалися в окупованих країнах. З висоти сьогоднішнього дня купка повідомлень і статей, опублікованих на цю тему в ті часи, здається досить лицемірною. Натомість я знаходив великі оголошення про бали і святкування. Начебто нічого не відбувалося, начебто не було нічого нового під сонцем. Як це могло статися? Адже вони вже тоді знали, що випало на нашу долю.

2) Друге запитання ще більш спантеличує, викликає зніяковіння і подив. Хоча для віруючого єврея це не може стати причиною, щоб зректися засади Б-жого Провидіння, що діє у світі. Проте виникає питання, як нам розуміти й інтерпретувати шляхи Провидіння під час Голокосту? Як нам прийняти, зрозуміти й інтерпретувати слова найбільшого з пророків у пісні ***Гаазіну*** *(Послухайте!): «Він Скеля, а діло Його досконале, всі бо дороги Його – справедливі; Б-г* вірний, і кривди немає в Ньому, справедливий і праведний Він» (Повторення Закону 32:4).*

Деякі намагаються тлумачити жахи Голокосту як кару, послану на євреїв, що жили у Європі, за скоєний ними гріх асиміляції. Інші прагнуть розв'язати загадку й осягнути шляхи Провидіння в поняттях людського здорового глузду. Пророк мав на увазі і тих і інших, коли казав: «Бо Ваші думки – не Мої це думки, а дороги Мої – то не ваші дороги – говорить Г-сподь. Бо наскільки небо вище за землю, настільки вищі Мої дороги за ваші дороги, й думки Мої – за ваші думки» (Книга Ісаї 55:8-9).

Схоже на те, що наше покоління мусить відмовитись від спроб дати відповідь на ці питання, спираючись на людську логіку і людський розум. Ми повинні змиритися з тим фактом, що Голокост залишиться нерозв'язною загадкою, яка справляє жах і осягнути яку може тільки Творець. Поняття «Голокост» дає ім'я Катастрофі, але не може висловити всієї глибини її та масштабу.

Тель-Авів, Захала

---

* За давньою єврейською традицією голосна літера пропускається

ПОЧАТОК

Львів

Сьогодні неділя, 26 вересня 1943 року, ранок. Я перебуваю в архієпископській резиденції митрополита міста Львова Андрея Шептицького, на так званій Горі Юра. Минуло два тижні з того часу, як мене перевели сюди з горища студитського монастиря, розташованого на вул. Петра Скарги. Ігумену стало відомо, що в його монастирі передбачається обшук, і він вирішив, дотримуючись необхідної обережності, перевести мене у більш безпечне місце. І от зараз я сиджу у великому залі бібліотеки, на цокольному поверсі палацу. Вікна виходять у великий, просторий сад, що із трьох боків оточує палац і кафедральний собор. Мої очі з жадобою вбирають усю пишноту фарб, які щедро розливаються сонцем. Не варто забувати, що протягом чотирьох останніх місяців, тобто всього літа, вони не бачили ні зеленої трави, ні вигадливих обрисів квітки. Я потрапив сюди в суботу, 23 травня 1943 року, потрапив прямо з табору, і 2 липня, вночі, мене перевели на горище студитського монастиря. З того часу я не бачив нікого, крім людини, яка приносила мені їжу.

Стояв чудовий сонячний ранок, увесь обмитий світлом, прекрасний, яким він буває в наших краях, у Подолії, ранньою осінню. Якщо я не помилився у розрахунках, сьогодні євреї піднімаються удосвіта, щоб прочитати **сліхот** (покаянні молитви). Я не впевнений у своїх розрахунках, але відповідно до тисячолітнього календаря, що минулою зимою дав мені в таборі один старий, перший день **Рош Ашана** (єврейського Нового Року) припадає на 30 вересня. Крім того, саме питання здається мені трохи кумедним, тому що не ясно, чи залишився у світі хоча б один єврей? Чи залишилися вільні люди, що можуть йти куди хочуть? Чи підводяться ще денебудь рано-вранці євреї, щоб прочитати **сліхот**? Як я скучив за мелодією **сліхот**, яка так зігріває серце! Вона нагадує мені про Гримайлів, моє рідне містечко, далеку оселя десь серед родючих чорно-

земів Подолії. Перед моїми очима начебто матеріалізувалися сторожі синагоги, чия проникна смутна мелодія звичайно будила людей для читання **сліхот**. Починаючи з раннього дитинства, це було ще до Першої світової війни, я пам'ятаю сторожа синагоги Моше. Він звичайно будив нас своїм особливим дерев'яним торохкалом, що посилав у єврейські вулички приглушені хвилюючі звуки:

Піднімайся, піднімайся, святий народ,

Піднімайся, піднімайся, на роботу, доручену Творцем,

Піднімайся, піднімайся, тому що саме для цього ти був створений.

Наступник Моше, сторож Герцлі, або, як я звичайно називав його, «кульгавий Герцлі», співав іншу пісню. У нього не було тріскачки, і він ударяв своєю палицею по садовій огорожі. Співав він краще свого попередника, його голос звучав трохи в ніс і в ньому чулися стогони:

Піднімайтеся, кошерні євреї, дорогі євреї,

Піднімайтеся, щоб прочитати ***сліхот****.*

Піднімайтеся, піднімайтеся, тому що саме для цього ви були створені.

Третій сторож, якого я пам'ятаю (його звали Авраам Койл), був цілком прозаїчною людиною, у ньому було трохи від крамаря, трохи від **меламеда**, трохи від сторожа. «Так багато роботи, – любив він говорити, – що ви не зможете побачити блаженство». Його попередники були щасливіші за нього. Обидва востаннє стулили очі у власних ліжках і знайшли спокій на Гримайлівському цвинтарі, його ж кістки розкидані в Белзеці.

У мене є маленька дочка на ім'я Руф. Зараз їй чотири роки і три місяці. Я був би радий розповісти їй про все це, вона б усе зрозуміла. За своє коротке життя вона пережила більше, ніж може випасти на долю людини за сто років життя. Але вона далеко від мене, теж у монастирі, де вона чує інші віддалені звуки, так несхожі на мелодію **сліхот**. Проте вона знає, що вона дочка єврея, і дуже добре розуміє становище, в якому перебуває. Як вона опинилася там? І як я опинився тут, у резиденції архієпископа? Це саме та історія, що я хочу повідати вам на наступних сторінках.

РОЗДІЛ 1 – ПЕРІОД ГЕТТО

Окупація і знищення Львівської громади

1. Перші дні

22 червня 1941 року між Німеччиною і Радянським Союзом вибухла війна. Це був вихідний день, чудовий день раннього літа. Повітряні нальоти на Скнилівський аеропорт почалися ще вночі. У той час моя доня захворіла коклюшем, і ми відправили її разом з її улюбленою тіткою в Оброшин, другу залізничну станцію від Львова. Повітря оброшинських лісів швидко зробило свою справу, і важкий кашель припинився. Але в цю неділю мене охопив розпач. Я не знав, що робити. Як забрати дочку з Оброшина? І я вирішив піти туди пішки. У цій нелегкій подорожі до мене приєднався мій тесть, який дуже любив свою першу внучку. Щоб обминути Скнилів, який нещадно бомбували німецькі літаки, ми пішли кружним шляхом. Нам довелося докласти чимало зусиль, але вже надвечір, зазнаючи величезного ризику, ми повернулися з дівчинкою до Львова. Наступного тижня ми переселилися в пивницю*.

Німецькі літаки щодня бомбували місто. Радянські війська змушені були відступити і 1 липня 1941 року німці увійшли до Львова. Євреїв охопив жах. Ми були добре інформовані про те, що відбувалося в усіх великих польських містах, про ті страшні погроми, які чинили німці незабаром після того, як захоплювали місто. Але те, що вони зробили у Львові, не могла б намалювати навіть сама неприборкана уява. Ніхто не міг уявити, наскільки страхітливою виявиться руїна і наскільки повно буде винищене єврейське населення.

В час між двома війнами Львів був великим польським містом, в якому мешкала значна кількість євреїв і українців. З середини вересня 1939 року і по червень 1941-го, коли Німеччина напала на Радянський Союз і почалася велика війна, Львів входив у ту частину польської території, що була анексована Радянським Союзом.

---

* Галицьке діалектне підвал, льох

На час німецької окупації у Львові мешкали близько 135 тисяч євреїв. Серед них було багато втікачів, які, шукаючи порятунку від німців, що наступали, утекли з Польщі (котра стала німецькою провінцією) ще у вересні 1939 року. До того ж, єврейське населення міста значно збільшилося за рахунок великої кількості євреїв, які за часів радянської влади переселилися сюди з різних районних міст. Ніколи до цього у Львові не було такої кількості євреїв. Така висока концентрація єврейського населення не могла не викликати роздратування німців.

Усе почалося вранці у вівторок, 2 липня. Радянські війська, що відступили, залишили три в'язниці, переповнені в'язнями: так звані «Бригідки», в'язницю на вулиці Казимира*, в'язницю колишнього головного поліцейського управління на вул. Лонцького** і в'язницю колишнього військового штабу на вул. Замарстинівській. Ув'язненими у цих тюрмах були переважно кримінальні злочинці, але були також політичні в'язні з Львівської області. Багатьох було страчено і закопано на внутрішньому подвір'ї в'язниці. Німці широко розкрили двері в'язниць і випустили тих в'язнів, які залишились живими.

Гестапо вирішило використати звільнення ув'язнених з метою пропаганди. Для цього євреїв примусили рити могили в присутності спеціальної комісії, все, що вони робили, фотографувалося, внаслідок чого німецька пропаганда одержала першокласний матеріал. Вони могли сказати усьому світові: «Дивіться на євреїв-більшовиків, на убивць, яких ми впіймали на місці злочину. Подивіться на їх нещасні, ні в чому не винні жертви!»

Після цього німці немов би зірвалися з ланцюга. Вони хапали євреїв у будинках і на вулицях і відправляли на роботи у в'язницях. У цьому їм від щирого серця допомагали українці і поляки з тільки-но створеної української поліції. Робота була завершена протягом трьох, можливо, чотирьох днів. Щоранку збирали більше тисячі євреїв і розподіляли їх між трьома в'язницями. Декілька сотень одразу ж призначили до роботи, примусивши розбивати цементні перекриття і витягувати трупи. Інших євреїв зганяли на невеличке в'язничне подвір'я або в якусь камеру й відразу розстрілювали. Але й «щасливчики», яким було доручено розкривати моги-

* Нині вул. Городоцька
** Нині вул. Брюлова

ли, не повернулися додому. Тих, хто втрачав свідомість від смороду з розритих могил, піднімали й одразу розстрілювали. У Бригідках були випадки інфекційного зараження. Натягнувши протигази, німецькі наглядачі, офіцери та солдати шастали між працюючими євреями, глузуючи з них і репетуючи про «справедливу відплату». Цей жахливий спектакль спостерігали величезні юрби «арійських» жителів Львова. Площа перед в'язницею, тюремне подвір'я і коридори були заповнені людьми, які спостерігали за тим, що відбувається, із задоволенням і неприхованою зловтіхою. Час від часу можна було почути істеричний голос: «Розстріляйте цих убивць!». То там, то тут піднімалася рука, що допомагала німцю бити євреїв*.

У перші дні окупації в львівських в'язницях загинуло більше трьох тисяч євреїв. Серед них був один із найбільш відомих і шанованих рабинів Львова, д-р Йєхезкель Лєвін і його брат з Ряшева ребе Аарон.

Історія загибелі ребе Й. Лєвіна збентежує. З прибуттям німців Львів перетворився на арену бешкетів, що коїлися українцями. З районних міст приходили звістки про їхні жахливі виступи проти євреїв. Ребе Лєвін вирішив звернутися до українського митрополита, архієпископа Андрея Шептицького, який мав репутацію друга євреїв і який ніколи не приховував свого позитивного ставлення до юдаїзму. Вранці 2 липня, у супроводі двох представників єврейської громади, ребе Лєвін рушив до Гори Юра. Митрополит відразу ж його прийняв і пообіцяв написати послання із закликом до українців не брати участі у вбивствах і пограбуваннях. Але при цьому він визнав, що ніяк не може вплинути на те, що чинять німці.

Коли вони відходили, архієпископ запропонував ребе Лєвіну залишитися на деякий час у нього в резиденції, бо він чув, що на вулицях небезпечно. У резиденції митрополита тоді був ще один єврей, ребе Лілієнфельд з Підгайців, старий друг родини Шептицьких. Ребе Лєвін подякував архієпископу, проте його пропозиції не прийняв. Біля брами на нього чекав священик, щоб супроводжувати до квартири, що знаходилася на вул. Коллонтая 3. Коли вони минули кафе «Варшава», ребе Лєвін відмовився від подальшого супроводу і розлучився з панотцем. Біля воріт свого будинку він зустрів знайому єврейську жінку, що жила в тому ж будинку (на той час жінок ще

---

* Про події у Львові в перші тижні окупації див. також спогади Є.Наконечного. Голокост у Львові // Віче. – 1992. – № 12-13

не переслідували). Вона розповіла йому, що в його помешканні українські поліцаї, які зганяють євреїв на роботу в Бригідки. Вона запропонувала рабину піти до її помешкання, де вона сховає його разом зі своїм чоловіком у безпечному укритті, яке вони там побудували. З незрозумілою завтятістю ребе Лєвін відкинув і цю пропозицію і почав підніматися по сходах, що вели до його квартири. Коли ж він наблизився до дверей, звідти вийшли два українських поліцаї та забрали його із собою. Більше він не повернувся. Його старший син, який був забраний у Бригідки раніше, повернувся додому ввечері. Він розповів, що о 10 чи 11 години ранку його батька привели на тюремне подвір'я. Це був останній раз, коли він бачив його живим.

От дві розповіді про долю ребе Лєвіна. Першу наводить у своїй книзі «На краю безодні пекла», опублікованій в Єрусалимі в 1957 році (івритом), Еліяху Джонас, який бачив на власні очі: «Група євреїв стояла обличчям до стіни з іншого боку подвір'я. «Хто вони?» – запитав я у тих, хто стояв поруч зі мною. Мені розповіли, що це видатні особи Львівської єврейської громади: громадські діячі, інтелігенція, шановані лідери, тощо. Натовп, що бешкетує, повитягав їх із їхніх будинків і привів сюди. Німці тримають їх окремою групою. Вони так і простояли весь день, обличчям до стіни. І тільки ввечері їх раптом перевели до нас.

У цій групі був рав Лєвін, рабин Львівської громади, брат добре відомого ребе Лєвіна з Ряшева. Я пам'ятаю його дуже добре. Це був середній на зріст чоловік, його шляхетне обличчя прикрашала невеличка борідка. Коли він опинився серед нас і побачив опухлі обличчя і брудний, заплямований кров'ю одяг, спокій покинув його. Він стояв поруч зі мною. На мені був літній одяг і рукава сорочки були закачані. Він стиснув мою руку, начебто прохаючи про поміч або сподіваючись одержати підтримку. Раптом до нього підійшли кілька німців і один із них гаркнув: «Виведіть цього бородатого!» Раніше, ніж ми встигли зрозуміти зміст його слів, два солдати схопили рабина за руки, а третій почав рвати його бороду, ніби вискубуючи пір'я зарізаної курки. Декілька секунд ребе тримав себе в руках, потім почав кричати. Коли вони стали його катувати, він продовжував з неймовірною силою стискати мою руку – я б не зміг розтиснути його хватку. Та я й не намагався. Я відчував, що

якимось чином допомагаю йому. Він продовжував кричати. Потім його коліна стали слабкими, він опустився на землю, замовк і відпустив мою руку.

У цей момент я змішався з людьми, які оточували мене, і почав прокладати собі шлях через юрбу. Якась внутрішня сила штовхала мене вперед. Я продовжував йти і мене, начебто уві сні, увесь час переслідував голос ребе, поки я не опинився в порожньому продимленому коридорі. Підійшовши до загратованого вікна, я потягнув один із прутів і побачив, що він піддається. На моє обличчя посипалися шматки штукатурки. Зачекавши якусь мить, я вистрибнув із вікна, не надто замислюючись над тим, що зі мною буде далі».

Другий опис загибелі ребе Лєвіна наводить його син Іцхак у своїй книзі «Я прийшов в Ізраїль зі Спеції (табір в Італії)» (іврит), Тель-Авів, 1947 р.

«За час бешкетів, що коїлися у місті, Бригідки перетворилися на купу тліючих руїн. І тільки пивниці в'язниці, куди за радянської влади звалили тисячі трупів, а потім зацементували усі входи й виходи, лишалися недоторканими. Коли пивниці відчинили, з них став здійматися нестерпний сморід. Під сонячними променями він взагалі став задушливим. До чого ж нестерпним є сморід людської плоті, що розкладається! Наглядачі, які не могли його витримати, надягали протигази. Вони розділили нас на дві групи. Члени однієї групи займалися тим, що пробивали зацементовані отвори. Члени іншої – за допомогою мотузок витягали трупи з пивниці і складали їх на подвір'ї. Тіла були покриті гноєм і часто від якого-небудь з цих тіл відокремлювалася рука або нога. Обличчя були страшенно спотворені, на них усе ще можна було бачити конвульсії смерті. На деяких трупах була відсутня шкіра. Робота була жахливою, а злостивість німецьких наглядачів робила її жахливішою у тисячу разів. То зліва, то справа на нас сипалися удари кованих чобіт, залізних прутів і палиць, яких завдавали нам гестапівці, німецькі солдати й українські поліцаї. Того, хто падав під цими ударами, продовжували бити ногами по обличчю, грудях або животу, поки він не відходив у кращий світ. Я добре запам'ятав одного з таких українських поліцаїв, одягненого в традиційну вишивану сорочку й елегантну свитку. Він бив нас залізною палицею. З часом його удари ставали методичними і по-

чинали опускатися навіть на наші голови. Кожний удар виривав шматочок плоті з наших тіл. В когось цей поліцай вибивав очі, іншим відривав вуха. Коли його палиця зламалася, він, не довго думаючи, схопив із вогнища недогарок, і вдарив ним мого сусіду по голові. З розтрощеного черепа бризнув мозок, краплі впали на моє обличчя й одяг. Нещасний одразу ж сконав. Тяжко дихаючи, убивця повернувся до стіни, щоб трохи перепочити. Вигляд його хижого обличчя, червоних очей і роздутих жил був страшним і відразливим.

Тим часом поліцаї привели юрбу нових жертв. Серед них були мій шкільний приятель Генріх Цисман, його батько й брат. Брата Генріха поставили до стіни, і його голова відразу була зрешечена кулями. Після цього його батькові й брату наказали віднести тіло і кинути на купу тіл убитих євреїв, що вже здіймалася обабіч. Потім батька із сином розділили і Генріха одразу розстріляли. Він тільки встиг крикнути батькові «Прощавай!» Побачивши смерть обох синів, батько збожеволів. У розпачі він розпочав вити. Врешті решт він виявився єдиним, хто вийшов із Бригідок, щоб потім майже рік повільно вмирати в гетто.

Була десята година, коли я раптом побачив свого батька. Його підганяли два німці ударами кованих чобіт. Блідий, як примара, вдягнений, як личить його сану, він йшов на смерть. Я не в змозі описати, який розпач охопив мене, – розпач дитини, що безпорадно дивиться, як убивають її батька. Я став рвати на собі волосся й одяг. Потім щось у мене всередині зламалося і я немов би заціпенів. Я просто продовжував пильно спостерігати, що відбувається. Коли мій батько проходив повз групи євреїв, він читав молитву, і я почув його гучний голос: «**Шма Ісраель!** (Слухай, Ізраїль!)» У цей момент німці почали стріляти в той бік. Усі, хто виносив трупи з пивниць, чули його молитву, молитву всіх замучених і безневинних, усіх, хто загинув від рук злочинців. Вони приєдналися до нього і відразу шум і гуркіт пострілів заглушили потужні звуки «**Шма Ісраель!**» Погрози й удари не могли зупинити молитви, що наповнювала нас нелюдською силою».

Місце, де розташована могила рабина Лєвіна, стало відоме лише в січні 1942 року. Два члени ради синагоги, д-р Рейс (на прізвисько

«маленький Рейс») і Шаргель, привели в рабинат двох свідків. Це були втікачі з Кракова, надійні люди, і ось що вони розповіли:

«З тих, хто працював у в'язниці, був відібраний ряд людей для поховання всіх євреїв, протягом дня убитих в Бригідках. Їх не били, просто наказали складати тіла євреїв до купи. Надвечір, коли робота була закінчена, цих євреїв замкнули в камері, а вночі, у суцільній темряві, їм було наказано залишити камеру і вивезти складені зовні трупи. Біля воріт стояла вантажівка. Після того, як трупи були завантажені, двоє чоловіків сіли поруч з водієм, щоб допомагати йому при похованні.

Перш, ніж вантажівка рушила, водій сказав: «Чи відомо вам, кого ми веземо в кузові? Саме вашого ребе». Він запалив кишеньковий ліхтарик і освітив ним обличчя вбитих. Вони одразу ж впізнали ребе Лєвіна: ця людина була добре відома мешканцям Львова. Чорний одяг першосвященика, що був на ньому, коли він вийшов від архієпископа, був покритий плямами крові. Водій повів вантажівку в бік Голоско. На узліссі була викопана величезна яма, де поховали тіла всіх загиблих». Свідки докладно описали місце, де знаходилася ця могила. Їхні свідчення записали ребе Ізраїль Лейб Волшерг, ребе д-р Кальман Хамейдес і автор. Ці відомості були передані до архіву Єврейського Суду, розташованого на вул. Бернштейна*, де перед цим знаходився **Яд Харутим**.

З вівторка до неділі я перебував у пивниці свого будинку на вул. Токаржевського**. Пивниця була перегороджена нехитрою дерев'яною перегородкою, і німецькі посіпаки, кілька разів обходячи це місце, не помітили схованки. Крім мене, в пивниці були д-р Герман Пфефер, журналіст газети «Nowy Dziennik» (Нова газета), та науковий співробітник д-р Йєгошуа Тон з Кракова.

І сьогодні, хоча вже минуло багато часу, коли я згадую те, що відбувалося у Львові, моє серце тріпотить від жаху. Цинічно, жорстоко, холоднокровно німці проводили в життя свій план знищення євреїв. Вони планували ці дії подібно до військових операцій. З німецькою точністю вони розраховували кожний крок з точки зору стратегії – від перших звірств на територіях в'язниць і до остаточної ліквідації Львівського гетто. Всі заходи планувалися зазда-

* Нині вул. Шолом-Алейхема

** Нині частина вул. Городоцької

легідь, щоб зломити євреїв фізично, морально і духовно і, діючи крок за кроком, довести їх до катастрофи.

Після подій у в'язницях встановився період відносного спокою, який продовжувався декілька днів. Голод гнав євреїв з їхніх жител, і вони почали виходити на вулиці. Але як тільки вони там з'являлися, німці хапали чоловіків і жінок і відводили їх на вулицю Пельчинського*. Тут знаходився величезний будинок, який Львівський муніципалітет збудував незадовго до війни для міської електростанції. На той час будинок використовувався для розміщення головного управління гестапо. За декілька кроків від нього знаходилася в'язниця на вул. Лонцького. Слова «Пельчинського» і «Лонцького» викликали жах у кожного єврея. Кожний тремтів від страху, коли їх чув.

Тільки лічені з тих нещасних, що туди потрапили, повернулися додому. Вражені й онімілі, вони, наче, були під гіпнозом. Людський розум не може усвідомити тих витончених катувань, яким піддавалися ці нещасні.

15 липня по всьому місту були розвішані на стінах будинків накази про «нарукавні пов'язки» (польською – opaska). Кожен єврей, включно католиків, чиїх єврейських предків можна було простежити до третього покоління, повинен був носити на правому рукаві «єврейську нарукавну пов'язку з Зіркою Давида, намальовану синьою фарбою на клаптику білої тканини. З цього моменту на кожному євреї повинний був бути цей пізнавальний знак. Нарукавна пов'язка відокремлювала тих, хто її носив, від всіх інших, немов би це були не люди, а тварини, і кожний бажаючий міг безкарно їх бити або вбивати. У віддалених містах прокльон нарукавної пов'язки було легше винести. Там єврейське населення швидко до них пристосувалося. Схоплений без пов'язки єврей просто сплачував штраф. Стан справ у Львові був значно серйознішим. Головні вулиці завжди були повні військових, крім того, все місто аж кишіло поліцаями Шупо (Schutz-Polizei – шуц-поліцаї). Хто з них міг прогавити можливість ударити єврея з його провокуючою пов'язкою? Якось я спостерігав із вікна за шупо, що стояв на перехресті Токаржевського й Бема*. Від нудьги він завдавав ударів своїм гумовим кийком кожному єврею, який проходив повз нього будь-якою з цих вулиць.

---

* Нині вул. Д. Вітовського

** Нині вул. Я. Мудрого

Його метод полягав у наступному: якщо перехожий єврей його не привітав, він говорив йому: «Чому ти зі мною не здоровкаєшся, собако?» Якщо ж єврей привітав його, він говорив: «Чому ти зі мною здоровкаєшся, собако?», – потім зривав з нього капелюха і вдаряв кийком, залишаючи кривавий слід. Я стояв біля вікна і спостерігав. Ця моторошна втіха продовжувалася близько двох годин. За цей час навколо шупо зібралася юрба любителів видовищ. Марно я намагався виявити на їхніх обличчях сліди співчуття. Кожний висловлював задоволення, на обличчі кожного спостерігача з'являлася зловтішна усмішка. О шостій годині вечора йому на зміну прийшов інший шупо. Він гордо показав своєму спадкоємцю купу капелюхів перед собою – «трофеї», здобуті ним після полудня.

Проте повернутися додому із закривавленою головою було ніщо в порівнянні з тим, що траплялося з євреєм, упійманим без нарукавної пов'язки. Ця людина додому вже не поверталася. У жодному іншому місці відсутність пов'язки не була таким лихом, як у Львові. Люди тремтіли від страху, намагаючись весь час пам'ятати про необхідність надягти пов'язку. Про силу цього страху можна судити з написаних великими літерами нагадувань, що їх вивішували на внутрішній стороні вхідних дверей кожної квартири, німецькою та польською мовами: «Пам'ятай про нарукавну пов'язку!» Люди пришивали їх до кожної зміни одягу, щоб, переодягаючись, не забути перенести на новий одяг. У своїй наївності вони вірили, що німці будуть вишукувати тільки євреїв без пов'язок. Тоді ми ще не знали, що пов'язки – це тільки початок.

Все літо щодня здійснювалося «займання на роботи». Щоранку німці забирали сотні євреїв для виконання найрізноманітніших завдань. Робота була непродуктивною, неплановою і неорганізованою. Вона мала одну ціль – пригноблювати і мучити євреїв, перетворюючи їх на рабів.

Якось мене захопили біля мого будинку і повели на роботи на вул. Городоцьку. Тут колись знаходилася велика дерев'яна будівля для схову різноманітних військових запасів. Під час нальотів її зрівняли із землею. На місці, де вона стояла, було повно обвуглених дерев, обгорілого заліза і цвяхів. Декілька молодих українських поліцаїв привели сюди на роботи шістьох євреїв. Подивившись на годинника, один із них оголосив: «Місце повинно бути

очищене за дві години. Горе тому, хто скористається лопатою або хоча б шматком заліза». Це було в спекотний літній день, сонце нещадно палило наші голови. Мені здавалося, що в нас немає ніяких шансів очистити це місце голими руками. Але, як виявилося, людська істота міцніша за залізо. Через дві години місце було чистим. Поліцаї, зі свого боку, дотримували слова: той, хто намагався скористатися шматком заліза, негайно одержував удар чоботом. Один із них сказав: «Не варто бруднити руки, коли б'єш жида – жидів треба бити ногами».

Потім настали так звані «петлюрівські дні». 28 липня була річниця смерті Симона Петлюри, отамана відомої Української армії. Ця людина була убита Шварцбардтом, українським євреєм, який розстріляв його, щоб помститися за всі його дії, спрямовані проти євреїв.

Перед тим, як розповідати про події «петлюрівських днів», я хочу трохи зупинитися на взаємовідносинах між євреями та українцями взагалі. Глибина і сталість ненависті українського народу до євреїв воістину гідні подиву. Протягом всієї історії національного руху українського народу, під час будь-якого заколоту, чи то він був проти Росії, чи то проти Польщі, завжди проливалася єврейська кров та учинялись єврейські погроми.

З часів повстання Богдана Хмельницького, кривавого періоду, відомого в нашій історії як страхіття [16]48 – [16]49 років, минуло майже три сторіччя, але характер відносин між двома народами не змінився. У 1918 році, саме в дні пам'яті Хмельницького, загони Петлюри вривалися в єврейські містечка України й учиняли криваву бійню. Те ж саме відбулося влітку 1941-го. Як тільки Червона Армія змушена була залишити Східну Галичину, селяни стали нападати на невеличкі єврейські селища і вбивати євреїв з невимовною жорстокістю. Звичайно, кожна така банда мала в своєму складі двох-трьох німців, які використовували і всіляко підбурювали сліпу ненависть селян до євреїв. Переді мною лист моєї 86-літньої матері, якого я одержав наприкінці червня 1941 року зі свого рідного містечка Гримайлова. Вона писала, що три її сини, мої брати, а також її 18-літній онук загинули і гідні **Кіддуш Га-Шем** (прилічення до образу тих, хто віддав життя за віру). Зокрема, вона писала: «Я не можу цього зрозуміти. Б-г послав мені таке

довге життя тільки для того, щоб мої старі очі побачили, як мої діти захлинаються власною кров'ю? Адже це були ті ж селяни, що звичайно заходили до нас, часто залишалися ночувати, дуже приятелювали з моїми дітьми, а тепер ці ж люди забрали моїх синів і немилосердно убили їх. У цей день розстріляли майже всіх чоловіків у містечку». Де шукати корені цієї моторошної, всепроникної ненависті?*

На цих сторінках не місце для ретельного аналізу такого стану справ. У своїх мемуарах я збираюся описувати тільки голі факти. Я розповідаю те, що бачили мої очі. Проте декілька коментарів тут будуть цілком доречними.

Я не можу сказати, що євреям взагалі немає в чому дорікнути. Цілком можливо, що селяни затаїли злість на євреїв-землевласників, які, здаючи землі в оренду, як заставу брали ключа від церкви. Не один раз єврей-трактирник, напоївши селянина, обраховував чи обкрадав його. Не завжди гиря й міри, якими користувалися продавці-євреї в невеличких містах, були без вади. Але як можна покладати відповідальність на цілий народ за гріхи окремих землевласників або продавців? «Обраховування» продавцями-євреями, які здебільшого були бідні, як ніхто інший, не можуть слугувати підставою для погрому. Зрештою, в Україні торгували не тільки євреї, але й вірмени, які були християнами. Вони, подібно євреям, були чужоземцями, і мораль їхньої комерційної діяльності нічим не відрізнялася від єврейської. Чому ж тоді «народний гнів» ніколи не обертався проти них? Як би то не було, українці одержали щонайменше одну перемогу: вони значно поліпшили свої умови. Євреї-трактирники назавжди зникли, єврейські поселення було стерто з обличчя землі, а кістки їхніх мешканців було розкидано по Белзецю та інших таборах. Їхнє місце заступили українські трактирники та продавці. І вони у своїй комерційній діяльності дотримуються більш високого рівня моралі, ніж їхні єврейські попередники? Не схоже. З того, що мені відомо, можна зробити прямо протилежний висновок. Проти кого тепер спрямований «народний гнів»?

---

* Про винищення євреїв Гримайлова (жовтень-листопад 1941) див. докладніше: "Довідник про табори, тюрми, гетто на окупованій території України". – К., 2000. – С. 100.

Проте, давши волю особистим образам, я б скоїв гріх проти істини, як я її бачу, якби не відзначив, що значна частина української інтелігенції утримувалася від участі в подібних діях і навіть боролася проти грубих проявів антисемітизму з боку своїх співгромадян. Я віддаю данину поваги вищому українському духівництву, десяткам ченців, які наражалися на величезний ризик, рятуючи єврейських дітей. На жаль, повинен сказати, що вони були скоріше винятком, ніж правилом.

Схоже, на українських молодих людей не надто впливали пастирські послання митрополита Андрея Шептицького, приклад ченців, які, ризикуючи життям, ховали єврейських дітей у своїх монастирях або приносили їжу нещасним євреям, що тікали з таборів. Їх більше зачаровувала націоналістична література, що зароджувалася, сповнена злісного антисемітизму.

Але повернімося до «петлюрівських днів». Навіть сьогодні я не міг би сказати, хто організував ці «дні», або, якщо бути точним, у кого народилася ця ідея. Чи то гестапо підказало «блискучу ідею» українській поліції, чи то українці самі прийшли до неї як до акта помсти за смерть Петлюри? Як би то не було, ранком 29 липня українські поліцаї стали вдиратися до єврейських домів, виводити з них молодих чоловіків і жінок і рядами відправляти їх на вулицю Лонцького. Ця операція продовжувалася цілий день, а також і наступного дня, доки в'язниця не була забита людьми. Навіть подвір'я було ущерть заповнене євреями. Лише купці вдалося вислизнути. Від того, що коїлося далі, волосся стає дибки. Ніякої їжі їм не давали. Час від часу туди вривалися українські поліцаї, били чобітьми, вигукуючи: «Це вам за нашого отамана Симона Петлюру!».

Після кожних таких відвідин залишалися пробиті голови, зламані ребра і кістки. Але це були квіточки. За кров Петлюри можна було помститися тільки кров'ю. І саме це й сталося. Після «днів Петлюри» додому не повернулися декілька тисяч євреїв, головним чином інтелігенція. Де їх розстріляли і де поховали, так і залишилося таємницею, назавжди похованою разом із ними.

2. Юденрат та його відділення

Гестапо не терпілося розправитися з євреями на вулицях. Лінія фронту невпинно посувалася на схід. Почалась поступова стабілізація ситуації. Східна Галичина була приєднана до польского генерал-губернаторства, як «дистрикт Галичина». Військова влада передала управління провінцією до рук цивільної адміністрації. Прийшов час створювати юденрат, організацію, яка б опікувалась єврейською громадою. Спочатку представники влади звернулися до проф. Аллерханда, який довгий час очолював Львівську єврейську громаду. Вони зажадали, щоб він надав німецькій владі меморандум про становище єврейського населення у Львові, його матеріальний і культурний стан і дав свої пропозиції щодо відновлення єврейської громади міста. З цими ж питаннями вони звернулися до інших значних осіб. Як розповідав мені потім професор Аллерханд, відповіді всіх, до кого вони зверталися, зводилися до пропозиції відновити офіційно зареєстровану релігійну громаду, що існувала раніше. Проте німці дивилися на це інакше. Націонал-соціалізм розглядав організацію юденрату як один із засобів знищення євреїв та юдаїзму. Створені ним суспільні структури вели до деморалізації насамперед їхніх робітників, а потім і товариства в цілому. Просто кажучи, це був лише один з етапів на шляху до повного знищення всього єврейського населення – частина загального «плану» заздалегідь підготовленої «битви» з євреями.

Подібні юденрати вже існували на території всього генерал-губернаторства. Євреї були повністю відділені від іншого населення. Мета їхньої ізоляції полягала в тому, щоб вони, спаси Боже, не вплинули погано на своїх сусідів. Наслідуючи середньовічні зразки, в кожному населеному пункті створювали єврейське гетто, оточуючи його високим парканом і встановлюючи сувору охорону зсередини і зовні. Тільки птахи мали насолоду вільно рухатися між «арійськими» районами й гетто. Єврею для цього потрібен був особливий дозвіл. Перебування без такого дозволу поза гетто означало смерть.

Немає потреби казати, що таке ізольоване звідусіль співтовариство, яким було гетто, потребувало власної адміністрації. Отже, виникла необхідність створення свого роду муніципалітету (львівські євреї називали його «муніципалітетом дивної смерті»).

У перші дні серпня 1941 року на стінах всіх будинків були вивішені об'яви німецької влади. Вони проголошували створення юденрату, який офіційно називався Juedische Gemeinde der Stadt Lemberg (Єврейська громада міста Лемберга, як німці називали Львів). Його першим головою німці призначили добре відому серед єврейських поміркованих асиміляціоністів особу, д-ра Йозефа Парнаса. Указ також роз'яснював основні завдання юденрату:

1. Виконувати всі накази і постанови німецької влади, що стосуються єврейського населення.

2. Керувати відносинами всередині єврейської громади: організувати установи соціального забезпечення, лікарні, так звану поліцію порядку (Ordnung-Dienst) тощо.

Без сумніву, перше з цих двох завдань було головним завданням юденрату. Гестапівці цього і не приховували. Часто вони заявляли, що юденрат – це виконавче відділення гестапо. Здійснення другого пункту їх взагалі не цікавило. Залишивши цю справу євреям, вони створили умови для зловживань і шахрайства.

Крок за кроком формувався великий примусовий апарат з численним штатом. На час великої «акції», що відбулася у серпні 1942 року, коли Львівська єврейська громада нараховувала 90 000 чоловік, штат юденрату досяг 3 000.

1. Відділ кадрів. До обов'язків цього відділу належало керівництво управлінським персоналом і нагляд за адміністративним апаратом. У дійсності він управляв всією громадою. З моменту створення гетто і до його ліквідації відділ очолював Леон Хок, колишній довірчий власник Лодзінського банку, діяльна людина, яка мала добрі організаторські здібності.

2. Відділ постачання. Це був найважливіший із усіх відділів. Громада існувала завдяки «постачанню». Цей відділ відповідав за виконання наказів, що віддавалися різноманітними німецькими установами. Причиною створення «Відділу постачання» стала необхідність забезпечувати німців речами й послугами. Німецькі установи та організації, які переїхали у Львів, вимагали, щоб

єврейська громада постачала їм все необхідне. Вони нахабно вимагали від неї таких речей як меблі, предмети домашнього вжитку, одяг, коштовності, постільну білизну, кухонне начиння – усього, потрібного німецьким чиновникам та їхнім сім'ям, які щойно оселилися у Львові. До обов'язків відділу постачання входило задоволення будь-якої примхи німецьких чиновників – від найважливіших до найдрібніших. Вони могли зажадати встановити їм ванну або кухонне устаткування. Робилися й окремі замовлення: один хотів модні черевики, другий – гарну шубу, третій – перський килим, піаніно, англійську тканину для костюма, комір із хутра чорно-бурої лисиці, антикварні речі, дорогі сережки, каблучку з діамантом, золотого годинника тощо. Сподіваючись стримати гнів німців, Відділ постачання намагався задовольняти будь-які вимоги. Не один раз бувало, що військовий шпиталь потребував ліжок, матраців, простирадл і всього кухонного устаткування.

У повітових містах юденрат повинен був задовольняти потреби численних німецьких чиновників. Наприклад, крім згаданих предметів, їм міг знадобитися забезпечений усім необхідним дитячий садок і меблі для німця-вихователя цього садка, що прибув голий і босий, без гроша в кишені зі свого бідованого рідного міста, щоб одержати придане, про яке він ніколи не міг і мріяти. Все це перетворювалося у відверте здирство. Німці, як п'явки, присмоктувалися до тіла єврейської громади і ссали з нього кров із такою ненажерливістю, що, здавалося, вони ніколи не наситяться.

Як відділу вдавалося діставати всі ці речі? Відповідно до німецького указу, євреям було заборонено володіти новими гарними меблями. Але фактично вони не могли тримати ніяких меблів без дозволу коменданта міста.Тим часом розпочався масовий вихід євреїв з усього міста до єврейського кварталу. Вже набули чинності накази про виселення й активно готувалося створення гетто. При переселенні на нове місце проживання євреям дозволялося брати з собою лише стіл, просту шафу і двоспальне ліжко. Але навіть на це убоге майно їм був потрібний спеціальний дозвіл від коменданта міста. У протилежному випадку влада могла конфіскувати усе.

Такі дозволи одержували через юденрат. Людина повинна була подати своє прохання через відділ постачання, перерахувавши на спеціальному бланку всі свої меблі і вказавши кількість членів ро-

дини, попросити дозволу на перевезення таких-то і таких-то меблів відповідно до офіційних норм.

Тим часом службовці відділу постачання конфісковували інші меблі та більшу частину кухонного начиння. Через вісім-десять днів дозвіл бував готовий і прохачеві дозволялося переїхати до нової оселі, яка в усіх випадках була замалою, щоб розмістити всі його меблі.

Для виконання покладених на нього обов'язків відділ постачання повинен був використовувати великий персонал і посилати велику кількість агентів, які немилосердно конфісковували все необхідне: меблі й білизну, простирадла і постіль, кухонне начиння та кришталевий посуд. Нема мови, що вся ця діяльність не обходилася без хабарництва і неприхованого злодійства. Тим, хто був особисто знайомий з агентом, шкоди не завдавали. Інші давали хабарі. Деякі з агентів конфісковували речі для того, щоб забрати їх собі.

Наймення, на яке цей заклад був відомий на єврейських вулицях, говорить само за себе: замість Bezargungs-Amt (Відділ постачання) його називали Beraubungs-Amt, тобто «Відділ здирства».

Так розбещувалася єврейська громада: німці нацьковували брата на брата, кажучи: «Нехай євреї гризуться між собою, як собаки».

3. Єврейська поліція. Третьою службою Львівської єврейської громади була так звана служба порядку (Ordnungs-Dienst) – єврейська поліція.

Коли я пишу про цю установу, я відчуваю сильний біль і глибокий сором. Тоді як завданням Відділу постачання була передача німцям власності євреїв, Ordnungs-Dienst Служба порядку в гетто, як і єврейська міліція, повинна була приносити євреїв у жертву німецькому Молохові.

Спочатку здавалося, що на єврейських поліцаїв покладається завдання підтримання громадського порядку. Але німці планували рано чи пізно перевезти євреїв до окремого району, тобто гетто, куди не будуть входити ні німецькі, ні українські поліцаї – у такому місці потрібні місцеві поліцейські сили. В усіх значних містах генерал-губернаторства ця робота фактично була покладена на єврейську поліцію – одягнені в уніформу та озброєні гумовими кийками єврейські поліцаї підтримували порядок у межах гетто.

У Львові єврейські поліцаї також виконували цю роботу. Хоча вони й не носили гарної уніформи, як у інших містах, на них були берети на зразок поліцейських беретів довоєнної Польщі. Але замість польського орла їх прикрашала Зірка Давида з написом J.O.D. (Jidische Ordnung-Dienst Lemberg – Єврейська служба порядку, Лемберг). На лівому рукаві вони носили жовтий нарукавник із зображенням Зірки Давида, літерами J.O.D. і печаткою німецької поліції. Поліцаї були звільнені від носіння звичайної єврейської нарукавної пов'язки.

Спочатку єврейське поліцейське управління було в будинку юденрату, на вул. Старотандитній*. Після створення гетто воно було розділено на три комісаріати. Один із них розмістили на вул. Бернштейна, у тому будинку, де раніше знаходився **Яд Харутим**. Там же розташовувалося управління кримінальної поліції (KriPo). Другий комісаріат знаходився на вул. Замарстинівській 112 і третій – на вул. Знесіння.

Характер завдань, покладених німцями на єврейську поліцію, з'ясувався лише наприкінці літа 41-го року, після створення в Галичині перших таборів примусової праці. Юденрат повинний був поставити першу порцію євреїв для робіт у таборах. Природно, постачання робочої сили було доручено єврейській поліції, для чого людей просто піддавали арешту.

Хоча єврейська поліція була інструментом юденрату, вона одержувала накази та інструкції безпосередньо з гестапо. Таким чином, вона була змушена виконувати всі німецькі накази. Відмова від виконання своїх обов'язків загрожувала смертю. Для порятунку власного життя поліцаї змушені були передавати незнайомих людей владі, підставляти своїх братів під ніж м'ясника. Оскільки такі дії суперечать моралі та єврейським законам, ті, хто мав совість, не приєднувалися до поліції. У тих випадках, коли вони служили в поліції з самого початку, вони робили все можливе, щоб уникнути біди. Я знаю багатьох поліцаїв, які, ризикуючи власним життям, рятували єврейські сім'ї від смерті. Але були й інші, хто за порятунок вимагав винагороду. Серед них вияви-

---

* Нині вул. Мулярська

лося також багато професійних здирників, які використовували це негідне заняття, щоб створити собі гарне життя.

Як на мене, єврейські поліцаї у Львівському гетто зовсім не нагадували свій прототип – поліцаїв стародавнього Єгипту. Ті не передавали єгипетському гестапо своїх братів, які не змогли виготовити необхідної кількості цеглин. Мідраш інтерпретує вірш «І бито доглядачів з синів Ізраїлю, що їх настановили над ними фараонові доглядачі» (Вихід 5:14) в тому розумінні, що єврейські поліцаї ризикували життям, ризикували наразитися на побиття і були вбиті єгипетськими доглядачами, але не віддавали своїх братів до рук гнобителів.

Єврейська поліція залишиться вічною ганьбою в історії Львівського гетто.

4. Житловий відділ. Німецькі урядовці почали встановлювати свої правила у Львові, організувавши два діаметрально протилежних житлових райони. Один був призначений для привілейованої, «шляхетної» німецької раси, інший – для приречених на смерть єврейських рабів. Територія поміж ними, яка охоплювала центр міста та його околиці, була призначена для місцевого населення – поляків і українців.

Німецький район знаходився в найкращій частині Львова, поблизу Стрийського парку, по обидва боки вулиць Потоцького, Листопада*, Наша Стжеха,** та інших. Його кордони були позначені великими чорними дошками з написами: «Українцям і полякам вхід суворо заборонено!» Тим українцям і полякам, що жили в цьому районі, було оголошено наказ про виселення. Замість того їм було запропоновано єврейські квартири в змішаному, для поляків і українців, районі. Це здійснювалося приблизно в такий спосіб: «арійський» житель району, призначеного стати німецьким, вибирав єврейську квартиру, потім вирушав до житлового управління муніципалітету і залишав там точну адресу обраної ним квартири. Після цього він одержував документ на володіння квартирою, або так званий «ордер». Єврею, якому належала ця квартира, відправлявся наказ про виселення з вимогою звільнити житло в три дні.

* Нині вул. Є.Коновальця

** Нині вул. На чатах

Проте не тільки «арійці», евакуйовані з німецького району, мали право на єврейські квартири. Цим правом міг скористатися будь-який «арієць», якому з якоїсь причини не подобалася його квартира. Саме про таку можливість давно мріяли як шановані городяни, так і п'яниці, кримінальні елементи, що все своє життя прожили в халупах, а також селяни, вигнані зі своїх сіл. Тепер настала їхня година, і вони, не гаючи часу, поспішали нею скористатися.

Житлове управління муніципалітету було забите людьми. Помешкання оперізували довгі черги, усі хотіли отримати такий жаданий ордер. Як зграя шакалів, вони допадалися до єврейських квартир і єврейських меблів. Кожний – і шановний городянин, який живе на першому або другому поверсі, і мешканець пивниці – ринулися накласти свої руки на єврейську власність. Всі вони приходили до євреїв з ордерами в руках і злісним лементом: «Негайно забирайтеся з квартири! Ви достатньо були нагорі! Прийшов наш час!» Куди міг звернутися нещасний гнаний єврей? До житлового відділу єврейської громади на вул. Старотандитній 2. Але цей відділ почав функціонувати лише нещодавно. Район гетто ще не був визначений, а вже сотні сімей, опинившись без даху над головою, потребували уваги.

На деякий час їх направляли до Єврейського району, так званого «третього району», розташованого по обидва боки вулиць Сонячної, Жовківської, Замарстинівської та Зрудляної*. Проте тут неможливо було знайти вільну квартиру. Ті, у кого в Єврейському районі були родичі, якось влаштовувалися. Інші ж, головним чином євреї з районів, захоплених «арійцями», змушені були купувати квартири.

Такий стан справ започаткував сумну сторінку в історії житлового відділу. Щойно створений і укомплектований кадрами, він направляв своїх агентів до Єврейського району. Вони повинні були обміряти квартири, заводити на кожну з них документи й у такий спосіб набували права на будь-яке вільне житло. Відповідно до закону, кожний єврей мав право на 3 кв.м житлової площі. Пізніше, коли межі гетто ще більше звузилися, навіть цей убогий простір був зменшений до 2 кв.м. Таким чином, у двокімнатну квартиру заштовхували 24-25 чоловік.

---

* Нині вул. Джерельна

Слід зазначити, що як жителі третього району, так і єврейський персонал житлового відділу не відрізнялися високими моральними стандартами. Вони не досягли рівня, який дозволив би вирішити завдання, що постали перед ними у ці критичні часи.

І бідні, і багаті жителі третього району відмовлялися приймати мешканців безоплатно. Вони торгувалися за кожний квадратний метр, кожне ліжко, кожний стілець. Службовці житлового відділу, яким було доручено розбиратися в цій плутанині, тільки ускладнювали справу. Серед них швидко поширилося хабарництво. За гроші людина могла одержати ордер на вселення до квартири навіть проти волі її хазяїна. У подібних випадках змушена була втручатися поліція, щоб примусити хазяїна квартири впустити людину, що пред'являє ордер. Все це супроводжувалося галасом, лементом і навіть бійкою.

Як взагалі можна було жити за таких умов? Чи міг бути мир і спокій у цих тісних, темних і брудних помешканнях. Всі мешканці гетто відчували над собою важку чорну тінь. Не маючи ніякого виходу, не знаючи, як жити далі, люди впадали у відчай.

5. Економічний відділ. Головне завдання цього відділу полягало в постачанні єврейського населення продуктами харчування.

Незабаром після того як німці зайняли Львів, євреям було дозволено здійснювати купівлю в загальних продовольчих магазинах міста. Проте купувати вони могли тільки хліб – спочатку по 120 грам, а потім – по 70 грам на день. Іншим мешканцям належало по 200 грам хліба, а також інших продуктів: трохи борошна, цукру, круп, а іноді ще що-небудь. Стояння в черзі за 70 грамами хліба часто загрожувало смертю. Євреї мали стояти в окремій черзі. Немов прокажені, вони чекали осторонь, поки обслуговували «арійців», і тільки після цього могли купити хліб, якщо він узагалі ще залишався. Часто вони поверталися з магазину обпльовані чи побиті. Не раз замість 70 грам хліба єврей приносив додому зламане ребро або відкриту рану.

Звістка про те, що економічний відділ збирається відкрити окремі магазини (у Радянському Союзі подібні магазини називалися бакалійними) для єврейського населення, була зустрінута євреями з деяким полегшенням. Але їх чекало розчарування. Ті, і без того убогі обсяги продуктів, котрі німці призначили для єврейського на-

селення, зникали десь між економічним відділом і бакалійним магазином, так що до покупців доходила зовсім незначна їх частина. Окрім 70 грам хліба, євреї не одержували майже нічого: зрідка їм виділялося трохи згірклого борошна, що до того ж хрумтіло на зубах, жменю цукру та іноді незначну кількість солодкого замінника. Економічний відділ нагадував фондову біржу, там завжди стояв неймовірний галас гендлярів, що здійснювали торг «за рахунок народу». Оборудки чинилися під заступництвом юденрату, тоді як животи бідних євреїв, кишені яких були порожніми, повело від голоду. Люди часто вмирали від виснаження. Так працював економічний відділ і, як не сумно про це говорити, цей опис відповідає істині.

6. Відділ праці. Шостому відділу юденрату було довірено поставляти німцям робочу силу в особі євреїв. Щодня різноманітні німецькі установи вимагали певну кількість робітників з юденрату. Щоб уникнути захоплення євреїв у будинках і на вулицях, юденрат постановив, щоб кожний єврей раз на тиждень звітував про те, яку роботу він виконує. Той, хто не міг працювати, повинен був надіслати заміну або заплатити викуп до відділу праці, який поставляв людей за певну винагороду.

Згодом різні німецькі установи, як військові, так і цивільні, наприклад, промислові компанії та інші, стали вимагати, щоб відділ праці поставляв їм кваліфікованих робітників на постійну роботу. Вони встигли виявити, що євреї – прекрасне джерело дешевої робочої сили. У більшості випадків німці нічого не сплачували робітникам, які отримували свою заробітну платню в юденраті. Євреї на постійній роботі одержували від німців половину того, що сплачували «арійцям».

З метою контролю потреби в робочій силі деяких німецьких установ, влада вирішила заснувати єврейське Бюро праці – незалежну організацію, очолювану німцями й організовану на зразок міського Бюро праці (при муніципалітеті). Діяльність цієї установи я змалюю пізніше. Замість старого відділу праці у юденраті було створено відділ, на який було покладено обов'язок збирати гроші з єврейського населення й оплачувати тих робітників німецьких установ, що взагалі одержували зарплатню.

Рік по тому, коли територію гетто було обнесено парканом, а Львівська єврейська громада скоротилася до однієї третини свого

початкового розміру, відділ праці перетворився у відділ прибирання, завданням якого було – прибирання брудних вулиць гетто, видалення сміття та інші подібні роботи.

7. Податковий відділ. Цей відділ здійснював управління фінансами юденрату. Як уже згадувалося, витрати були величезними. Головний кровожер, відділ постачання, був ненаситним. Крім того, необхідно було передбачати кошти на оплату штатних співробітників, котрі, незважаючи на низьку зарплатню кожного з них, разом складали значну суму. Задля фінансування всіх цих витрат необхідно було оподаткувати єврейську громаду.

Для визначення розмірів цих податків створили низку «оціночних комісій». Їхнім завданням була розробка справедливої схеми оподаткування. Немає необхідності говорити, що податки, встановлювані цими комісіями для багатших мешканців, часто бували більш високими. Слід зазначити, що податковий відділ виконував свої повинності справедливо й чесно.

8. Санітарний відділ. Цей відділ працював за самих нестерпних умов. Починаючи на голому місці, за відсутності будь-якої допомоги, він організував три лікарні: на вул. Алембекова*, у колишньому помешканні вищої школи Токаржевського, на вул. Кушевича**, у будинку, де раніше була п’ята гімназія, і на вул. Замарстинівській 112, де знаходилася інфекційна лікарня. Крім цього, працювали три клініки, де надавалося безкоштовне лікування, а також ряд пунктів здоров’я, розташованих у різних місцях гетто. Весь цей лікувальний комплекс був створений на гроші, зібрані серед жителів гетто, а також на декілька індивідуальних внесків. Повністю обладнану лікарню на вул. Раппопорта влада в нас відібрала і віддала її українському населенню.

Рік по тому, коли площа гетто скоротилася, влада позбавила нас ще двох лікарень. У єврейської громади залишилася єдина лікарня – на вул. Кушевича. Так само, як німці конфісковували єврейський одяг і гроші, муніципальне управління здоров’ям виявляло гостру цікавість до єврейських лікарняних установ і лікарняного устаткування.

---

* Нині вул. Таманська

** Нині вул. Кушевича

9. Відділ соціального забезпечення. Цей відділ працював за таких же умов, як і санітарний відділ. Він не одержував ніякої допомоги ззовні і мав у своєму розпорядженні лише окремі внески в розмірі декількох тисяч злотих, що зрідка діставалися йому від правління юденрату, а також ті суми, що йому пощастило зібрати серед єврейського населення.

У межах гетто відділ соціального забезпечення співробітничав із незалежною єврейською організацією – Допомоговим Комітетом, штаб-квартира якого знаходилася у Кракові. Ці дві установи робили все можливе, аби полегшити нужденність своїх членів, дехто одержував постійну допомогу, тоді як іншим надавали підтримку лише час від часу. Були відкриті громадські кухні та чайні. Але цього було недостатньо, щоб задовольнити потреби голодного, знедоленого населення. Ці потреби були невичерпними.

10. Юридичний відділ. Цей відділ мав справу з правовими питаннями в єврейській громаді. Для євреїв був створений спеціальний суд, одночасно в гетто працювали нотаріуси та різні юридичні установи. Обов'язки юридичного відділу полягали також у розгляді прохань та інших заяв на адресу німецької влади, загальних і цивільних судових справ, а також питань, які не спромоглися вирішити в гетто. Такі питання юридичний відділ вирішував з відповідними німецькими установами через своїх чиновників зв'язку.

11. Статистичний відділ. Статистичний відділ акуратно занотовував усе, що стосувалося єврейського населення. Кількість купонів на хліб слугувала певним показником того, скільки євреїв проживає у гетто, як і того, скільки з них зникло після чергової «акції». Від початку створення цього відділу й аж до ліквідації гетто його очолював д-р Фрідріх Кац, колишній директор статистичного управління Львівського муніципалітету, дуже приємна і культурна людина.

12. Будівельний відділ. До його обов'язків входили знесення і вивіз зруйнованих будинків, власниками яких раніше були євреї, а також синагог. Оскільки цей відділ не виконував ніяких будівельних робіт, по суті він існував тільки на папері.

13. Відділ освіти. Спочатку євреї сподівалися, що німці дозволять працювати хоча б початковим школам або зберігатимуть якусь форму приватного навчання. Ніхто не міг уявити собі їхнього

сатанинського плану знищення всіх євреїв, повної їхньої ліквідації. Незважаючи на сувору заборону викладання і навчання, невеличка кількість учнів в умовах величезного ризику для вчителів усе ж таки змогла одержувати крадькома релігійні та світські настанови.

14. Відділ поховань. Цей відділ юденрату ніколи не залишався без роботи. Жодний інший відділ ніколи не був так завантажений. Люди постійно вмирали від голоду, холоду, черевного тифу, епідемій, від бідності і самотності. Після створення Янівського табору щодня приїжджали підводи з тілами розстріляних або замучених там людей. Морг старого цвинтаря на вул. Раппопорта завжди був заповнений ущерть. Внутрішнє подвір'я постійно було встелене трупами, прикритими ряднами, що очікували на свою чергу. Підводи з ранку до вечора оберталися між цвинтарями на вул. Раппопорта і на вул. Пиліховській*. Це були великі підводи або платформи, завантажені трупами, вкритими ряднами, найчастіше без трун, які у більшості випадків для родичів загиблого були недозволеною розкішшю. Ховати кожне тіло в окремій могилі не було жодної можливості. Рабинат дозволив масові поховання, «одне тіло зверху іншого».

Із поступовим скороченням території відділ поховань переїжджав з місця на місце – із вул. Раппопорта на площу Клепарів, а звідти – на вул. Ренкодзєльничу**. Це був єдиний відділ, що продовжував функціонувати і після зникнення громади, аж до ліквідації гетто.

15. Відділ у справах релігії. Цей відділ призначений був опікуватися релігійними питаннями єврейського населення.

Радянський уряд скасував єврейську релігійну громаду **(кагал)**, яка діяла на законних підставах, і рабинат як офіційний орган припинив своє існування. Ребе д-р Леві Фреунд помер у квітні 1941 року. Ребе Лєвін, як я вже розповідав, був убитий 2 липня 1941 року у в'язниці Бригідки.

Сподіваючись на реорганізацію громади **(кагалу)**, її голова, д-р Парнас, намагався віднайти шляхи відродження релігійних організацій. Подібно до інших євреїв, він вірив, що теперішня хвиля гонінь коли-небудь згасне, життя євреїв стабілізується і почне поступово

* Нині вул. В. Єрошенка
** Нині вул. Реміснича

відновлюватися. Виходячи з цього припущення, він розпочав реорганізацію рабината. Всі ортодоксальні рабини, що працювали в період між двома війнами, були ще живі. Сюди входили ребе Моше Ельханан Альтер, колишній голова рабинського суду, запрошений відправляти правосуддя в межах міста; ребе Ізраїль Лейб Вольфсберг, голова рабинського суду, що відправляв правосуддя за межами міста, а також ребе Залозич і ребе Натан Нуте Лейтер. Були живими і ті, що працювали суддями: ребе Шмульке Раппопорт і його брат, суддя Грудецького району, ребе Моше Ааронпрейс, суддя району Знесіння, ребе Герш Розенберг, і суддя Жовківського району, ребе Аншел Шрейбер. До рабинату були обрані також рабин міста Катовіце, доктор Кальман Хамейдес, і автор. Ребе Хамейдес прибув до Львова як біженець з Катовіце, а я в 1929-1939 роках був рабином Сикстутської синагоги.

Проте повного поновлення релігійного життя не відбулося. З цього боку ситуація у Львові була значно гіршою, ніж у повітових містах. У зв'язку з забороною привселюдних богослужінь євреї були змушені збиратися в **міньян** на приватних квартирах для таємного читання молитов. Якщо хтось виявляв такий **міньян** – звичайно, це був двірник-«арієць» – і повідомляв поліцію, усіх, що молилися, разом із хазяїном квартири, вели у в'язницю на вулицю Лонцького. Відтіля ніхто не повертався. В перші дні після окупації німці посилено шукали рабинів.

Минуло досить днів поки рабинат вирішив постати перед публікою в образі відділу у справах релігії. Це відбулося пізньої осені 1941 року, коли стотисячна єврейська громада поставила питання про надання кошерного м'яса, освячення шлюбу і винесення судових рішень у випадках розлучень.

З важким серцем рабин підписував контракт про шлюб і вносив його до книги записів одружень у Бюро реєстрації населення. Підписані документи про розлучення підлягали поданню німецькому судові, що являло собою ще більшу небезпеку. Підписуючи подібний документ, рабин практично віддавав себе до рук німців, тому що цим він підтверджував той факт, що у Львові існують рабини. Але в нього не було іншого вибору.

Проблема розлучень була особливо болючою і трагічною. Розлу-

читися бажали жінки «арійського» походження, які прийняли юдаїзм, вийшли заміж за євреїв і лишили позаду своє минуле. Вони народили дітей і щасливо жили зі своїми чоловіками. І раптом землею стали правити абсурдні расові закони, які вимагали, щоб жінки розлучилися з ними, – у протилежному випадку вони повинні були переселитися в гетто й одягти пізнавальні нарукавні пов'язки. Але під час шлюборозлучних процесів я бачив лише купку жінок, що погодилися розлучитися зі своїми чоловіками-євреями. Звичайно чоловік слізно благав дружину погодитись на розлучення, щоб врятувати себе і дітей (таким дітям, як «напіварійцям», дозволяли жити в «арійських» районах міста і звільняли від носіння пов'язок із зіркою Давида). Але минув ще один рік і навіть цих дітей перестали відносити до «арійців» – вони почали поповнювати ряди євреїв.

Несамовиті сцени розігрувалися, коли до цього були утягнені діти; втрачаючи батька, вони зовсім падали духом і починали благати: «Я не хочу розлучатися з тобою, краще разом із тобою померти». Але гітлерівські расові закони були безжалісними і невблаганними. Чи побачать коли-небудь ці нещасні жінки й діти своїх чоловіків і батьків знову? Схоже було, що ні. Ніколи до того в історії Львівської єврейської громади не було такої одностайності між рабинами, як за тих часів. Відокремлені суди були скасовані, всі розходження між хасидами і **мітнагдім** (найлютішими супротивниками хасидського руху), між сучасним і ортодоксальним напрямами, лишилися осторонь. Всі сиділи за одним столом, панувала цілковита згода. Всі співробітники користувалися однією і тією ж книгою реєстрації шлюбів. Всі засідання проводилися спільно, головував на них директор відділу у справах релігії Моше Хиршфрунг, усім відомий активіст **Агуди** і чудовий вчений. Кожний відчував, що це остання глава в історії Львівського рабинату. І «останні могікани» вирішили покинути цей світ із гідністю. По суті жоден з них не вижив. Ребе Ізраїль Лейб Волфсберг, ребе Моше Ельханан Альтер, ребе Моше Ааронпрейс і ребе д-р Кальман Хамейдес померли від тифу. Інших поглинув таємничий Белзець, що наводив містичний жах. Тільки я, подібно посланцю, що сповістив Йову про трагедію, лишився живим: «І врятувався тільки я сам, щоб донести тобі». Чи доживу я, щоб побачити кінець цього страхіття? Про це знає тільки Б-г.

Такою була структура **кагалу** та його підрозділів. Спочатку функціонували тільки два відділи: відділ постачання і відділ праці. Минули місяці, перше ніж виникли і набули свого остаточного вигляду інші відділи – такого, як я вже описав. Зі своїм розширенням установи юденрату займали все нові приміщення. Релігійна рада розташовувалася на вул. Старотандитній 2. Крім того, було зайнято будинок по вул. Бернштейна 12. Житловий відділ спочатку знаходився в приміщенні Ворштадської синагоги, потім він переїхав на вул. Станіслава*, туди, де раніше знаходилася школа Кохна. Відділ соціального забезпечення, разом із Допомоговим Комітетом, розмістився в синагозі Хадашим на вул. Венгляна**.

Початок діяльності юденрату відзначився збиранням ганебних «контрибуцій». Це мало знаменувати його урочистий вихід на сцену.

Німецька влада обклала юденрат податком у двадцять мільйонів рублів, які призначалися на реконструкцію міста після нанесених ушкоджень. Чому все це було покладено на євреїв? Хіба вони були єдиними мешканцями міста? За який злочин вони повинні були зазнати такої витонченої кари? Але подібні питання виникали тільки в перші дні окупації. Потім євреї взагалі перестали будь-що розуміти і ставити питання.

Обкладення викликало велике занепокоєння серед євреїв. Їх лякала відсутність можливості зібрати таку величезну суму (німці дали нам на це десять днів). Але вкорінене почуття обов'язку, що вилилося в добровільний широкий рух в лавах всієї єврейської громади, включаючи найбідніших її членів, розвіяло всі страхи. Щоб зібрати необхідну суму, за півціни продавали костюми, дорогий одяг, прикраси, меблі.

Новина про розпродаж швидко поширилася серед селян довкола Львова. Вони стали юрбами приїжджати в місто. За віз овочів вони вдягалися як лорди і привозили додому дорогі меблі. Нещасні євреї поспішали виплатити накладену на них покуту. Ті, у кого не було грошей, віддавали столові набори, посуд або срібні свічники. Сотні єврейських жінок розлучалися з єдиною дорогоцінністю, якою вони володіли, – своєю обручкою, жертвуючи її німецькому Молохові.

---

* Нині вул. І. Тиктора

** Нині вул. Вугільна

Тут слід відзначити чудовий прояв симпатії з боку деяких «арійських» жителів. Жінки-християнки приходили на пункти збору грошей, щоб внести свою частку, демонструючи тим самим симпатію до єврейського населення. Знайшлося навіть два німецьких офіцери, що висловили своє невдоволення з приводу цього наказу.

У результаті зібрана сума виявилася значно більшою за необхідну, і утворений надлишок юденрат мав змогу залишити для покриття майбутніх витрат. Залякуючи бідних людей, чиновники юденрату запевняли їх, що податок ще не зібраний, і змушували віддавати останнє. Відділ постачання спромігся впоратися зі своєю роботою.

Згодом євреї стали звикати до поборів, так що введення нових уже не викликало цікавості та не справляло особливого враження. Люди позбулися ілюзії, що їхня виплата може їм якось допомогти. Більше ніхто не приніс жодного гроша з власної волі, так що юденрат змушений був сам піклуватися про це.

Виплата першої контрибуції мала благотворні наслідки. Протягом двох тижнів, поки здійснювався збір грошей, ніхто не чіпав євреїв. Жодного не розстріляли і не відправили у в'язницю на вулиці Лонцького. Але після тимчасового затишшя гестапівці накинулися на євреїв з подвоєною силою.

Якось уночі гестапівці, оточивши вулицю Святої Ганни, заарештували всіх чоловіків під приводом того, що хтось звідти стріляв по німецьких казармах, що знаходилися поруч зі школою Святої Ганни. Наступного дня усі вони були розстріляні у в'язниці на Лонцького.

З великою енергією була проведена також акція по збиранню меблів. Цього разу німці не стали чекати, поки відділ постачання завершить роботу, і самі почали конфісковувати меблі в єврейських будинках. Домовласники-християни інформували німців про багатих євреїв, що жили в їхніх будинках, про їхні сучасні меблі і домашній посуд. І негайно в дверях виростали німці у супроводі декількох возів. Євреям наказували впродовж півгодини покинути квартиру і німці завантажували у вози все, що в ній було. Якщо нещасна жертва за надані їй півгодини намагалася щось забрати, їй ламали ребра або пробивали череп. Цими днями вулиці Львова були заповнені широкими рухомими платформами, навантаженими єврейським майном.

3. Примусова праця

У серпні 1941 року були здійснені перші спроби створити табори примусової праці поблизу Львова. Нема що казати, вони були лише слабкою подобою створеного згодом Янівського табору. У порівнянні з ним це були дуже скромні заклади.

Спочатку гестапо привласнило маєток в селі Сокільники, неподалік Львова. Згодом для роботи у цьому маєтку були привезені зі Львова євреї, переважно молоді люди. Єврейський відділ праці також послав велику кількість робітників. Коли наступного дня робітники не повернулися, службовці відділу запитали гестапівця, який прибув за новою партією робітників, що сталося з першою групою і чому вони не повернулися додому ночувати. Гестапівець не дав відповіді і сказав, що прийшов не для обговорення, а щоб одержати робітників.

Згодом страшна таємниця стала ясною. З першої групи робітників жоден не повернувся. Німці ставили їх на непосильні роботи, тоді розстрілювали і тіла ховали під парканом маєтку в спільних могилах. З другої партії розстріляли слабких. Міцних залишили. Німці були особливо зацікавлені зберегти кваліфікованих робітників, яких вони використовували для відбудови спалених будівель маєтку.

Поступово село Сокільники перетворилося на трудовий табір. Немає сумніву, що він став лабораторією для створення страшних таборів праці, організованих з часом у Львові та на його околицях.

Боротьба проти всього, що було священним для юдаїзму, була невід'ємною частиною більш широкої війни – війни проти самого єврейського народу. Як з давніх часів повелося серед християн, антиєврейські виступи супроводжувалися підпаленням синагог і спаскудженням священного посуду та інших релігійних приналежностей. Розробка плану боротьби здійснювалася гестапо з горезвісною німецькою старанністю і включала таку важливу складову, як спалення синагог.

У серпні 1941 року, сонячного літнього дня, німці підпалили велику міську синагогу на вул. Буйній*. Була піддана вогню також нова велика синагога в районі Богданівки. Поки полум'я жерло будівлі, навколо них стояла охорона, щоб перешкоджати спробам

* Нині приєднана до вул. Варшавської

дістатися усередину і щось врятувати. Пожежники були в стані готовності, щоб не допустити поширення полум'я на сусідні будинки.

Видовище синагог, що палають, справляло жах. Стоячи на безпечній відстані, за пожежею спостерігали тисячі людей, хто байдуже, а хто і зловтішно посміхаючись. Євреї юрмилися на сусідніх вулицях. Ті, кому доводилось проходити цими вулицями, пробиралися крізь натовп, опустивши очі долу, як злодії, впіймані на гарячому.

Наступного дня німці спалили Сикстутську синагогу на вул. Шайнохи*, де я був рабином із 1929 року. Німці хотіли також спалити кантора, Давида Пекера, який з родиною мешкав у прибудові на внутрішньому подвір'ї синагоги. Через декілька днів після цієї жахливої події кантор розповів мені свою історію.

Якось ранком на його ганку з'явилися три гестапівці і зажадали ключів від синагоги. Потім вони наказали йому відчинити двері синагоги. Увійшовши всередину, вони зірвали покров з Ковчега Завіту, накинули його йому на голову і веліли співати. Увесь час, поки він співав, гестапівці його били руками і ногами.

Після того один із них вийняв із ранця мотузку. Всі троє накинулися на кантора, зв'язали йому руки і підвісили вниз головою на великому канделябрі над кафедрою. Потім почали розгойдувати його від стінки до стінки, доки він не втратив свідомість. Тоді вони, залишивши у вестибюлі каністру гасу, пішли і замкнули за собою двері.

Його старший син, сховавшись у галереї для жінок, спостерігав за всім, що відбувалося. Тільки-но гестапівці пішли, він прожогом кинувся додому і розповів матері, що сталося. Мати з сином узяли драбину, спустилися з галереї в синагогу, перерізали мотузку, з великими труднощами привели батька до тями і перенесли його на перший поверх. Звідси вони привели його додому, скориставшись бічними дверима. Того ж дня всі троє покинули своє житло. Вночі німці підпалили синагогу.

Кантор Пекер ненадовго пережив свою синагогу. Рівно через рік, у серпні 1942 року, він, разом із своєю сім'єю, був відправлений до Белзеця. Божевільний син, навіщо він врятував свого батька? Чи не краще було загинути в полум'ї, що пожирає синагогу, ніж скінчити свої дні в Белзеці?

* Нині вул. Банківська

Натхненні діями німців, юрби львів'ян люто накинулися на синагоги, що залишилися. Вони захоплювали столи, лавки, лампи, зривали дахи і виймали віконні рами. Протягом тижня декілька синагог були зруйновані і перетворені на купу каменів. Серед інших юрба знищила чудо архітектури, синагогу Тури-Захав на вул. Бляхарській*, відому як «Золота Роза» – найчудовіша готична споруда Львова, побудована італійським архітектором Паоло Романо в 1582 році.

Невичерпна потреба в робочій силі змусила німецький уряд у самій Німеччині ввести трудову повинність, а у всіх окупованих країнах – примусову працю. Бездіяльність заборонялася законом. Ті, хто не служив в армії, повинні були працювати на заводах, вносячи свій внесок у військову економіку. Для цього були створені Бюро праці (Arbeitsamt), які ловили кожного в старанно розставлені тенета залізних правил і розпоряджень. Горе було людині, що відмовлялася працювати. Вал трудових законів змітав усіх громадян окупованих країн, що повинні були працювати на благо «Нової Європи». Цілі села зі Східної Галичини відправляли до Німеччини для роботи на заводах. Спочатку молоді українські селяни піддавалися на брехню та їхали до Німеччини добровільно. Вони тисячами приїжджали до Львова і, очікуючи на відправлення поїзда, чинили набіги на єврейські квартали, вважаючи це «героїчним» вчинком: «Ми ведемо чесну гру з євреями».

Одного разу я мав можливість спостерігати таку групу, яка, зайнявши позицію під Замарстинівським мостом, очікувала на свої жертви. Збуджені, з урочистим, навіть святковим виразом обличчя, вони стояли тут, щоб учинити свою мерзотну справу, нібито від цього залежала доля України і незалежність Української держави. Коли ці «герої» йшли, на тротуарах залишалися калюжі крові.

Усе частіше організовані урядовими Бюро праці облави стали змітати і євреїв, хоча само собою розумілося, що їх не заберуть на роботу до Німеччини, а будуть використовувати в самому Львові.

На початку вересня, коли лінія фронту перемістилася далеко на схід від Львова, у Львові та його околицях почали розміщатися різноманітні німецькі військові установи, що обслуговували фронт. Їх потреби в примусовій праці були безмежними. Крім того,

* Нині вул. Івана Федорова

у місті функціонували приватні німецькі компанії, що працювали на Вермахт. Вони теж шукали робочу силу.

Щоб змусити євреїв брати участь у цій праці, спостерігати за робітниками і не допускати ухилення їх від трудової повинності, влада передала питання праці від відділу праці юденрату до управління, що називалося Arbeitsamt Lemberg-Judensatz. Спочатку ця установа знаходилося на вул. Замкненій, у помешканні, що раніше належало українській школі, потім переїхала до будинку школи біля Замарстинівського мосту.

Arbeitsamt Lemberg-Judensatz очолював капітан Вебер, виродок і п'яниця, котрий цілий рік тероризував усіх євреїв взагалі і жителів Львівського гетто зокрема. Але в нього була одна добра якість: його можна було підкупити. А персонал Judensatz складався винятково з євреїв.

Німецький Arbeitsamt розпочав з реєстрації всіх євреїв Львова у віці від 16 до 60 років. Кожен єврей зобов'язаний був надати посвідчення зі свого місця роботи. Юрисдикція цієї установи поширювалася на всіх, хто ще не знайшов місця роботи і, отже, підлягав посиланню в табори примусової праці, що почали функціонувати наприкінці вересня. Але так само таких людей могли направити на роботи в самому Львові.

Кваліфікованих і досвідчених робітників використовували для роботи в різноманітних німецьких фірмах, де вони одержували робочу картку, яку Judensatz відновляв щомісяця. У ті дні кожний єврей мріяв про таку картку, на якій стояв підпис Вебера. Тоді ще німці ставилися з повагою до посвідчень, виданих юденратом, і прирівнювали їх до посвідчень німецьких фірм. Значно гірше було становище інших груп населення, наприклад, торговців або інтелігенції, що не могли знайти роботи. Виходило так, що після робочої реєстрації єврей, затриманий без робочої картки, залишався поза грою. Його легко могли відправити туди, відкіля ніхто не повертався.

Вимога проходження робочої реєстрації призвела до розколу єврейської громади на дві категорії: робітників і неробітників – «корисних», яких можна було взяти на роботу, і «некорисних», на яких німецький Рейх навішував ярлик «антигромадських елементів». Озираючись назад, можна сказати, що такий поділ став основою пастки, яку нацистська держава наставила на полоне-

них нею євреїв і котрої жодному з них не вдалося уникнути. Зашморг, накинутий німцями на шию кожного єврея, повільно стискався, доки з уст жертви не злітав останній подих. Поступово ті, хто виявився «некорисним», були ліквідовані. Потім настала черга корисних. Німеччина могла обійтися без допомоги єврейських фахівців.

На той час німці не поспішали здійснювати свій план повністю. Вони задовольнилися тим, що заклали основи для знищення. Євреї хапалися за будь-яку можливість, щоб потрапити робітниками на німецькі заводи і фабрики. Комусь щастило отримати робочу картку, а отже, і роботу, підкупивши потрібну людину. Люди докладали нелюдських зусиль, витрачали безліч часу, щоб одержати підпис Вебера. Єврейські жінки, що ніколи раніше не займалися фізичною працею, благали взяти їх прибиральницями або пралями в німецькі будинки і не знаходили собі місця від радості, якщо їм щастило одержати на це дозвіл. Збулися слова пророка: «... і там ви продаватиметеся ворогам своїм за рабів та за невільниць, – та не буде покупця». (Повторення Закону 28:68)

4. Створення Львівського гетто

На час осінніх свят усі синагоги, які ще не встигли зруйнувати, були закриті. Ніхто не наважився порушити заборону й учинити молебень у синагозі. Євреї молилися крадькома, збираючись на приватних квартирах, серця їх були розбиті, а дух – зламаний.

Коли я пишу ці рядки, я увесь час бачу перед своїми очима сцену, що розгорнулася в будинку мого тестя в переддень свята **Йом-Кіпур**, коли ми читали молитву **Коль Нідрей.** За традицією ми з дружиною і нашою маленькою дочкою пішли провідати старих, щоб побажати їм **хатіма това**. Було досить пізно. У кімнаті горіли великі свічки, відкидаючи на стіни тіні. Мій тесть стояв, загорнувшись у свій **таліт**, його біла борода здригалася під декоративною оторочкою, його губи шепотіли **Тфіла Зака** (молитву, що читають напередодні Дня Покути). Теща сиділа у кутку кімнати, на її очах стояли сльози. Коли дійшла черга до плачу **Коль Нідрей** із **Сідура**, вона розридалася. Вперше за своє довге, сповнене праці життя вони в переддень **Йом-Кіпура** змушені були молитися вдо-

ма. У цей момент відчинилися двері та у кімнату ввійшли їхня трирічна онучка, дочка і я. Стара жінка піднялася, повернулася до онучки і спробувала посміхнутися. І раптом вибухнула гіркими, судорожними риданнями – начебто бурхлива, набухла від дощів річка прорвала дамбу і ринула на береги, знищуючи все на своєму шляху. Молитовник випав із її рук і вона, продовжуючи ридати, впала мені на груди. З сусідньої кімнати прийшли її дочка, чоловік і син. Не було вимовлено ні слова вітання. Серце, єврейське серце, що так тонко відчуває, знало, що цього разу їхня дочка прийшла не за тим, щоб одержати від них благословення, а щоб попрощатися з ними перед розлукою. Так батьки розлучалися зі своїми дітьми, брати з сестрами. Так сім'ї, приречені на смерть, говорили своє «прощай».

Вони не дожили до наступного **Йом-Кіпура**. Їхні кістки розкидані по ямах Белзеця. Ніхто не плакав на їхніх могилах.

Трирічна онучка стояла поруч, її обличчя було серйозним, начебто вона вже все знала, начебто вона розуміла весь тягар моменту. Через кілька місяців люті люди розлучать тебе, моя дівчинко, із твоїми батьками. Ти будеш жити серед чужих людей і підпорядковуватися чужим звичаям. Тебе будуть звати чужим ім'ям. Дивися уважно, моя маленька дівчинко, нехай ця картина назавжди закарбується у твоїй пам'яті. Не забувай, що ти єврейська дочка, дочка святого народу.

Минуло літо, сповнене бідувань і страждань. На зміну йому прийшла осінь із її холодними, похмурими дощами, принісши з собою нові біди і нові страждання. Гостро постало питання про житло. Кожен єврей знав, що він не зможе довго залишатися у своєму помешканні. Газети почали писати про те, що необхідно встановити межі гетто, а також давати слушні поради, як очистити «арійське» населення від єврейської чуми. Німці почали виганяти євреїв не тільки з окремих квартир, але і з цілих вулиць. Гестапо припинило гру в бюрократію, вручаючи людям накази. Просто ранком на вулицях з'являлися *шупо,* які через двірників інформували людей про необхідність протягом півгодини звільнити квартиру, в якій вони мешкали. Що можна було встигнути взяти звідти за цей час? Юрби євреїв стікалися до житлового відділу юденрату. Разом із дітьми, вони цілими ночами товклися на ву-

лицях, на горищах, під східцями. У моїй квартирі час від часу з'являлися потенційні майбутні хазяї, уважно її вивчали, і, коли вони допитували мене, чи не сира вона, у чому її хиби, навіть краплі вагання не відбивалося на їхніх обличчях, начебто я дав об'яву: «Квартира здається». Євреї, що займали квартиру, взагалі не бралися до уваги.

Я розумів, що рано чи пізно змушений буду виїхати зі своєї квартири, тому вирішив заздалегідь зайнятися пошуками іншого житла. Суддя району Знесіння, ребе Герш Розенфельд, запропонував мені з сім'єю розділити з ним його квартиру. Він жив на вул. Яна Стика, яка, на думку всіх, повинна була опинитися в межах гетто. Я більше не став зволікати. Передаючи квартиру першому ж поляку, який пред'явив «ордер», я спакував усі наявні речі, і ми, разом із батьками моєї дружини, переїхали на вул. Яна Стика*. Це було наприкінці вересня 1941 року.

У день свого переїзду до нової оселі я дізнався про важливі події в житті єврейської громади. Німці зажадали, щоб їм виділили 500 чоловіків, молодих людей, для роботи в нових трудових таборах, створених у Львові та інших містах області. На той час вже існували трудові табори в декількох селах Східної Галичини: у Куровичах, Якторові, Лисках, Винниках, а також табір, позначений сумною славою, – в самому Львові, на вул. Янівській 123; незабаром цей табір став відомим усій Польщі.

Голова Львівського юденрату, д-р Йозеф Парнас, який добре розумів зміст цієї вимоги, рішуче відкинув її. Його відповіддю було: юденрат і його установи були створені не для того, щоб посилати на смерть своїх братів. Ця відповідь вирішила його долю.

Того ж дня гестапівці оточили головний будинок юденрату на вул. Старотандитній і заарештували майже весь його персонал, у тому числі і д-ра Парнаса. Молоді люди були відправлені в табори, а всі заарештовані, серед них і д-р Парнас, розстріляні у в'язниці на вул. Лонцького.

Виявивши рішучість і почуття власної гідності, д-р Йозеф Парнас показав усім євреям блискучий приклад поведінки в лихоліття. Трохи пізніше цей приклад наслідував голова Варшавського юденрату, інженер Адам Черняков. Але цього не змогли зробити

---

* Нині вул. Зустрічна.

львівські спадкоємці д-ра Парнаса. Смерть д-ра Парнаса – один з багатьох яскравих спалахів в історії Львівського гетто.

Німецький комендант міста Львова призначив замість д-ра Парнаса його колишнього помічника д-ра Адольфа Ротфельда. Вже після першого засідання, де він головував, юденрат вирішив погодитися з вимогою німців. На вулиці негайно було відправлено єврейських поліцаїв. Будь-кого, в кого не було робочої картки, затримували, щоб відправити в трудовий табір. Але нові керівники юденрату робили навіть більше, ніж від них вимагали.

Щоб забезпечити швидке виконання німецького наказу, керівники громади змусили персонал юденрату особисто брати участь у виловлюванні людей для відправки на примусову працю. Щоночі два чиновники, зі списками у супроводі поліцаїв ходили вулицями. Їхнє завдання полягало в тому, щоб витягати людей з ліжка і зганяти до місця, де утримувалися вже затримані єврейською поліцією.

Так змушували людей йти проти своїх братів, одного єврея проти іншого. У такий спосіб єврейська поліція розпочала свою огидну, і водночас трагічну роль в історії Львівського гетто.

Створення таборів примусової праці виявилося прологом, відправною точкою подій, що розігралися кілька днів по тому.

1 жовтня 1941 року на стінах будинків з'явилися оголошення з повідомленнями про створення у Львові гетто. Оскільки в цей час у місті ще залишалося близько ста тисяч євреїв (з липня по жовтень 1941 року було знищено більше 15 000), гетто повинно було охопити весь район Замарстинівської вулиці, район Знесіння, частину Клепарова і колишній єврейський район по обидва боки Сонячної вулиці, відомий під назвою «Третього району». Євреям було наказано за два тижні покинути свої квартири і переселитися в гетто. Місто було розділено на чотири частини. Кожні три дні повинна була звільнятися одна з частин. «Арійські» жителі того району, що призначався під гетто, могли залишатися там до січня 1942 року.

Я не сказав би, що указ про створення гетто виявився для нас повною несподіванкою. Кожний єврей знав, що рано або пізно те, що відбувається у всіх значних містах генерал-губернаторства, повинно бути також у Львові. І незважаючи на це, оголошення про створення гетто приголомшило єврейське населення. Євреїв охо-

пили жах і паніка. На вулицях, дотичних до Замарстинівської, Знесіння і Клепарова, можна було побачити безладну метушню тисяч людей. Кожний був зайнятий шаленими пошуками житла, намагаючись забезпечити дах над головою для своєї сім'ї. Ті, кого змушували покинути квартиру негайно, впадали у відчай. З характерною для євреїв емоційністю вони мало не вбігали до єврейських хатин на околицях міста і одразу з порога кричали: «Ви можете здати квартиру?»

«Арійські» мешканці призначеного для гетто району, незважаючи на те, що в місті на них чекали хороші квартири, не поспішали покидати своє житло. За кожний квадратний метр площі, що звільнялася ними, вони вимагали астрономічних сум. Дорогі костюми, англійські тканини, різні хутра, меблі для спалень, золоті рублі буквально танули в повітрі. Найменший шматочок простору старанно вимірювався і підлягав оплаті. Навіть жалюгідна діра часом оплачувалася золотом.

Якби євреям дозволили спокійно ходити вулицями у пошуках даху над головою! Але навіть це було їм заборонено. Весь район кишів гестапівськими агентами, у формі і без неї. Вони хапали чоловіків, щоб відправити їх на примусову працю, вишукували літніх і хворих, калічних та інвалідів, яких відводили в таємне місце збору біля залізничного моста на вул. Зрудляна.

Вулиця, де знаходилася квартира, до якої я нещодавно переїхав, не була включена в гетто. Таким чином, всі мої старання виявилися марними. Разом із тисячами інших євреїв я змушений був виходити на пошуки житла. Три дні я був зайнятий пошуками, але нічого не знайшов. Я вже почав впадати у розпач. Куди мені йти? До кого звернутися? Де мені знайти закуток для старих – батьків моєї дружини і для моєї маленької дівчинки? Тільки на четвертий день мої нелюдські зусилля принесли плоди – мені пощастило знайти квартиру в районі Знесіння. Вона була в крихітному будиночку і складалася з кімнати і кухні, котрі ми ділили ще з однією сім'єю. Будинок розташувався на околиці, далі починалося болото. Від його сирих стін віяло страхіттям, але вибору в мене не було і я почував себе щасливим, що знайшов хоч щось. У двох крихітних сирих кімнатках жили одинадцятеро чоловік. Пересуватися в помешканні було важко, бо вся підлога була зайнята нашими пожитками.

Коли я перевозив свої речі з вулиці Яна Стика на нове місце, мене зупинив гестапівець. Він хотів бачити мої папери. Я показав йому посвідчення юденрату. «Це нікуди не годиться», – сказав він і відвів мене на місце збору на вулиці Жолкевській, де біля великої вантажівки вже стояли кілька євреїв. Їх охороняв інший німець, молода людина з приємними рисами обличчя і добрими блакитними очима. Гестапівець передав мене йому і попрямував на пошуки нових жертв.

На додаток до своїх страхів я дізнався, що цей транспорт повинен негайно відправлятися до табору в Куровичах. У мене потемніло в очах і я ледь не знепритомнів. Я став благати німця, щоб він мене відпустив, тому що мене чекає моя сім'я. Я виявився тут помилково, пояснював я, тому що мої папери в порядку. «Так, – відповів він, – всі інші тут теж помилково». На жаль, він нічим не може нам допомогти. Наказ є наказ.

Раптом я побачив свого тестя. Він біг по вулиці з простягнутими вперед руками, обминаючи трамваї й автомобілі, його біла борода розвівалася за вітром, а на обличчі панував розпач і несамовита скорбота. Господи, він був втіленням єврейської долі!

Тесть підбіг до мене і звернув на німця свої сповнені муки очі. І я побачив, як щось у ньому здригнулося. Хто знає, може, він пригадав свого старого батька, якого він залишив на своїй далекій батьківщині? «Чого він хоче?» – запитав німець у мене. «Це мій тесть», – відповів я. «Добре, швидко йди звідси!» Я стрілою помчав на вулицю Яна Стика, а мій тесть попрямував до візка з речами. Але не встиг я уникнути однієї небезпеки, як натрапив на нові прикрості.

Наш двірник дійшов висновку, що події розвиваються йому на користь, що має блискучі можливості. Він цілком слушно вирішив, що тільки найбільший дурень може згаяти такий момент. Щоб нічого не упустити, він вимагав дорогих подарунків від кожного єврея, який покидав своє житло. Я віддав йому костюм. Це його не задовольнило і він доніс на мене в гестапо: «Доктор із другого поверху згромадив багато золота і грошей». Про це розповів мені один із мешканців-євреїв, якого я зустрів у дверях свого будинку. Немов звір, переслідуваний гончаками, я помчав у напрямі району Знесіння, обираючи вузькі вулички, якими я ніколи раніше не ходив. Якимось дивом мені вдалося дістатися до моєї нової оселі. Опісля я довго не наважувався вийти назовні.

У ті дні євреї, як одержимі, бігали брудними вулицях гетто в пошуках даху над головою. Особлива трагедія розігрувалася під залізничним мостом на вул. Зрудляна. Пізніше вона одержала назву «*акції* під мостом». Що таке «акція»? Буквально це слово означає просто вчинок, дію, що чиниться групою людей для досягнення певної мети, наприклад, військові дії і т.п. Для нас *акція* виливалася в звіряче полювання, просте і очевидне. Опісля затримані жертви вивозилися, щоб померти від рук гестапо або СС. Кінцевою метою будь-якої *акції* було убивство визначеного числа євреїв. За цим цілком безневинним словом ховалися жорстокі, звірячі убивства, від яких волосся на голові стає сторч. *Акції*, здійснені німцями, можна порівняти хіба що зі звірствами работорговців у джунглях Африки в XIX сторіччі, коли вони оточували місцеві поселення і силою забирали звідти всіх жителів для продажу їх у рабство. І все ж таки становище тих нещасних було краще становища євреїв під владою нацистів. Африканець міг сподіватися коли-небудь знову отримати свободу, хоча б просто утекти. Єврею не залишалося ніякої надії – він повинний був чекати своєї смерті.

«*Акція* під мостом» була організована зразково. Після оголошення указу про створення гетто вийшло розпорядження, щоб усі євреї переїжджали з міста в гетто тільки через Зрудлянський міст. Всі інші вулиці і мости охоронялися гестапо і СС, які хапали будь-якого єврея і спрямовували його до Зрудлянського моста. На контрольному пункті, що знаходився там, старанно перевіряли кожного єврея і кожний єврейський візок. Всі цінні речі конфісковувалися, а їхнім власникам лишали тільки дрантя. Але не це було головною метою «*акції* під мостом». Там відокремлювали всіх літніх і калічних і вели до таємничого будинку справа від моста, звідки ніхто не повертався.

Значно пізніше мені довелося розмовляти з очевидцями, яким вдалося втекти з пекла. За їхніми словами, їх привели у велике помешкання, де чоловіків відокремили від жінок. Жінок вишикували в два ряди. Між рядами ходила озброєна кийком жінка з обличчям фурії та з неймовірною силою била праворуч і ліворуч, поки жінки, стікаючи кров'ю, не падали на підлогу. З чоловіками обходилися інакше – їх ставили обличчям до стіни й одного за одним розстрілювали.

У цьому і полягала «*Акція* під мостом».

Через тиждень, коли євреї почали крадькома проводити своїх старих до гетто через сади Клепарова, а також іншими таємними стежками, гестапівці почали проводити *акції* у помешканнях. Вони ходили будинками, вишукуючи нещасних беззахисних старих і калік. Кожний, захоплений без надійного посвідчення, потрапляв до їхніх рук. Тисячі людей похилого віку чинили самогубство. У ті дні ціанистий калій можна було знайти всюди: по суті, не було жодного єврейського будинку, де не була би прихована ця отрута – наша остання розрада.

Найбільшу вигоду від «*акції* під мостом» мали українські поліцаї. Під приводом пошуку старців вони вдиралися вночі до єврейських будинків, вимагаючи великих грошей.

«*Акція* під мостом» тривала майже три місяці, до грудня 1941 року. За даними статистичного відділу, одна тільки ця *акція* позбавила життя близько десяти тисяч євреїв. У це число очевидно входять також ті, хто потрапив у табори праці і хто добровільно пішов із життя.

Тяжка проблема забезпечення квоти, встановленої для трудових таборів, із кожним днем ставала гострішою. Гестапівці були ненаситні. Вони потребували усе більше і більше робітників, і єврейські поліцаї поступово звикли до своєї ролі ловців людей. Вони щодня патрулювали вулиці гетто, заглядали в будинки, вишукуючи людей, не зайнятих роботою, нещасних, у яких не було робочої картки. Деякі з цих поліцаїв, злодії і злочинці, одержимі заздрістю до своїх українських колег, подібно їм вривалися в житла і творили свою страшну, брудну справу. Заможні могли відкупитися. Горе і сум очікували на бідного єврея.

У межах міста були два табори: на вулиці Янівській 123 і на вулиці Чвартакув* 4. У них щодня вмирали 12-15 чоловік. Ці табори насичували робочою силою Львів і Галичину. Спочатку німці передавали тіла загиблих до похоронного відділу. На деяких трупах були сліди страшного побиття, тому обличчя ставали невпізнаними. Деяких розстріляли, інші померли від голоду, холоду і втрат. Страшні чутки про Янівський табір поповзли Львовом. Спочатку ніхто не хотів їм вірити. Рік по тому, коли я сам опинився в цьому жахливому місці, я зрозумів, що усе, що тоді розповідали, на жаль, було правдою.

---

* Нині вул. Квітнева

Тим часом встановлений термін переселення в гетто минув. Незабаром після цього комендант міста видав наказ про продовження цього терміну. Тим євреям, хто ще не переселився в гетто, було дозволено залишатися у своїх квартирах. І фактично багато хто продовжував там жити аж до *акції*, що настала в серпні 1942 року.

Гестапівці могли дозволити собі подібну «великодушність», тому що вони занадто добре знали, яка доля очікує євреїв. Чому ж вони тоді переселяли людей у гетто, особливо якщо зважити на те, що єврейське населення тоді ще нараховувало близько 100 000 чоловік? Для того, щоб євреї, переїжджаючи з місця на місце, позбавлялися свого майна. Як би там не було, межі гетто декілька разів змінювалися, поки зрештою від євреїв не залишилося і сліду.

Я продовжував жити у своїй квартирі у районі Знесіння, у маленькому будиночку на околиці міста. Минула осінь, сповнена поневірянь і мук, з її короткими, похмурими, холодними днями. Зі стін стікала вода, начебто дощ йшов усередині нашого житла. Через сперте повітря і гнилісний запах в кімнаті важко було перебувати, у ній не було місця, де присісти і зосередитися. По десять разів на день ми ховалися в пивниці, намагаючись уберегтися від усілякого роду мисливців на людей. І ми над усе боялися виходити з будинку: «Зовні меч убиватиме, а в середині – жах» (Повторення Закону 32:25) – неможливо залишатися вдома і неможливо вийти назовні.

У ті часи єврейськими будинками стали цікавитися здирники. Скориставшись беззаконням, що панувало всюди, звичайні злодії влазили вночі до єврейських будинків і виносили те, що ще залишилося. Єврейські поліцаї, озброєні тільки гумовими кийками або простими палицями, стояли поруч, не в змозі допомогти. Євреї виявилися поза грою – кожний міг їх кривдити, грабувати, вбивати, і ніхто не міг за них заступитися.

Випав перший сніг, наближався кінець 1941 року.

5. «Березнева акція»

«*Акція* під мостом», що продовжувалася до кінця грудня 1941 року, знаменувала кінець першого етапу боротьби, яку німці вели проти єврейської громади Львова.

Перші три місяці 1942 року не відрізнялися багатством подій, оскільки, якщо не зважати на одну, так звану «хутряну», *акцію*, в той час на наші голови не впала жодна біда, гідна згадки про неї.

Правда, виловлювання людей для трудових таборів не припинялося, як і звірства, здійснювані в цих таборах, але це були особисті трагедії, що траплялися з окремими єврейськими родинами. Ніяких масових подій не відбувалося, як було у Станіславові, де взимку 1941-42 року вбили тисячі євреїв.

Зима 42-го року видалася на рідкість жорстокою. Усі дороги занесло снігом, і морози лютішали день у день. Пара, що заповнювала моє крихітне помешкання, замерзала на стінах, і вони вкрилися прошарком льоду товщиною в дюйм.

Я все ще не наважувався вийти з будинку. Всюди ходила моя хоробра дружина, щоб продати те, що залишилося від нашого майна і роздобути трохи їжі для нашої сім'ї. У січні 1942 року гестапо зняло охорону з моста, поставивши в такий спосіб крапку у здійсненні «*Акції* під мостом». На той час ще не всі євреї, які жили в місті, були евакуйовані, тобто вивезені у табори, чи вбиті.

Тільки тоді я набрався відваги, щоб вийти з будинку. Я став регулярно ходити до відділу у справах релігії, що був у будинку, який раніше належав єврейській громаді, на вул. Бернштейна 12. Поступово стали з'являтися й інші члени рабинату. До кінця січня рабинат був цілком укомплектований. Як я вже згадував, відділ у справах релігії очолював Моше Хиршфрунг, усім відомий активіст **Агудат Ісраель** у Львові, який одночасно виконував і функції секретаря рабинату. Люди, що працювали у відділі релігії, теж одержували посвідчення юденрату. Зрозуміло, що це відкривало можливість забезпечити посвідченнями юденрату ряд важливих осіб, які залишилися без роботи. Серед них виявилося два найосвіченіші чоловіки, з якими особисто у мене встановилися дружні стосунки. Одним був уже літній чоловік, д-р Шмуел Раппопорт із Золочева, учений, колишній активіст **Мізрахі**. Другим – рабин Хиршхорн із Бялого, уродженець Біло-Подільської, особа найшляхетнішої душі і витонченого розуму.

Під нами знаходився юридичний відділ. Коли, вже змальована мною проблема розлучень жінок «арійського» походження з їхніми чоловіками-євреями стала особливо животрепетною, юридичний відділ прикріпив до нас постійного консультанта з цих питань д-ра Маурісі Аллерханда, колишнього професора Львівського університету. Він був нашим радником до останнього часу і довгі розмови, що точилися між нами, залишилися одним із са-

мих приємних спогадів про ті похмурі дні. Мене ніколи не полишав подив дивовижній жвавості розуму, багатогранності освіти й ерудиції цього 75-річного пана. Бесіди з ним були для мене невичерпним джерелом найрізноманітнішої інформації про людські взаємини та справи і свідчили про його безмежні знання єврейського фольклору. Ми могли розмовляти годинами і мені ніколи не набридало його слухати.

На відділ у справах релігії було покладено ще одне важливе завдання. У його розпорядженні знаходилася так звана «група збирання»; її члени ходили по уцілілих навчальних будинках, збираючи книги Тори, священні посудини й інші предмети – свічники, лампи та книги, досі не розграбовані «арійцями». Все це складалося в просторій теплій пивниці на вул. Бернштейна 12. Одержуючи все нові й нові поповнення, вона перетворилася на свого роду музей, що міг пишатися, як рідкісними священними книгами, так і надзвичайними зразками прикладного мистецтва, багато з яких використовувалися в синагогах. Тут можна було знайти зразки всіх священних предметів, котрі євреї Львова з ретельністю і благоговінням збирали останні шість сторіч своєї історії. На жаль, жодних слідів цієї чудової колекції не збереглося. Через вісім місяців гестапо відправило більшість зібраного на фабрику переробки вторинної сировини, де рідкісні твори мистецтва і неоціненні книги були кинуті в купу разом із дрантям і папером. Одного разу біля воріт цієї фабрики я бачив, як єврейські робітники навантажували вантажівку пергаментними листами сувоїв Тори. Як писано: «Сувої пожирає полум'я і літери здіймаються в повітря».

Як я уже зазначав, відносне затишшя трьох зимових місяців було перервано «хутряною *акцією*». В середині січня вийшов наказ, що вимагав від євреїв віддати німцям усі свої хутряні вироби: шуби, накидки, коміри, муфти. Шматок хутра, знайдений у єврейському будинку, означав смертний вирок його господарям. Крім того, євреї повинні були віддати светри, рукавички, шкарпетки, лижні костюми і всі лижні приналежності.

Німецька армія вперше відчула, що таке страшні російські морози, і фюрер вирішив допомогти своїм вірним солдатам вдягтися тепліше. Начебто хутра і светри, відібрані в євреїв, щоб утеплити німецьких солдат, могли вирішити усі питання.

Але фюрер прорахувався: лише жалюгідна частина здобичі, зібраної в результаті «хутряної *акції*», дісталася до німецької армії. Найдорожчі шуби й хутра потрапили до рук гестапо, тоді як солдати, як і раніше, продовжували мерзнути. Для досягнення успіху в цій *акції* гестапівці взяли десятьох членів юденрату в заручники і тримали їх доти, поки *акція* не була завершена.

Цей захід фактично гарантував, що юденрат зі старанністю і ретельністю включиться до операції по збиранню хутра. І дуже швидко євреям довелося розлучитися зі своїми хутрами. Кожний віддавав їх з радістю, сподіваючись, що це допоможе йому уникнути смерті.

Після «хутряної *акції*» гетто могло тішитися відносним спокоєм. Євреїв не чіпали, хіба що змушували прибирати сніг на вулицях міста. І тільки внутрішні вороги – голод, нестатки й холод – не знали спочинку. У громадських їдальнях юрмилися тисячі голодних людей в очікуванні рятівної миски рідкої юшки. Страшна скупченість сприяла швидкому поширенню хвороб. Усе більше людей косив тиф.

На початку лютого почали поширюватися чутки про подальше скорочення території гетто. Службовець житлового відділу розповів мені, що, за словами коменданта міста, район вулиці Знесіння буде виключений з гетто, тому що в ньому багато парків і не евакуйованих «арійських» жителів. Це означало, що ми повинні готуватися до нової подорожі – утретє змінювати місце проживання. Я не став витрачати часу на роздумування і відразу ж заходився шукати іншу квартиру. Незабаром я переїхав на Замарстинівську 12. Батьків своєї дружини я оселив поблизу, на вул. Бальонова*. Все своє «величезне» майно я зміг за декілька ходок перевезти невеличким дитячим візочком.

Вже знаходячись у новому помешканні, я дізнався сумну новину про страшну долю єврейської громади в Станіславові. Молодій жінці, онучці мого нового господаря Йозефа Дунера, саме пощастило втекти звідтіля. Вона мешкала в Станіславові, куди переїхала ще перед війною, разом зі своїм чоловіком, офіцером єврейської поліції, якого потім було розстріляно.

Вона розповіла нам про жахливі звірства, вчинені есесівцями разом з начальником місцевої поліції Крюгером. Майже всі євреї

* Нині вул. Гайдамацька

цього міста були розстріляні. Коли Станіславське гетто було по суті звільнено від своїх мешканців, німці почали зганяти туди євреїв з навколишніх містечок і сіл, поки у всьому районі не залишилося жодного еврея. Єврейський цвинтар у Станіславові перетворився на одну величезну спільну могилу. Жінка мешкала неподалік цвинтаря і зі свого вікна вона могла спостерігати сцени, від яких волосся ставало сторч.

Наприкінці осені на цвинтар привели для знищення декілька тисяч євреїв із містечок району. Гестапівська команда, якій належало здійснити страту, була суціль п'яна. Як належилося, дійство відбувалося у зразковому порядку. Нещасні, вишикувавшись довгими рядами, чекали своєї долі. Одна група катів підтримувала порядок у рядах, інша розташувалася позаду уздовж рову і здійснювала розстріл. Жертви падали прямо до рову. Горезвісний добре тренований постріл, спрямований у шию, який мені довелося потім спостерігати в таборі, спрацьовував миттєво. Кату достатньо було вистрілити в шию жертви, і тіло падало до рову. Проте, за її словами, цього разу щось було не так. П'яні гестапівці втратили контроль над юрбою, їхні тремтячі руки не могли спрямовувати постріли точно в ціль. Багато євреїв потрапили до ями ще живими. Коли робота була скінчена, яму закидали землею.

Наступного дня жінка помітила з вікна, що земляний пагорб ворушиться. Декількома днями пізніше вона бачила з того ж вікна, як разом із групою інших євреїв розстрілювали її чоловіка. Його розстріляли за те, що він, використовуючи свою владу, звільнив кількох євреїв з в'язниці. Більше вона не могла залишатися в Станіславові, зняла свою нарукавну пов'язку, непомітно вийшла з гетто й утекла до Львова.

У лютому 1942 року, уже після того, як я виїхав із вулиці Знесіння, після тривалої хвороби помер другий голова Львівської єврейської громади, д-р Ротфельд. Його спадкоємцем став його заступник, д-р Ландесберг. Більшість євреїв вітали це призначення, оскільки д-ра Ландесберга всі шанували як серйозну й чесну людину. Багато хто сподівався, що йому вдасться викоренити хабарництво, яке вразило деякі відділи юденрату. Проте йому не дали скористатися перевагою короткого спокою, який настав після «*акції* під мостом».

Незабаром після прийняття ним цієї високої посади в гетто стали поширюватися чутки про те, що насувається «евакуація». У лютому євреїв уже було виселено з ряду міст, наприклад, із Рави-Руської. Куди їх відправили? Куди могли їх переселити? Ніхто не знав відповіді на ці питання. У гетто кружляли найфантастичніші чутки і припущення щодо їхньої долі; хтось казав нібито виселенців посилають на роботи у віддалені райони або селять у хатинах поблизу боліт Полісся. Інші стверджували, що їх вивозять до Німеччини для роботи на заводах. Всі ці історії були овіяні якоюсь таємничістю. Щось в них було незрозумілим, щось було не так.

До кінця лютого 1942 року кожен уже знав, що Львівська єврейська громада повинна бути зметена новою *акцією*, «переселенням», або, як називали її німці, Aussieldung. Само по собі це слово нічого не говорило. Воно нібито означало, що ряд євреїв повинні бути перевезені зі Львова в інші місця, оскільки в місті їх занадто багато. На початку березня почалися переговори з гестапо. Скільки євреїв підлягає переселенню? Це число трималося в таємниці. Дехто говорив десять тисяч, інші – п'ятнадцять. Одне було ясно: гестапо повідомило Ландесберга, що цю *акцію* буде здійснювати юденрат за допомогою єврейської поліції і що євреїв, які підлягають евакуації, необхідно спрямовувати до будинку колишньої школи ім. Собеського біля Замарстинівського мосту і передавати гестапо. Кого будуть виселяти? Чия черга цього разу?

«Антигромадських елементів», – відповідали німці. «Антигромадськими елементами» могли бути покидьки суспільства, злодії, здирники або безробітні, ті, хто нічого не давав державі. Проте сюди можна було віднести і тих, кого вважали обтяжливими для суспільства – бідних, самотніх, злидарів.

Ті, кого можна було назвати покидьками суспільства, не сиділи без дії, очікуючи, коли прийде єврейська поліція і передасть їх до рук гестапо. Вони були для цього достатньо кмітливими. Таким чином, жереб падав на людей, що залишилися без роботи, тобто на тих, у кого не було робочої картки, а також на бідняків, які існували за рахунок соціального забезпечення. Оскільки у відділі соціального забезпечення був точний перелік усіх, хто отримує допомогу, юденрат вирішив розпочати з цих списків.

На початку березня 1942 року начальник відділу соціального забезпечення д-р Кохн одержав указівку передати до юденрату адреси всіх євреїв, підтримуваних громадою. Зміст цього рішення став зрозумілим, коли почали ходити чутки, що метою майбутньої *акції* є не переселення, а просто знищення.

Рабини відділу соціального забезпечення захвилювались. Чи можливо це? Як можна допустити таку ганьбу? Яке має право єврей посилати своїх одновірців на смерть? Особливо в тих випадках, коли це стосується бідних, нещасних, ні в чому не повинних людей, єдиним гріхом яких були нестатки, що змусили їх жебракувати? Як можна поєднати це із єврейським законом і мораллю?

Після короткої ділової зустрічі рада рабинів вирішила відправити делегацію до д-ра Ландесберга з метою обговорення цього питання. До неї ввійшли: ребе Ізраель Вольфсберг, ребе Моше Елханан Альтер, ребе д-р Кальман Хамейдес і автор.

У кімнаті чекань юденрату, на вул. Старотандитній 2а, ми виявили багато людей, які очікували бесіди з д-ром Ландесбергом. Уперед-назад снували німецькі офіцери. Безперервно дзвонив телефон. Атмосфера була похмурою і нервозною. Через півгодини д-р Ландесберг запросив нас до себе.

Він був блідий і виглядав стомленим, вираз його обличчя не міг приховати очевидних наслідків страшної внутрішньої боротьби. Людина, відома своїм умінням володіти собою, була знервованою і розгубленою. Ми почали прямо зі суті справи. Ми пояснили, що в страшні часи іспитів наш обов'язок привернути увагу керівника такої великої єврейської громади до величезної відповідальності, яку він покладає на себе, підкоряючись німецьким наказам. Наслідуючи єврейські закони і моральні принципи, він мусить шукати інших шляхів. Якщо до нас прийшли вороги і кажуть: «Приведіть до нас одного з вас, щоб ми могли убити його. Якщо ви цього не зробите, ми уб'ємо всіх» – краще померти всім, але жодного єврея не віддати ворогу. Саме в цьому полягають принципи **Галахи**.

Ми побачили, що торкнулися відкритої рани. Його обличчя набуло лютого виразу, і він вигукнув: «Вам здається, панове, що ви живете в довоєнні часи і що ви прийшли до голови релігійного **Кагалу**. Дозвольте мені вам повідомити, що часи повністю

змінилися. Ми більше не релігійна громада, а інструмент для виконання наказів гестапо. І кожний, хто протидіє гестапо...»

Він не скінчив фрази, але ми зрозуміли, що він хотів сказати. Він не збирався йти проти гестапо і ризикувати своїм життям. Таке поводження, мабуть, можна було зрозуміти з людської точки зору, але його важко було простити головному представнику великої єврейської громади. Часи дійсно змінилися, але закон Тори, мораль та її основи залишилися незмінними.

Не мені судити д-ра Ландесберга. Усе, що я можу зробити, це розповісти усе як було, доклавши зусиль, щоб моя розповідь була якомога більш точною і об'єктивною. Історія сама усе розсудить*.

Акція була здійснена за два тижні до **Песах**. Юденрат мобілізував єврейських поліцаїв, щоб вони допомагали в її здійсненні і стежили за тим, щоб не було якихось порушень. Але фактично склалося так, що *акція* почалася з виселення найбідніших євреїв, чиї імена були включені до списків на допомогу. Проте дуже швидко з цими списками перестали звірятися: забирали кожного, хто опи-

---

* Д. Кахане подає таку примітку (*Ж.К.*): «У книзі польського письменника Тадеуша Задерецького «Коли Львовом правила свастика» (Gdy swastyka Lwywem wladala) є уривок, що претендує на опис зустрічі рабинів із д-ром Ландесбергом. Відповідно до автора, рабини сказали йому у відповідь на його заяву:

– Якщо так, нехай людей забирає гестапо, але ви і службовці юденрату не повинні цим займатися.

– Я не буду жертвувати собою заради когось іншого, – сказав Ландесберг.

– Це саме те, що ви повинні зробити! – відповіли рабини.

Задерецький почув розповідь про делегацію рабинів до Ландесберга від мене у серпні 1944 року, незабаром після звільнення Львова. Я розповів йому про ці події і прочитав свої записи, зроблені на їдиш. У його книзі згадана зустріч описана занадто коротко і я вважаю за необхідне доповнити цей опис, тим більше що в розповідь Задерецького закралися деякі помилки.

Дві доби обговорювали рабини прецеденти **Галахи** щодо подібних випадків. Згадувалися такі джерела: Вавілонський талмуд (Трактат Трумот, глава 8, Мішна 12); Єрусалимський талмуд, (Трумот, постанова 4); Маймонід, Галахот єсот га-Тора (розділ 5, пункт 5); Мідраш Берешіт Раба (розділ 94:9 – кінець частини); Шулхан Арух-Єрех Деах, 157:1 та інші. Збентеження рабинів посилювали чутки про те, що певне число євреїв повинно бути передано німцям для порятунку інших жителів гетто. Якщо юденрат погодиться на цю вимогу, він зможе вирішити це питання, виявивши максимальне милосердя, тоді як німці зроблять те саме зі своєю звичайною жорстокістю.

нявся на вулиці без робочої картки. Щоночі будинок школи ім. Собеського заповнювався нещасними жертвами. Через декілька днів, коли еяких людей, що, на її думку, були корисними для громади. Оскільки ця *акція* означала початок нових бід, німці хотіли, щонайменше зовнішньо, скласти враження людського поводження з євреями. Начальник німецької поліції у Львові, д-р Урліх, заявив, що з тими, хто підлягає виселенню, варто поводитися людяно. Навряд чи я зміг би пояснити, у чому ж полягало це людяне поводження: можливо, при переселенні були відсутніми ті страшні сцени, на які стала багатою наступна *акція*.

У цей час загинув член Львівського рабинату, рабин Аншель Шрейбер. Це була дуже м'яка, чемна людина, що користувалася загальною повагою. Хоча він і не брав у них ніякої участі, всеохоплюючий навальний вир бурхливих подій підхопив його, незважаючи на те, що він був великим ученим, знавцем Тори, хасидизму і каббали.

У п'ятницю, після полудня *акція* досягла своєї найвищої точки. Всі євреї, що не працювали, сиділи по будинках, нікого не можна було зустріти на вулиці. Ребе Аншель Шрейбер весь цей час був разом із нами в помешканні відділу релігії. Після полудня він спокійно оголосив, що йде справляти ритуальне омивання. Ми намагалися його утримати, але він не міг відмовитись від бажання очиститися напередодні **Шабату**. По дорозі його схопили німці і відправили до

Зрештою було вирішено зібрати офіційні збори й обговорити становище, що склалося, з усією серйозністю. На цьому короткому засіданні були присутні всі рабини, а головував на ньому рабин Ізраїль Лейб Вольфсберг. Атмосфера була похмурою і гнітючою. Кожний відчував тягар відповідальності, який звалився на його плечі. Рабини відкинули принцип спасіння багатьох ціною пожертви деякими. Вони взяли до уваги думки мудреців Талмуду (Трактат Сангедрін, арк. 74, с.1, і Трактат Песахім, арк. 25, с.2): «Чому ти вважаєш, що твоя кров червоніша за кров інших людей і що твоє життя цінніше за життя інших людей? Можливо, істина полягає в протилежному. Жодна душа не краща за іншу».

Ребе Альтнер почав старанно розроблену атаку на юденрат, оскільки той не питав нашої думки з цього серйозного приводу. Було одностайно вирішено відправити делегацію до Ландесберга. Розповідь про зустріч із Ландесбергом, яку я навожу у своєму щоденнику, цілком правдива. Ребе Вольфсберг був єдиним, хто говорив. Рабини не цитували правил, приведених у Шулхан Арух-Єрех Деах, Гілкот Акум, параграф 157. Замість цього вони дослівно передали йому правило Maimonides, (Галахот єсот га Тора, розділ 5, правило 5), не згадуючи автора. Вони підкреслили

будинку школи ім. Собеського. Посвідчення юденрату нічим йому не допомогло: і десяток посвідчень не могли допомогти єврею з бородою і пейсами, одягненому в шовкову **халіфу** (традиційний верхній єврейський одяг), підперезану стрічкою. Юденрат доклав чимало зусиль, щоб врятувати його, але усі вони виявилися марними. Німці нам відверто пояснили, що вони довго чекали на таку неординарну особу. Вони сфотографували його під усіма можливими ракурсами, щоб усі німці могли насолодитися портретом ребе Аншеля Шрейбера, що був опублікований на сторінках «Der Stürmer».

Вранці в неділю рабину Аншелю вдалося послати єврейського поліцая до д-ра Ландесберга. Він запевняв, що німці помилково поставили під сумнів чинність його посвідчення, просив д-ра Ландесберга надіслати кого-небудь, хто б міг підтвердити, що його папери не підроблені. Після полудня до нього прийшов Зейденфруї, член юденрату, і розповів йому правду: у тому, що з ним відбулося, винуватий не документ, а борода, пейси, його єврейська зовнішність і одяг. «Якщо це так, – викликнув він радісно, – нехай благословенно буде Ім'я Його, тому що я хоча б знаю, за що я вмираю. А я весь цей час думав, що це через безглузде посвідчення». Після цьо-

---

величезну відповідальність, що бере на себе Ландесберг, підкоряючись німецьким наказам. Відповідь Ландесберга була такою, як я навів. Не було жодного обміну думками і, звичайно, він не вимовляв слів, наведених Задерецьким: «Я не буду жертвувати собою заради когось іншого». Нічого подібного він не казав. Вкладаючи ці слова до його вуст, ми кривдимо людину, що достатньо боролася зі своєю совістю і кінець кінцем поплатилася життям. На момент нашої зустрічі він був змученою, зламаною людиною, що прийняла рішення після важкої внутрішньої боротьби і якій не стало сили, щоб піднятися до рівня свого попередника, д-ра Йозефа Парнаса.

Що стосується правил **Галахи**, то по суті немає жодної галахічної праці, де б як слід обговорювалося це серйозне питання. Протягом жодного періоду своєї історії народ Ізраїлю не стикався з подібною ситуацією. Головними джерелами галахічних

правил з цього приводу є книги питань і відповідей, написані слідами нещасть, що спадали на єврейський народ, починаючи з указів Адріана (117 – 138 р.), гонінь хрестоносців (1096-1215 р.), указів про єресь християнської Іспанії в 14-му сторіччі і закінчуючи насильством, учиненим Хмельницьким в Україні (1648-49 р.). Але жодного порівняння не може бути між цими бідуваннями і загальною катастрофою Голокосту. У попередніх випадках йшлося про насильницьку зміну переконань, тоді як метою Голокосту було повне знищення євреїв.

го він процитував ребе Аківу (Брахот, 61:2): «Все життя мене непокоїв вірш «[Любити Бога, Всесильного нашого,] всією душею, навіть, коли він забирає вашу душу. Я казав, коли я зможу здійснити це, і зараз, коли з'явилася така можливість, невже я не здійсню цього?». Очі його засяяли, і обличчя освітилося радістю. Чи може бути в житті єврея більш прекрасний момент, ніж той, коли він заявляє, що хоче померти, щоб святилося Ім'я Його.

Ребе Аншель був гідним послідовником ашкеназійських громад дванадцятого-тринадцятого сторіч, часів хрестових походів. Літописці тих часів, а також автори плачів і молитов, розповідають нам про надзвичайну відданість своїй вірі, яку виявляли цілі єврейські громади, із радістю віддаючи за неї життя. Ребе Аншель здавався захожим із тих часів. Його безмежна віра була чистою й у боротьбі за цю віру він не відав ні сумнівів, ні послаблень, не бажаючи поступитися ні на йоту. Його погляди були твердіші за камінь, внутрішні конфлікти, що роздирають душі тих, хто став на шлях Західної культури, були для нього незнаними. Який щасливий ти був, ребе Аншель Шрейбер, як легко ти помер! Євреї можуть тільки позаздрити тобі. Мало хто своєї останньої миті міг сказати: «Я знаю, що я зробив усе, що міг». Більшість умирала просто тому, що їм випало народитися євреями. Для них це мусила бути страшна смерть.

Акція, що потім одержала назву «березневої *акції*», тривала до передодня свята **Песах**. Останнього дня німці вже не зважали на будь-які папери. Євреї змушені були ховатися. Транспорт мав відбути у ніч **Седера**, а необхідної кількості ще не було набрано. Схопити могли кожного. Цієї ночі *акція* досягла свого страшного апогею. Євреї збиралися, щоб відзначити пасхальний **Седер**, упевнені, що саме цим часом убивці їм не загрожують. Ця помилка коштувала їм життя.

У перший день Песаха ми дізналися, що переддень цього свята став останнім і найчорнішим днем березневої *акції*. Усього в цій *акції* загинули п'ятнадцять тисяч євреїв.

Через кілька днів після ліквідації пункту збору в будинку школи ім. Собеського, євреї почали цікавитися долею жертв останньої *акції*. Як і раніше, ходила маса чуток і припущень. Стала повільно просочуватися гірка правда, прочинилася завіса страшної таємниці. Залізничники, які обслуговували цей потяг, розповіли, що жертви були відвезені до Белзеця під Рава-Руською.

Що таке Белзець?

Белзець – це невеличке містечко поблизу залізниці, на шляху, що з'єднує Львів із Варшавою, у 20 км від Рава-Руської. На певній відстані від містечка, у лісі, німці побудували численні будинки і бараки, що нагадували табірні будівлі. Вони обнесли усе високим парканом із колючого дроту. Від головного шляху до табору була проведена залізнична гілка. Прибувши на станцію Белзець, потяг зупинився і машиніста та його помічників висадили з нього. На їхнє місце піднявся німецький машиніст і повів потяг у напрямку табору. У той же день він доставив порожній состав на станцію Белзець. Євреї зникли у таборі і більше їх ніхто ніколи не бачив.

Що трапилося з привезеними туди євреями?

Ще жодному єврею не вдалося втекти з Белзеця. Жоден «арійський» житель області не бував у цьому місці. Белзець залишався повитим щільною, непроникною завісою. Але крізь неї починала просочуватися страшна правда. Розкрити її остаточно змогли тільки після того, як німці покинули Галичину. Єдине, що було відомо тоді, це те, що Белзець став загальною могилою для сотень тисяч євреїв. Там були поховані євреї з Франції і Бельгії, Чехословаччини і Німеччини, майже з усіх окупованих країн Європи. У Янівському таборі у Львові був величезний склад, куди привозили одяг убитих у Белзеці євреїв. На цьому одязі можна було виявити бирки майже з усіх європейських країн. Євреїв з країн Західної Європи перевозили до Белзеця під виглядом переселення. Лицемірство німців, холоднокровний цинізм хижаків не знали меж: євреям показували брошури з описом прекрасної Белзецької колонії, з театрами, кінотеатрами, лікарнями і школами.

Як знищувалися нещасні жертви?

Деякі кажуть, що для цього використовували електричний струм, інші, що людей убивали за допомогою газу або гарячої пари. (Нині від єдиного свідка, якому вдалося втекти з Белзеця, ми знаємо, що це був газ.) Нам не відомо, як німці позбавлялися тіл – спалювали їх, перетворюючи на попіл, або ховали в землі? Останнє видається малоймовірним. Як можна поховати мільйони тіл на такій невеличкій ділянці? Ходили чутки, що німці використовують трупи для виробництва гліцерину, мила і різних жирів. Якби там не було, над Белзецем час від часу здіймалися хмари чорного диму, і страшний сморід поширювався на багато кілометрів навкруг.

6. Від акції до акції

Після березневої *акції* львівські євреї більше не знали спокою. Нещастя сипалися одне за одним. Не буде перебільшенням сказати, що аж до червня 1942 року, коли гетто було ліквідовано остаточно, ми жили в умовах величезного, безупинного погрому.

Першою бідою після березневої *акції* став виданий Arbeitsamt-Judensatz наказ про «нарукавні пов'язки типу А».

Звістка про цей наказ почала поширюватися ще до проведення березневої *акції*. Директор Arbeitsamt, Вебер, зажадав нового докладного переліку всіх єврейських робітників. Реєстрація, проведена на початку осені 1941 року, виявилася вже недостатньою. Щоб гарантувати сувору реєстрацію всіх єврей_ських робітників, Arbeitsamt, зі схвалення гестапо, встановив наступні вимоги:

Усі підприємства, де працюють євреї, зобов'язані надати в Arbeitsamt докладні списки єврейських робітників. Після цього буде заведено справу на кожного з них і видано особливу картку, так звану Melde-karte (реєстраційна карта) з номером цієї справи. Крім того, кожний робітник мусить одержати спеціальну нарукавну пов'язку, на якій, на відміну від звичайної нарукавної пов'язки, усередині Зірки Давида повинні бути вишиті червоними нитками добре помітна літера **A** та номер його Melde-karte. З цього дня євреї перестали бути людьми – замість цього кожний із них перетворився в «А-еврея № 1, 2, 3 і т.д.». Інакше кажучи, «працюючий єврей номер такий-то». Після цього всі перепустки, одержувані робітниками-євреями, починалися словами: «Es wird Hiermit bescheint, dass der «**A**» Jude № ... begibt sich nach... (Цим підтверджується, що **A**-єврей, № ..., що проживає ...)».

Melde-karte містила спеціальну графу, яка заповнювалася адміністрацією тієї організації, де особа працювала. У цій графі зазначалося, скільки часу він працював у даній організації. Там же слід було зазначати час звільнення. Одночасно наймач повинний був інформувати Arbeitsamt, що **A** Jude номер такий-то і такий-то звільнений з роботи. Це означало початок трагедії такого **A** Jude.

Він більше не належав собі, а ставав власністю Arbeitsamt, який міг відправити його до табору або послати на роботу в будь-яке інше місце, куди знайде за потрібне. Жодне підприємство не могло взяти на роботу єврея без посередництва Arbeitsamt. Введення А-пов'язок робило недійсними всі інші документи і посвідчення. Дійсними визнавалися тільки Melde-karte, видані Arbeitsamt.

Реєстрація, здійснена восени 1941, вже розділила всіх мешканців гетто на дві категорії: власників Melde-karte, що працюють або не працюють, і тих, хто не мав можливості найнятися на роботу. Пов'язки з літерою А ще більше погіршували це становище. Тепер уже не було необхідності перевіряти папери – достатньо було кинути погляд на нарукавну пов'язку.

Але й становище власників **А**-пов'язок не було таким уже безпечним. Ні в кого не могло бути впевненості у тому, що його завтра не виженуть з роботи. Німецькі господарі звичайно звільняли єврейських робітників за найменшу похибку і негайно сповіщали про це Arbeitsamt. Того ж вечора на порозі будинку такої людини з'являлися поліцаї, щоб за розпорядженням Arbeitsamt перепровадити її до табору.

Melde-karte мали своїм наслідком нову проблему, так зване «питання домогосподарок».

Кожний працюючий мав право просити про захист своєї дружини і дітей. Німецькі наймачі видавали їм відповідні охоронні документи для їхніх дружин. Звичайно гестапо рахувалося з цими паперами. Тепер, коли Arbeitsamt прибрав справу до своїх рук, подібні документи були скасовані.

Влада виходила з того, що дружина працюючого єврея може вести господарство всієї сім'ї. Хтось міг попросити про охоронний документ для своєї матері або дітей, що господарюють, або, за відсутності матері та дітей, своєї сестри (сестер). На підставі свідоцтва про народження Arbeitsam видавав жінці Melde-karte, де був зазначений номер її працюючого чоловіка, сина або брата. Разом із тим в графі, що заповнюється наймачем, ставився штамп Arbeitsam, який свідчив: «Ця жінка господарює в **A Jude** за номером таким-то». Жінка, що володіла такою Melde-karte, за статусом прирівнювалася до свого працюючого чоловіка. Аж до серпневої *акції* гестапо звичайно не займало таких жінок.

Видача Melde-karte домогосподаркам викликала хвилю шлюбів. Зважаючи на те, що жінка, офіційно одружена з працюючим чоловіком, легко могла одержати Melde-karte домогосподарки, багато молодих жінок, які вже довгий час були заручені, але у зв'язку з тяжкими часами не брали шлюбу, тепер вирішили його оформити.

Але бажання одружитися виникало не тільки в цих жінок. Стали братися фіктивні шлюби. Чоловіки йшли на це виняткового заради того, щоб врятувати життя цим жінкам. Когось на це спонукала жалість, іншими керувала жадібність. Як би то не було, відділ релігії заполонили шлюбні заяви.

Чиновники, що здійснювали оформлення шлюбів, були повністю збентежені: вони ніколи не могли з упевненістю сказати, який шлюб справжній, а який фіктивний. Інститут шлюбу був надзвичайно важливою складовою життя єврейської громади і становив основу існування нації. Але одночасно порятунок єврейської дочки від смерті був так само порятунком душі Ізраїлю. [«Тому що той, хто рятує одну душу Ізраїля, наче рятує цілий світ»]. Талмуд розповідає, як у голодні часи ребе Тарфон із третього покоління Таннаїм учинив обряди одруження для 300 жінок, щоб дати їм можливість користуватися **Терума** (десятиною – десятою частиною будь-якої продукції чи прибутку, яку належить жертвувати), і в такий спосіб врятував їм життя. У нашому випадку було неймовірно важко прийти до одностайного рішення, яке б виявилося достатньо гнучким. Тому кожний рабин при вирішенні цього питання змушений був керуватися своїм сумлінням.

Львівський Arbeitsam продовжував тероризувати єврейську громаду Львова і всього району аж до серпневої *акції*. У цих подіях велику роль відіграли декілька євреїв, службовців відділу праці. Ім'я одного з них заслуговує на згадку – це була жінка із Сілезії, на прізвище Шапіро, що мала великий вплив на Вебера.

Місцевим відділом праці було зареєстровано близько 50 000 євреїв типу **А**. Кожний із них сподівався, що А-пов'язка і Melde-karte врятують від смерті. Ніхто не міг навіть уявити, що через декілька місяців Melde-karte будуть скасовані, відділ праці розпущений, його чиновники розлізуться в різні боки, ніби ті миші, і німців охопить нова ідея.

Період між березневою і серпневою *акціями* був сповнений труднощів і страждань. Всюди панувала страшна знервованість, євреї з острахом чекали на подальші події. Шосте почуття підказувало кожному з нас, що усе, чого ми зазнали дотепер, ніщо в порівнянні з тим, що чекає у майбутньому.

Впродовж цілого літа проводилися дрібні *акції* проти євреїв, які готували грунт для найбільшої катастрофи, що вибухнула в серпні 1942 року. Не дозволяючи перевести подих, ці *акції* були джерелом постійної напруженості.

Під час однієї з них була оточена ціла вулиця, усі квартири піддані ретельному обшуку та всі їхні мешканці відправлені у в'язницю на вул. Лонцького. Іншим разом були розстріляні господарі будинків, де ховалися євреї, що повтікали з табору. Декілька разів гестапо організовувало справжню *акцію,* яка тривала лише півдня, але скількох жертв це нам коштувало!

У ході однієї з таких «малих *акцій*» загинув другий релігійний суддя Львова рав Сімха Раппопорт. Ранком, коли він, загорнувшись у **таліт**, творив свою ранкову молитву, до будинку зненацька нагрянули німецькі розбійники. Вони витягли його з будинку і погнали по вулицях, безперервно лупцюючи і примушуючи співати. Я чув про це від людей, що бачили його з вікон. Видовище було жахливим. Він біг, стікаючи кров'ю, широко розкинувши руки. Зсунутий з плечей **таліт** волочився за його спиною немов зламане крило. Він увесь час повторював крізь ридання: «Спасіть нас, заради нашого Бога, спасіть нас!» Німці йшли за ним слідом, били і приказували: «Співай, жиде, співай!»

Становище в Янівському таборі теж погіршилося. Єврейські поліцаї, яких посилали туди на роботу, розповідали жахливі речі. При згадуванні таких імен, як Віллхауз, Рокита, Гебауер, Колонко і Блюм, спина кожного єврея мимоволі здригалася. Кривавими знаками закарбовані в пам'яті кожного єврея лазні на вул. Шпитальній. Щоночі, тієї ж самої години, німці приганяли сюди юрби євреїв і, поки ті голими стояли під душем, з усіх боків стріляли в притиснутих один до одного людей.

Оскільки в таборі десятки людей щодня вмирали від тифу, комендант табору, Lagerfьhrer Віллхауз, вирішив провести ретельну дезинфекцію всього табору. Це робилося так: всі в'язні мусили

роздягтися догола і здати свій одяг. Після цього їх виводили на велике табірне подвір'я, а бараки замикали. Три дні і три ночі вони провели на вулиці, щоб пройти «дезинфекцію». Це був липень, дні стояли сухі й спекотні. Вдень сонце нещадно палило їхні голови і ніде було сховатися. Багато хто постраждав від сонячного удару. Вночі вони лягали на голу землю, їм не було чим прикрити свої слабкі, обпалені тіла.

Такий вигляд мала дезинфекція табору. Не дивно, що третина в'язнів її не пережила. Але подібні дрібниці не хвилювали коменданта табору. Головне було провести дезинфекцію, а потік євреїв, що надходили до табору, все одно ніколи не припинявся.

Для поповнення кількості в'язнів німці зібрали декілька сотень представників єврейської поліції, відібрали у них кашкети та інші відзнаки і відправили до табору.

Arbeitsamt, зі свого боку, робив усе, щоб потік безробітних євреїв повільно, але невпинно перетікав до табору. На вулицях хапали всіх, хто ще уцілів. Тому табір ніколи не відчував недостачі в євреях. Якщо кількість в'язнів з якоїсь причини скорочувалася, німці впродовж короткого часу набирали потрібне число або навіть подвоювали його. Незабаром юденрат уже втратив можливість вести перелік тих, хто вмирав у таборі. Тіла перестали передавати до похоронного відділу і просто закопували на території табору.

Влітку, перед «серпневою *акцією*», у гетто почався голод. Незважаючи на всі *акції* та інші форми терору, які спричинили масу жертв, там продовжували жити десятки тисяч львівських євреїв, яким нічого було їсти. Зарплатня була сміховинно низькою. По суті, євреї працювали тільки для того, щоб мати робоче посвідчення. Продавати вже було нічого. Усе розграбували німці, те, що вдалося уберегти, було давно продано, а те, що намагалися сховати в сусідів-«арійців», можна було вважати зниклим – лише деякі з «арійців» повертали взяте на схов. Значна частина стверджувала, що речі реквізувало гестапо, або розповідала казки про здирників. А скільки разів вони просто виганяли стусанами єврея, що прийшов за своїм майном? На що ж залишалося жити євреям? Вони вмирали від голоду. То тут, то там можна було бачити трагічні жахливі картини, здатні примусити плакати навіть каміння.

Рано вранці, між п'ятою і половиною на сьому, весь єврейський район оживав. Вулиці заповнювалися людьми, що йшли на роботу. Вони йшли, виснажені, ослаблі від голоду, вдягнені у дрантя. Кожний ніс вузлик або мішечок з хлібом. Цей живий потік, що протікав вулицями гетто, на дев'яносто відсотків складався з людей із синіми, опухлим обличчями і темними плямами навколо очей, які злякано озираються навкруги. Їхні тіла опухли від голоду. Їхній денний раціон складався з 70 грам хліба і тарілки рідкої юшки, звареної дружиною. Після нічного відпочинку, горня чорної, підсолодженої сахарином, кави і поспіхом проковтнутого шматка хліба, їхні тіла, здавалося, оживали, і вони починали рухатися швидше, щоб, не дай Боже, не спізнитися на роботу! Між сьомою ранку і п'ятою годиною пополудні жодна жива душа не з'являлася на вулицях, начебто всі жителі залишили гетто. Щонайбільше, можна було побачити самотню фігуру службовця юденрату, в одній руці він стискав своє посвідчення, іншу тримав на серці: варто було Веберу або Рокиті впіймати його на вулиці в робочий час, і ніякі посвідчення у світі не змогли б його врятувати. Час від часу де-небудь з'являвся старий або стара, яких голод вигнав на пошуки шкоринки хліба. То тут, то там, як примара, налякана денним світлом, могла промайнути єврейська жінка, мати родини, що біжить у напрямку єдиного єврейського ринку на вул. Замарстинівській у надії всупереч усьому купити трохи овочів для своїх дітей.

О п'ятій годині вечора гетто знову оживало. Вулиці повільно заповнювали робітники, що поверталися додому. Господи, до чого страшними були їхні обличчя! Виснажені, змучені, із запалими очима. Вони йшли повільно, ледве тягли ноги, час від часу притуляючись до стінки, щоб відпочити. Особливо жахливо виглядали шістнадцяти-сімнадцятилітні юнаки: шкіра і кістки, кістяки, обіп'яті шкірою. А обличчя! Той, хто бачив їх чисті, сповнені муки очі, ніколи їх не забуде, вони будуть переслідувати його до кінця життя. «За що? – здавалося, кричали вони. – Що ми зробили? Чим ми гірші за інших дітей в усьому світі?»

Я не знаю, чи збереглися які-небудь записи похоронного відділу. Вони могли б відкрити світові досить цікаву статистику. У серпні директор цього відділу, д-р Рейс, показував мені списки загиблих

від хвороб: 50 відсотків євреїв, що померли до серпневої *акції*, померли від голоду, 30 відсотків – від тифу і 20 відсотків – від інших хвороб.

Картина Львівського гетто перед серпневою *акцією* залишиться неповною, якщо я не згадаю про безглузде, варварське спаскудження єврейського цвинтаря. Нацисти не задовольнялися знущаннями над живими євреями, вони виливали свою лють і на мертвих. На цвинтар було надіслано з табору спеціальний загін єврейських робітників, повинних викопати й розбити на шматки всі пам'ятники і надмогильні плити, зруйнувати стіну і перетворити будинок для ритуальних служб на купу каміння. Ця брудна робота тривала не менше року. Плити з високоякісного мармуру були вивезені до Німеччини. Звичайні над-могильні плити використовували для брукування території табору і подвір'їв різноманітних німецьких установ або, перетворюючи їх на гравій, брукували ними шляхи.

У бібліотеці, де я пишу ці рядки, я натрапив на невеличку збірку папських булл, названих Die Papstlichen Bullen ubber die Blutbeschuldigung (Папські булли про криваві обвинувачення Августа Шуппа. Мюнхен, 1900 р.). У буллах, випущених папою Інокен-тієм IV 25 вересня 1259 року і папою Григорієм X 7 жовтня 1272 року, ми, серед іншого, можемо прочитати про сувору заборону опоганювати єврейські цвинтарі: «Ut nemo cimiterium Judeorum inutilitare vel iniuriere audebat» («Нехай ніхто не руйнує і не опоганює єврейський цвинтар»). Отже, як виявилося, спаскудження єврейських цвинтарів – аж ніяк не новий винахід. Проте історія не знає нічого, що могло б зрівнятися зі спаскудженням цвинтарів, здійсненим одягненими у форму німецькими варварами.

У липні 1942 року до Львова стали доходити повідомлення про жахливі *акції* в Кракові, Тарнові, Бочні, Вєличце, Ясній та Красній, які хвилею пройшли всією західною Галичиною і наближалися до Львова. Вперше ми почули про міста, оголошені «Judenrein», або, просто кажучи, міста, де все єврейське населення було знищено. Розповідали про нескінченні потяги, набиті євреями, які щодня прибували на станцію Белзець і зникали в цьому таємничому, замаскованому місці поховання.

Ми розуміли, що рано чи пізно дійде черга і до Львова. Тоді не допоможуть ні Melde-karte, ні нарукавні пов'язки з літерою «**А**» у центрі: потрібно шукати інших способів порятунку. Піднялася завіса над трагедією сучасних маранів. Проте марани двадцятого сторіччя сплатили набагато вищу ціну, тому що умови, за яких вони жили, значно відрізнялися від умов їхніх іспанських попередників.

В Іспанії всі євреї, щоб врятуватись від смерті, змушені були прийняти християнство. Маранів вважали повноцінними християнами, вони користувалися повною свободою пересування і ніхто не заподіював їм шкоди. Коли прийшов час, і вони змогли залишити Іспанію, вони відкрито повернулися до лона юдаїзму. Ніхто не має права засуджувати їх за це.

Під владою нацистів усе було зовсім інакше. Тут не допомогло б ніяке відступництво. Всякий єврей, чи він перевертень, чи єврей у третьому поколінні, був заздалегідь присуджений до смерті, й усі вони повинні були зникнути з цього світу. Єврей, що хотів врятуватись, повинен був зникнути як єврей і знову з'явитися як «арієць», вірніше як «100-відсотковий арієць». Це чудо можна було учинити за допомогою фальшивих документів, так званих «арійських паперів». Ті, хто не відрізнявся характерними єврейськими рисами обличчя та жестикуляцією, вільно й без акценту розмовляв польською або українською, роздобували ряд фальшивих документів: свідоцтва про народження та про шлюб, старі польські паспорти, особливі документи, що підтверджували «арійські» витоки його власника, і посвідчення про місце проживання, затверджене поліцією. Отримавши ці папери, єврей міг зняти свою нарукавну пов'язку, сісти на потяг, переїхати в інше місто і, скориставшись своїми новими документами, зареєструватися як житель цього міста. Там він міг знайти роботу і, за умови, що його ніхто не впізнає або не перевірить істинності його документів, чекати, коли небезпека мине.

Ті євреї, у яких не було шансів зійти за «арійця», через їх характерну єврейську зовнішність або акцент, або тому, що вони не наважувалися жити як «арійці», докладали всіх зусиль до того, щоб сховатися в будинках знайомих «арійців», сплачуючи за це астрономічні суми грошей. Вони заживо ховали себе в їхніх стінах, щоб не потрапити на очі німцям.

Не думаю, щоб хтось міг зрозуміти, що відчували ці «липові арійці» або ті, хто ховався по мишачих норах, очікуючи, коли Гітлер буде розгромлений. Машина, що проходить вулицею, чиїсь кроки назовні, будь-який підозрілий шум примушували тріпотіти їхні серця, а уява малювала найстрашніші картини. І фактично лише купка цих «липових арійців» дожила до кінця війни. Всі сили об'єдналися проти єврея. Усе й усі зраджували його: його знервованість, його слабке знання катехизму, його знайомі і сусіди та, у більшості випадків, ті, хто сховав його, а потім захотів позбутися і забрати його гроші. При найменшій підозрі його могли піддати фізичному обстеженню. Якщо встановлювався факт обрізання, людина була приречена і навіть дюжина документів не змогла б її врятувати.

Єврейським жінкам легше було сховатися. Після ліквідації гетто багато єврейок стали шукати можливості видати себе за фольксдойче. До фольксдойче належали головним чином поляки, чий дід по батькові був німцем або в якого були родичі серед німців. Такі люди могли вимагати надання їм шанованого звання фольксдойче і насолоджуватися приємним доповненням до свого харчового раціону. Єврейські жінки вирішили скористатися своєю заплутаною генеалогією і багато із них вдало зіграли свою роль.

Польський вуличний фольклор навіть мав пісню про двох фольксдойче, яка викриває їхню дійсну національність:

Ojcze, ojcze
Idą sobie dwa Volksdeutsche
Ojcze, ojcze, co za wstyd
Jeden Polak, drugi Żyd.
(Отче, отче,
Йдуть два фольксдойче,
Отче, отче, який встид:
Один поляк, другий жид)

Проте згодом навіть документи фольксдойче вже не гарантували безпеки. Коли я писав ці рядки, я дізнався про жінку фольксдойче, що три місяці знаходилася в українській лікарні на вул.

Петра Скарги. Відтіля її повели гестапівці – виявилося, що вона була єврейкою. Хто доніс на неї? Цього я не знаю. Єдине, що я знаю, що злостиві язики ніколи не вгамовувалися. Постійно можна було чути розповіді про те, як знаходили євреїв, про нові жертви. Я переконаний, що без допомоги, яку надавало місцеве населення, німцям не вдалося б виявити такої кількості євреїв, що ховалися. Багато з них могли б залишитися в живих, якби на них не донесли поляки або українці, що звикли цькувати єврея, як собаку, як звіра, що ховається в лісі від переслідування мисливців.

Особливо активно люди зайнялися збором «арійських» документів влітку 1942 року. У Львові це почалося незадовго до «серпневої *акції*», але в польському генерал-губернаторстві такими документами стали користуватися трохи раніше. Виникали цілі підприємства з виготовлення фальшивих документів, люди почали ними торгувати. Проте не кожен єврей міг дозволити собі таку розкіш, як «арійські» документи. Не кожен міг наважитися піти на такий ризик і не в кожного було достатньо коштів для їхнього придбання. Більшість змушена була задовольнятися простим притулком у гетто.

Інженери, архітектори, ремісники використовували свій мозок і руки для створення схованок у пивницях і на горищах. Вони будували подвійні стіни, і створені ними укриття важко було б знаходити, якби не доноси. У викритті таких укриттів особливу старанність виявляли арійські «сажотруси». Під виглядом огляду димоходів вони вдиралися до схованок, про наявність яких одразу повідомляли гестапо.

У середині липня 1942 року раптово поповзли чутки, що гестапо буде ставити свою печатку на всіх документах. В майстерні Rohstof-Erfassung прибула комісія з німців і зажадала для перевірки список усіх робітників-євреїв, а також їхні документи. Майже на кожну Melde-karte був поставлений штамп: «Der S. S. und Polizeiführer im Distrikt Galicien (СС і поліцейфюрер дистрикту Галичина)». На документи літніх та хворих людей штамп не ставився. В цих майстернях переробляли металобрухт у військових цілях. Вони займали помітне місце серед німецьких підприємств, що використовували працю єврейських робітників. Їхній власник, німець Кремин, що заробив багатство, використовуючи працю

євреїв, завжди їх захищав. Тому всім, включаючи чиновників цього підприємства, було ясно, що насувається нова *акція*, під час якої не проштамповані СС Melde-karte не будуть мати ніякої ціни.

Декілька днів по тому документи робітників інших підприємств теж були проштамповані гестапо. Проте тут справа набула іншого напрямку. На таких важливих для німців об'єктах, як Управління залізниць «Ost-Bahn» або підприємства вермахту, де працювала велика кількість євреїв, штампи були проставлені на документах майже усіх робітників (за винятком пристаркуватих). В інших же установах проштампованими виявилися тільки шістдесят відсотків карт, половина або навіть менше. Кількість проштампованих документів залежала ще й від настрою членів комісії. Документи, на які не був поставлений штамп, конфісковувалися, а їхні власники негайно відправлялися до табору.

Усіх робітників гетто охопив страх. Йдучи ранком на роботу, ніхто не міг бути впевненим, що на його документах буде поставлений штамп і ввечері він зможе повернутися до своєї дружини і дітей. Але все, що відбувалося, було лише прелюдією до *акції*, яка насувалася.

На початку серпня 1942 року до Львова з генерал-губернаторства прибув д-р Франк. Ми розуміли, що його візит нічого доброго не віщує. Всі його попередні відвідини збігалися з початком *акцій* проти євреїв. На честь його прибуття євреїв примусили наводити в місті порядок, розчищати і підмітати всі вулиці й площі. Під час його візиту їм протягом трьох днів забороняли з'являтися на вулицях.

Після від'їзду Франка Arbeitsamt-Einsatz був закритий, а весь його єврейський персонал звільнений або знищений; лише деяким вдалося втекти. Штучне утворення, на зведення якого рік тому було витрачено стільки зусиль, перестало існувати.

Ліквідація Arbeitsamt могла означати тільки одне: «Ми більше не потребуємо праці євреїв. Власники проштампованих Melde-karte залишаться, інші будуть відправлені до Белзеця».

Це була остання можливість якось діяти. Кожний єврей намагався знайти шлях порятунку, хоча б для своїх дітей.

7. Велика акція в серпні 1942 року: знищення Львівського гетто

Ми з колегою, д-ром Хамейдесом, вирішили звернутися до українського митрополита Андрея Шептицького, архієпископа Греко-Католицької Церкви, із проханням надати нам притулок. У цьому не було нічого незвичного: неодноразово євреї знаходили захист у вищих служителів церкви, які часто виявляли розуміння їх трагічного становища.

З огляду на побажання відділу релігії, ми хотіли просити митрополита Шептицького сховати декілька сотень сувоїв Тори, що залишалися в пивниці будинку на вул. Бернштейна, 12. До цього прохання ми збиралися приєднати особисте прохання – надати нам на час *акції* притулок в його резиденції. Митрополит користувався славою самої справедливої людини, і ми сподівалися, що він нам не відмовить.

Через українського священика, д-ра Гаврила Костельника, із яким ми приятелювали довгі роки моєї викладацької роботи у Львові, я попросив митрополита про зустріч. Наступного дня ми вирушили на площу Юра, де знаходився палац митрополита.

Нам відчинив двері чернець, попереджений про час нашого приходу, і супроводив нас до великої зали на першому поверсі палацу. Стіни палацу на горі Юра справили на мене дивне враження. Мені здалося, що я раптом виринув із бурхливих морських хвиль, які змітають все на своєму шляху, і опинився на спокійному, мирному острові, де кожне дерево, кожна травинка, кожна квітка з подивом запитують: «Невже на морі і справді вирує шторм?» Тиша в цих стінах була настільки повною, що було чутно, як б'ються наші серця. Після дикої знервованості і галасу гетто здавалося, що ми потрапили на іншу планету.

Сам митрополит справив ще сильніше враження. Це був поважний 86-літній старець із довгою білою бородою, уже десять років прикутий до свого крісла-каталки, з якого він не міг підвестися без сторонньої помочі. Але його добрі, глибоко посаджені очі, що дивилися на вас поверх окулярів, здавалося, обіцяли, що їхній господар зробить для вас усе можливе: турбота про ближнього була змістом його життя.

Він докладно розпитав нас про життя в гетто. Його цікавило усе. Було ясно, що трагедія, яку переживали євреї, глибоко торкнулася його душі. Він розповів нам про свої спроби заступитися за євреїв перед німецьким урядом. Він навіть послав Гімлеру рішучий протест проти використання української молоді в якості катів єврейського народу і проти нацьковування людей один на одного. Але відповідь була жорсткою і грубою. Митрополит продовжував застерігати український народ від зла і своїми пастирськими посланнями всіляко намагався утримати людей від ненависті взагалі і расової ненависті зокрема. Зараз, розповів він, ним написано пастирське послання до українського народу і духовенства із закликом до милосердя, де рішуче підкреслював, що в часи випробувань, які настали, необхідно шанувати не тільки українців і не тільки християн, але будь-яку людину, незалежно від її віросповідання. У посланні багато говорилось про гріх убивства. У тексті, надрукованому в серпні 1942 року в органі архієпископства «Львівські архієпархіальні відомості», ми, серед іншого, читаємо: «З великим болем і великим занепокоєнням за майбутнє нашого народу я змушений визнати, що серед нашої пастви є багато людей, чиї душі і руки забруднені безневинною кров'ю ближніх».

Зрозуміло, що він не міг відкрито сказати у своєму пастирському посланні, що під жертвами він розуміє євреїв. У цьому випадку журнал був би негайно конфіскований німцями. В усякому разі, архієпископ робив усе можливе для полегшення важкої долі євреїв. На жаль, обставини дозволяли йому зробити не надто багато. Він був би радий сховати сувої Тори за умови, що їх принесуть до нього наші люди, тому що йому дуже важко було б відправити своїх емісарів до гетто. Крім того, німці можуть конфіскувати сувої на шляху до палацу. Що ж стосується порятунку наших дітей, то він виявив готовність уже зараз прийняти маленьких дівчаток і хлопчиків, хоча буде важко переховувати обрізаних хлопчиків. Але він пообіцяв порадитися щодо цього зі своїм братом, ігуменом Климентієм Шептицьким. Він запропонував нам прийти до нього наступного дня. Що ж стосується нас самих, його будинок завжди відкритий для нас. У ці небезпечні часи ми могли розраховувати на його поміч, незважаючи на те, що переховування євреїв було пов'язано зі смертельною небезпекою.

Через півгодини нас прийняв брат митрополита, архімандрит, тобто голова всіх монастирів Студитського ордена.

Ігумен Климентій Шептицький був на декілька років молодший за свого брата, своїм зовнішнім виглядом і манерами він нагадував звичайного студитського ченця. Нижня частина його худого обличчя аскета була закрита білою бородою. Воно не зберегло і слідів виразу, характерного для колишнього графа Шептицького. Ігумен присвятив своє життя Студитському чернечому ордену і служінню Богу. Його доброта до людей не знала меж, про що б не йшла мова. Він одразу ж дав мені листа до ігумені жіночого монастиря Йосифи з проханням сховати у своєму монастирі мою трирічну дочку. Він також пообіцяв подбати про те, як влаштувати інших дітей, і попросив нас підтримувати з ним зв'язок.

Цей візит, що відбувся 14 серпня 1942 року, вирішив мою долю і долю частини єврейських сімей.

У суботу вранці, 15 серпня 1942 року, ми дізналися з надійних джерел, що запланована *акція* почнеться з середини наступного тижня, у вівторок або середу. На всіх шляхах, що ведуть до Львова, були виставлені наряди української поліції. Жоден єврей, навіть той, хто мав відповідний дозвіл, не міг залишити місто. На багатьох підприємствах уже було завершено штампування документів. Німецька комісія поспішала закінчити свою роботу. Все вказувало на те, що йдуть останні дні перед *акцією*. Тільки співпрацівники юденрату ще не втрачали надії на отримання штампів у своїх посвідченнях. Вони продовжували плекати ілюзію, що Ландесберг зможе вплинути на німців і ті проштампують документи хоча б якійсь частини робітників юденрату.

Вранці у суботу всі співпрацівники юденрату віднесли свої Melde-karte до ради юденрату і Ландесберг поніс їх до Енгельса, голови львівського гестапо. Повернувся він від нього голіруч. Німці проштампували лише документи членів юденрату, а також ще декількох співпрацівники відділу постачання і санітарного відділу. Документи інших вони не повернули. Було ясно, що під час проведення цієї *акції* німці не зважатимуть на документи юденрату.

Настав час забирати нашу дочку з домівки. У неділю ранком, 16 серпня, я попрямував до жіночого студитського монастиря,

який знаходився недалеко від гетто, на вул. Убоча* 4, поруч із вул. Личаківською, щоб передати листа, написаного ігуменом Климентієм Шептицьким. Це була небезпечна місія. За винятком робітників, що ходили на роботу й назад, євреям заборонялося виходити на вулиці міста. Показатися на вулиці в неділю було просто зухвало, але я не мав вибору. Я мусив іти. На вул. Личаківській я зустрів переляканого єврея, який розповів, що недалеко звідси, на відстані п'ятнадцяти хвилин ходи, декілька німців хапають всіх євреїв, які прямують повз них. Я вирішив зайти до найближчого під'їзду, зняти нарукавну пов'язку і продовжувати свій шлях під виглядом «арійця». Але я з жахом виявив, що в кожному під'їзді хтось стоїть. Коли я нарешті знайшов порожній під'їзд, я почув грубе гримання у себе за спиною: «Гей, жиде, стривай!» Важка рука стисла мою шию і потягла мене на подвір'я, де біля обгорілої стіни вже стояли декілька євреїв і виймали з неї цеглини. Як виявилося, мене полонив німець у цивільному одязі з жовчним обличчям, який погрозливо вимахував залізним прутом. Перед тим як показати мені, що я повинен робити, він декілька разів ударив мене по спині. Від цих ударів у мене перехопило подих. Після цього він наказав мені збирати цеглини.

Впродовж години подвір'я наповнилося євреями, і німець із жовчним обличчям і залізним прутом у руці віддавав їм розпорядження. Я почав озиратися навколо, намагаючись знайти діру, щоб утекти. Я помітив, що у кутку, куди я складав цеглини, у паркані відійшла одна дошка. Обравши момент, коли німець був зайнятий, я відірвав дошку і вийшов до саду. Там я зняв свою нарукавну пов'язку й озирнувся навкруги. Вузька стежка вивела мене на бічну вуличку, якою я вийшов до монастиря на вул. Убоча.

Ігуменя Йосифа прийняла мене тепло. Вона висловила глибоке співчуття і розуміння трагедії, яка спіткала єврейський народ. Тільки потім, коли я дізнався, що вона, ризикуючи життям, врятувала багатьох єврейських жінок і маленьких дівчаток, я зрозумів, що говорила вона не з ввічливості, а це дійсно було її переконанням.

Ми домовилися, що я приведу свою дочку наступного дня ранком, 17 серпня. Я ішов від неї заспокоєний, вірячи, що дівчинка

* Нині вул. Збаразька.

опиниться в добрих руках. Якщо ми з дружиною не переживемо фашистського пекла, її перешлють до мого брата в Єрусалим.

На зворотному шляху я не зустрів нікого. Спокійно діставшись додому, я розповів дружині про свої відвідини монастиря. Але «спокійно дістатися додому» у цьому контексті – лише слова. Я давно був позбавлений спокою, і моє серце стискалося від болю. Я просто не міг дивитися на свою дружину, яка, пакуючи одяг нашої маленької дівчинки, плакала, не вгамовуючись. Завтра наше дитя покине нас. Хто знає, чи побачимося ми знову. Хто буде її ростити? Яка доля її очікує?

Я вийшов на вулицю. Навколо панувала знайома пригніченість. Тисячі людей блукали вулицями гетто. Ніхто не міг усидіти вдома. Люди прощалися один з одним, просто, спокійно, підпорядковуючись своїй долі. Усюди можна було чути прості слова, сповнені змісту: «Хто знає, чи побачимося коли-небудь знову».

Неділя скінчилася. Ми лягли спати дуже пізно: завтра ранком потрібно було відправляти дитину до монастиря. Ми були впевнені, що *акція* почнеться не раніше вівторка або середи. Проте гестапо мало інші плани.

У понеділок, 17 серпня, нас збудив галас, що надходив з вулиці Замарстинівської. Відчинивши вікно, я побачив, що вулиця аж кишить поліцаями – шупо, есесівцями й українськими поліцаями. Вони йшли правою стороною Замарстинівської та зникали у бічних вулицях. Я зрозумів, що першого удару буде завдано по правій стороні Замарстинівської вулиці. Це означало, що *акція* почалася. Всі мої намагання виявилися даремними. Мені не вистачило одного дня.

Через півгодини з бічних вулиць почали лунати голоси й постріли. Час від часу звуки пострілів супроводжувалися приглушеними лементами. Біля дверей нашого будинку ми побачили групу людей.

«Люди добрі, побійтеся неба, впустіть нас! Можливо, ми зможемо у вас сховатися?» Вони розповіли нам, що вулиці Замарстинівська і Клепарівська відрізані від гетто і від міста. Всі вулиці, що ведуть туди, старанно охороняються, навіть птах не пролетить ні сюди, ні звідси.

Що ж нам робити? Куди йти? Де нам сховатися?

Необхідно швидко збудити й одягти дівчинку. Але як розбуди-

ти трирічну дитину о третій годині ранку? Дівчинка почала плакати. Люди в будинку стали нервуватися, побоюючись, чи не було зовні чутно плач. Розгубившись від страху, я нахилився та й нашльопав її. Вона заплакала ще дужче. О моя дорога, улюблена дівчинко! З того дня промайнуло майже два роки. Я пройшов через важкі іспити, багато пережив, але я так і не зміг простити собі, що дозволив собі шльопати, нехай зовсім легенько, моє маленьке, ні в чому неповинне дитя. Я знаю, я був не єдиним батьком, який втратив контроль над собою тим ранком. Всюди збентежені батьки, подібно мені, стояли над своїми маленькими дітьми, задаючи собі ті самі питання: «Що мені робити? Де нам сховатися?»

У нашому помешканні двері до ванни були маленькі та низькі. Якщо поставити коло стіни дві шафи, вони повністю закриють двері. У людини, не знайомої з квартирою, ніколи не виникне підозра відносно існування добре закамуфльованого входу. У ванній могло поміститися дванадцять чоловік, але коли я збагнув туди ввійти, виявилося, що місця для моєї сім'ї там уже не залишилося.

Я спустився поверхом нижче: де жив мій колега, д-р Рейсер. У його квартирі була така ж ванна, яку сховати було ще легше. Крім того, вхід до його квартири розташувався у причілку і його важче було помітити з вулиці. У цій ванній кімнаті теж було повно людей, але знайшлося місце і для нас. Хазяїн квартири замкнув нас зовні. Як власник Melde-karte, він міг спокійно лишатися у своїй квартирі.

Чи хтось може уявити собі, що коїлося в душі людської істоти, яка сховалась у подібному укритті, зі страхом очікуючи приходу гестапо? Чи може він зрозуміти жах, що охоплює двадцять чоловік, тісно притиснутих один до одного в маленькій ванній кімнаті, коли на подвір'ї, а потім на сходах лунають важкі кроки есесівських нелюдів? Чи хтось у змозі уявити застиглу тишу, безпорадні погляди, биття сердець двадцятьох людей, ув'язнених у малюсінькій кімнаті, на той момент, коли німці відчиняють дверцята шафи, що приховує вхід до ванної?

Близько одинадцятої ми почули стукіт у вхідні двері. Я впізнав голос своєї своячки, яка мала Melde-karte. Відсунувши шафу, я вийшов з укриття і відчинив їй двері.

Перериваючи свою розповідь риданнями, вона розповіла, що вночі німці забрали батьків моєї дружини, і вона залишилася сама.

Але часу для емоцій у нас не було. Моє серце залишалося холодним, як лід. У цей момент гестапівці саме виходили з нашого будинку, забравши з собою багатьох євреїв. Ми повинні скористатися тимчасовим перепочинком, щоб переправити дитину до монастиря перш, ніж наскочить нова банда. Я швидко написав листа знайомому поляку, професору Хархалі. Я змалював наше становище і попросив його відвести нашу дитину до студитського монастиря на вул. Убоча. Наприкінці я дописав декілька слів на адресу ігумені Йосифи і доклав до цього окремо прощального листа для своєї дівчинки на випадок, якщо ми не виживемо після *акції*. Своячка сховала листа у себе на грудях, забрала дитину й рушила в дорогу.

Прощавай, моя дорога донечка! Чи побачу я тебе коли-небудь знову? Твій юний розум уже достатньо зрілий для того, щоб зрозуміти, що наступної миті ми розлучимося на довгі-довгі часи, може бути, назавжди. У темній ванній кімнаті ти притискалася до своєї матері та до мене, начебто намагаючись утішити нас і залишити найніжніші спогади про себе.

Ховаючись від переслідувачів, своячка довела дівчинку до професора Хархалі. Він виявився шляхетною людиною і відразу ж відвів її до студитського монастиря.

Весь день ми провели у ванній кімнаті. Декілька разів до будинку заходили гестапівці, але наше укриття витримало іспит, і ніхто нас не виявив.

Настала ніч і на вулицях стало трохи безпечніше. Люди почали виходити зі своїх схованок. Ми довідувалися про жахливі речі. Жертв було безліч. Тих, кого знаходили в укриттях, розстрілювали на місці. З нашого будинку, серед інших, забрали стару жінку, що доглядала за своїм онуком, який занедужав на тиф. Їй навіть не дозволили одягти дитину. Вона закутала його в простирадло і понесла на руках із собою. Її чоловік, старий **шойхет**, Мешулам Альтштадт, у цей час ховався і нічим не міг їй допомогти. Ніякі штампи на документах не змогли врятувати пристаркувату пару.

Але не всі євреї сиділи і покірливо чекали, коли прийдуть гестапівці та поведуть їх за собою. Цілі сім'ї чинили самогубства, щоб не потрапити до рук німців. За пігулку ціанистого калію люди віддавали все, що у них залишилося.

Важко описати огидне лицемірство, з яким німці розправилися з величезним єврейським підприємством, так званими «міськими майстернями», де комендант міста мав свою частку разом з можливістю одержувати від нього величезний прибуток. У цих майстернях, що працювали винятково на вермахт, були зайняті тисячі єврейських робітників, і всі вони мали офіційні посвідчення. Перед *акцією* на всіх цих посвідченнях були поставлені штампи. У перший день *акції*, прибувши на роботу з посвідченнями в руках, вони виявили, що вся площа оточена. Забрали усіх.

– Але чому? – допитувалися вони. – Адже всі наші документи проштамповані?!

– На ваших документах поставлена блакитна печатка. А дійсні тільки документи з червоною печаткою! – почули вони у відповідь.

Так була організована облава на декілька тисяч обманутих єврейських робітників, які мали Melde-karte із синім штампом. Хто міг припустити, що німці будуть робити різницю між синім штампом і червоним?

Схоплених у різних місцях євреїв збирали в українському поліцейському відділенні та відтіля направляли до Янівського табору. Там людей сортували: жінок, дітей, хворих і людей похилого віку одразу ж відправляли на залізничну станцію Клепарів, а звідти – до Белзеця. Молоді і здорові лишалися у Львівському таборі або потрапляли в один із таборів району.

Три дні я провів у ванній кімнаті і всі три вони були насичені тим самим паралізуючим страхом. Як тільки починало світати, ми ховалися у своїй схованці і залишалися там до пізнього вечора. Вночі ми наважувалися вийти, щоб розім'ятися і, щоб наші дружини могли зварити хоча б трохи юшки. Шлунок не хотів пристосовуватися до *акції* і після трьох днів, проведених у ванній, ми відчували сильний голод. У нас уже не було ані шматочка хліба, ані якої-небудь картоплини чи овочів. Я почав думати, як роздобути якоїсь їжі. Було ясно, що *акція* триватиме ще довго. Залишаючись безвилазно у своїй схованці, ми прирікаємо себе на голодну смерть. Про те, щоб просити укриття в резиденції митрополита, не могло бути й мови. Єврейський район, як і раніше, був оточений з усіх боків. Існував єдиний спосіб вирватися з клітки – стати лжеполіцаєм. Під час *акції* мож-

на було роздобути поліцейський кашкет і фальшиве посвідчення робітника єврейської поліції.

Одним із моїх сусідів був заступник начальника єврейської поліції, у минулому адвокат, д-р Р. Мені неодноразово доводилося виражати йому своє невдоволення з приводу тих методів, якими користуються його підлеглі. У четвер я вирушив до нього, розповів свою історію і попросив його на час *акції* «записати» мене до лав поліцаїв. Наступним ранком він приніс мені кашкета, жовту поліцейську нарукавну пов'язку і службову книжку, виписану єврейським Ordnungs-Dienst, у якій було сказано, що мене призначено до другого комісаріату, що містився на вул. Замарстинівській 132, помічником поліцая.

Я міг уявити собі, що виконую впродовж свого життя найрізноманітніші роботи, але навіть у жахливому сні мені не могло привидітися, що я стану поліцаєм. Проте за таких часів я був далекий від думки ставитися презирливо до поліцейського кашкета! Цей кашкет перетворював мене на «невидимку». Він дав мені змогу бачити те, чого в протилежному випадку я ніколи б не побачив і що так і залишилося б невідомим світу, продовжуй я ховатися у своєму укритті.

У четвер, 20 серпня, я першого разу вийшов на вулицю і вирушив до начальника другого комісаріату. Вулиці гетто були порожніми – жодної живої істоти. Тільки час від часу можна було бачити невеличку групу євреїв, яку німецький або український поліцай супроводжував до місця збору. То тут, то там лунали постріли. Від будинку до будинку їздив візок похоронного відділу, збираючи мертвих.

На вулицях нічого не відбувалося. Всі трагедії ставалися в квартирах, у пивницях, на горищах, у кутках, закамуфльованих меблями. Час від часу з глибини якого-небудь будинку доносився галас, було чутно постріли, супроводжувані знайомим звуком важких кроків, – потім знову глибока тиша опановувала вулиці.

Біля другого комісаріату лежали тіла жінки та дитини, вбитих минулої ночі. Похоронний відділ не встигав вивозити таку кількість трупів – мертві повинні були чекати своєї черги.

«Це зробив Вепке», – сказав мені молодий поліцай, мій колишній студент. Вепке був гестапівець, справжній хижак, чиє ім'я наводило на мешканців гетто жах. У перші два дні *акції* він пра-

цював у районі вулиці Знесіння. З учорашнього дня його перевели до другого комісаріату. Вепке спеціалізувався на переслідуванні жінок з маленькими дітьми. Дитину він одразу розстрілював на очах у матері, а матір відправляв до табору. Здавалося, це його дуже тішило. «Немає ніякого сенсу відправляти дітей до Белзеця», – любив він повторювати.

Жінка, тіло якої лежало біля входу до комісаріату, вчепившись у Вепке нігтями, не дала йому вбити її дитину. Вепке зробив їй послугу і розстріляв її разом з дитиною.

У п'ятницю, 21 серпня, я попросив послати мене на Старотандитну вулицю – я хотів побачити своїми очима, як розвивається *акція* по той бік мосту. Усе було, як і всюди – спустошення. Тут, як і з нашого боку мосту, на вулицях не було видно жодного єврея. Зате можна було зустріти юрби «арійців», що прямували глянути, як німці впоралися зі своєю роботою.

На площі Теодора, поруч з руїнами, що залишились з часів польського погрому 1918 року, був пункт збору євреїв. Тут уже були зібрані декілька сотень євреїв, що стояли обличчям до стіни, оточені есесівцями й українськими поліцаями, озброєними довгими кийками на зразок тих, що використовують ловці бездомних собак. На деякій відстані збиралися групи зацікавлених. Серед них можна було бачити добре одягнених жінок і чоловіків з єхидними усмішками на обличчях, що начебто промовляли: «Так їм і треба. Тепер євреї нарешті одержать те, що заслужили!»

Цілком пригнічений, я покинув третій район і повернув у бік станції Клепарів. Я хотів оглянути околиці. Ніхто мене не зупиняв: мій кашкет був гарним захистом.

Невеличкий будинок станції Клепарів здавався покинутим. Його вікна були вибиті, двері зірвані. *Акція* лишила свої сліди всюди. Поруч блукали добре одягнені п'ятнадцяти-шістнадцятилітні парубійки. Вони прийшли з міста і з усієї сили намагалися допомогти проведенню *акції*, вишукуючи євреїв, що сховалися. Одного з них я впізнав. Вибігаючи з будинку, він кричав: «Пане, пане, сюди! Тут жид!» Я пригадав, як нещодавно я бачив цього хлопчика в коридорі державної гімназії № 5 на вул. Кушевича. Він перебував у всіх можливих учнівських організаціях і користувався славою ревного католика і завзятого польського патріота. У майбутньому він, поза всякі сумніви, буде видатним

членом якого-небудь національного академічного товариства і буде супроводжувати групи прочан, котрі йтимуть до Ченстохова.

У п'ятницю після полудня я дізнався, що економічний відділ, який знаходився тоді на вул. Старотандитній, буде видавати кожному службовцю юденрату по хлібині. Оскільки я вже два тижні не одержував свого хлібного пайка, я вирушив на Старотандитну. Коли через певний проміжок часу я вийшов звідти, мені назустріч кинувся єврейський поліцай з вулиці Алімбекова. Блідий, як примара, він швидко промовив: «До трамвая ведуть затриманих євреїв. Ходіть скоріше, бо вони змусять вас супроводжувати їх». Я сховався в одній брамі і через вузьку щілину спостерігав за процесією. Декілька сотень євреїв, в основному жінки, діти і старі, що ледве пересували ноги, заполонили вулицю. За ними йшли кілька есесівців, українських поліцаїв та шупо, із довгими палицями в руках, як пастухи, які женуть свою череду. Повна безпомічність зібраних докупи євреїв робила цей збройний ескорт безглуздим. Євреї рухалися дуже повільно, звуки їхніх кроків луною віддавалися в мертвій тиші вулиці. Їхні обличчя були серйозними та зосередженими, начебто всіх поглинула якась важлива спільна думка, що, здавалося, примушувала їх змиритися зі своїм безсиллям. Люди, які нещодавно нервували і втрачали розум, тремтячи від жаху мліли, очікуючи у своїх схованках приходу німецьких катів, люди, що так хотіли жити, – тепер начебто зовсім змінилися. Спокій опанував їхні обличчя, вони мали вираз замисленої покори, на них більше не було страху. Вони дійшли простого висновку: «Ми євреї, тому ми повинні померти. У нас немає іншого вибору».

Той же вираз, ту ж покору я спостерігав потім на обличчях моїх товаришів по нещастю в таборі. Люди, яких змусили роздягтися догола, стояли і мовчки чекали, поки есесівець перезарядить свій пістолет, щоб послати в них чергову кулю. Коли стає ясно, що «твій жереб кинуто», страх, що примушує серце вискакувати з грудей, вщухає: з цієї хвилини кожний єврей спокійно і покірливо чекає своєї смерті.

У хвості колони я побачив знайому високу людину з кучерявими пейсами і чорними пронизливими очима. На ньому був чорний светр, під пахвою він ніс **таліт**. Це був Гедалке, **шойхет** з Отинії.

Я знав його з дитинства, тоді росіяни всіх євреїв із Отинії переселили до Гримайлова. Як він опинився у Львові, я не знаю. Щоп'ятниці він приходив до мене просити милостиню. Якось, коли я запитав його, чому він разом з іншими євреями не повернувся до Отинії, він відповів, що більше не хоче проливати кров. Він не хотів працювати **шойхетом**, тому що боявся, що після смерті його душа переселиться в чорну корову. Більше нічого він не став пояснювати. Тепер, коли він підійшов ближче до мого спостережного пункту, я помітив, що його губи ворушаться – він щось бурмотів. Можливо, він читав молитви, вітаючи **Шабат**?

З моїх уст готові були злетіти слова, якими охоплена розпачем дружина Йова дорікає чоловікові: «Ти ще міцно тримаєшся в невинності своїй?» (2:9) Ти усе ще **шойхет**, Реб Гедалке? Ти, як і раніше, сповнений полум'яної віри? Якщо це так, Гітлер може забрати твоє тіло, але не твою душу.

Суботу, 22 серпня, я провів у комісаріаті. Я не наважувався знову виходити на вулицю. Євреїв забирали кожної миті. Другий комісаріат служив пересильною точкою на шляху до загального місця збору. За кожного затриманого єврейський поліцай відповідав власною головою. Іноді поліцаю випадало охороняти своїх власних родичів, і він нічим не міг їм допомогти.

У неділю, 23 серпня, гестапівці відпочивали від своїх трудів. Після тижня важкої роботи вони цілком заслужили свій відпочинок. Євреї району зітхнули з полегшенням, але жодний із них не наважився показатися на вулиці.

Понеділком, 24 серпня, я з ранку, як звичайно, вирушив до другого комісаріату. Цей понеділок назавжди закарбувався в моїй пам'яті, забути його я не зможу ніколи.

Цей день був присвячений полюванню на дітей. До будинку 137 на Замарстинівській вулиці, навпроти єврейського поштового відділення, під'їхала велика вантажівка. З неї зістрибнули вісім молодих гестапівців. Всі вони були в елегантних цивільних костюмах, а їхні тонкі риси обличчя свідчили про їх чисто арійське походження. З їхнього вигляду здавалося, що вони не здатні вбити навіть муху. За ними вийшли декілька українських поліцаїв і зайняли позицію в поштовому відділенні. Після цього німці почали прочісувати вулиці.

Я не міг стояти і спостерігати за тим, що відбувається, тому що це могло здатися підозрілим. Але коли я проходив повз пошту через декілька годин, я побачив у сквері кілька десятків єврейських дітей, що сиділи під охороною поліцая. Вони плакали, збившись до купи, їхні зелені обличчя були перекошені від страху. Коли одна дитина спробувала підвестися, поліцай, вдаривши її чоботом, змусив знову сісти.

Я не бачив, як дітей завантажували у вантажівку. Пізніше директор єврейського поштового відділення розповів мені, як ці витончені німецькі панове закидали дітей до вантажівки: вони хапали їх за руки чи за ноги й кидали до кузова, начебто це були мішки з картоплею. Хоча я пропустив це видовище, мені незабаром видалася можливість стати свідком іншої сцени.

Двоє дітей гралися на вулиці недалеко від Замарстинівського комісаріату. Це було цілком звично для львівських передмість. Ніхто не міг подумати, що це єврейські діти. Ні їхній зовнішній вигляд, ні одяг, ні жаргон польських околиць, яким вони спілкувалися між собою, нічим не виділяли їх серед їхніх «арійських» однолітків. Вдалині з'явилося двоє українських поліцаїв, що повільно йшли вулицею. Діти занепокоїлися. Очевидно, вони вирішили, що поліцаї їх помітили. Раптом обидві дитини підхопилися на ноги і побігли. Можливо, поліцаї і не звернули б на них уваги, але, почавши тікати, діти себе видали. Поліцаї пустилися за ними, але не так легко впіймати дітей, що проводять весь свій час на вулиці. Проте поліцаї виявилися не одинокими: «арійські» жителі з задоволенням допомогли їм. Не минуло й хвилини, як уся Замарстинівська заполонилася людьми. Старі й молоді, дорослі й діти – всі дружно переслідували маленьких «злочинців». Жалюгідні людці, як ваші серця вміщують стільки зла?

Одній дитині вдалося утекти. Інша була схоплена. Поліцаї віддали її на «схов» до єврейської поліції, отримали розписку і пішли. Заарештований «злочинець» був хлопчик десяти, може, одинадцяти років, із рудим волоссям і великими, переляканими, чорними очима. Його обличчя спотворив смертельний жах. Він намагався, як міг, викликати жалість свого охоронця і слізно благав: «Шановний пане, будь ласка, відпустіть мене додому до мами». Важко було залишитися байдужим. Сльози навернулися

навіть на очі приречених євреїв, що очікували вантажівку, яка повинна була відвезти їх на місце збору. Дитина не заспокоювалася і її замкнули у кімнаті з загратованими вікнами. Це налякало хлопця ще більше, він кидався на вікно, невпинно повторюючи: «Шановний пане, будь ласка, відпустіть мене додому».

Я намагався поговорити з начальником комісаріату, щоб він відпустив дитину, але оскільки поліцаї дали розписку, це питання вже не підлягало обговоренню. Підійшовши до загратованого вікна, я спробував заспокоїти хлопчика. Але що я міг йому сказати? Моє серце розривалося від болю. Єдине, що я від нього дізнався, це те, що мати випустила їх обох на вулицю, тому що вони більше не могли витримати в переповненому укритті. А може, вона вважала, що на вулиці вони будуть у більшій безпеці.

Незабаром прибула вантажівка і відвезла усіх євреїв на місце збору. Один з есесівців виволік хлопчика з його камери і закинув до вантажівки. А хлопчик усе продовжував повторювати: «Шановний пане, будь ласка, відпустіть мене додому до мами!» Ці слова дотепер стоять в моїх вухах.

У середу, 25 серпня, я отримав нагоду побачити місце збору ближче. Ввечері єврейській поліції було наказано супроводжувати єврейського судового чиновника до комісаріату української поліції на вул. Казимирівській. Серед тих, хто його супроводжував, я впізнав свого старого друга Франсуза, з яким ми разом навчалися в Тернополі. Він переконав мене приєднатися до них. Оскільки я знав, що велике місце збору євреїв знаходиться неподалік комісаріату української поліції, я вирішив скористатися нагодою побачити його зблизька.

Гестапівці з усіх боків приводили великі та малі групи євреїв. Подвір’я було забите людьми і нагадувало ринкову площу. Впоперек подвір’я натягнули довгу мотузку. По один бік від неї знаходилися євреї, по другий – ті, хто їх охороняв: українські поліцаї, гестапівці та есесівці. Запала повна тиша. Ніхто не промовив жодного слова до свого сусіди. На всіх обличчях з’явилася та ж покора, яку я бачив раніше у євреїв на вул. Алімбекова. Через деякий час на подвір’я влилася нова порція євреїв, супроводжувана галасом і пострілами п’яних гестапівців. Коли їх заштовхували за мотузку, з кута пролунав дитячий плач. Він не вгавав.

Дитина кричала все дужче, примушуючи усіх нервуватися і посилюючи напруженість.

Я обернувся, щоб дізнатися, звідки доноситься лемент, і побачив загорнене в хустку немовля, що лежало на сходинках перед замкненими дверима. Воно захлиналося від плачу, але ніхто не нахилився над ним, щоб спробувати заспокоїти. До дитини наблизилися декілька німців. Знервований офіцер став розпитувати, де його матір. Ніхто не міг йому відповісти. «Заради Бога, – кричав офіцер, – скажіть, де мати дитини!»

Виявилося, що його знесилена тифом мати, знаходячись у передсмертному стані, не змогла підвестися з ліжка, її розстріляли на місці. Дитину віддали дівчинці, яку забрали в тому ж будинку. Дівчинка, очевидно, кинула дитину на сходах і загубилася в натовпі.

Задовольнивши свою цікавість, я з важким серцем покинув місце збору.

У четвер, 26 серпня, єврейському комісаріату на Замарстинівской довелося пережити кілька важких годин. Рано вранці біля єврейської інфекційної лікарні, що була розташована неподалік комісаріату, зупинилися декілька великих вантажівок з гестапівцями. Лікарняні палати були забиті хворими тифом. Там же були лікарі, що чергували вночі, сестри та інший лікарняний персонал. Гестапівці оточили будинок і змусили робітників лікарні виводити хворих і завантажувати їх у вантажівки, що очікували. Декілька гестапівців увірвалися в наш комісаріат і вивели кілька поліцаїв, щоб ті допомагали їм виконувати їхню роботу. Закінчивши евакуацію лікарні, вони в останню вантажівку завантажили всіх лікарів, персонал лікарні і поліцаїв. Усіх повезли прямо на залізничну станцію.

Одному з єврейських поліцаїв пощастило вистрибнути з вантажівки й утекти. Він розповів нам жахливу історію про евакуацію лікарні. Непритомних пацієнтів виносили на брезенті, по два або по три відразу. Тих, хто ще був притомним, пристрілювали на місці, що позбавляло їх мук, пов'язаних із подорожжю до Белзеця. Всі прохання були марними.

Того ж дня німці евакуювали і дві інших лікарні, на вул. Алімбекова і вул. Кушевича. Всіх хворих відправили до Белзеця.

Лікарняна *акція* вселила жах у тих євреїв, що ще залишалися живими. Незважаючи на все, що довелося пережити, ніхто не чекав такого холоднокровного прояву жорстокості і цинізму. Потім, коли *акції*, спрямовані проти лікарень, стали проводити щомісяця, ці «героїчні дії» німців вже нікого не дивували.

Того ж таки дня по всьому місту були розвішані оголошення, підписані усім відомим генералом СС і поліції Катцманом. Він попереджав «арійських» жителів Львова, що за приховування євреїв їм загрожує суворе покарання. Це означало, що серця не усіх львів'ян були зроблені з каменю. Виходить, багато хто з «арійців» виявляв співчуття і симпатію до гнаних євреїв.

У середу, 26 серпня, настало тимчасове затишшя, що тривало до середини наступного дня. Вбивці були зайняті тим, що «розчищали» невеличкі селища навколо Львова, такі як Брюховичі, Зимна Вода і Збоїська.

У четвер, о 2 годині дня *акція* відновилася з новою силою. Мене попередили, щоб я до кінця акції не з'являвся в ролі поліцая: гестапівці десь виявили одного «липового поліцая» і заарештували його. Начальник комісаріату порадив мені йти додому і негайно зняти свій поліцейський кашкет.

На цьому моя кар'єра поліцая закінчилася. Повернувшись до своєї ванної кімнати, я приєднався до інших євреїв.

У п'ятницю, 28 серпня, я дізнався, що в будинку юденрату на вул. Старотандитній гестапівці заарештували д-ра Ландесберга. Причина цього арешту нікому не була відома.

29 серпня, у суботу ввечері, *акція* завершилася.

Протягом останніх двох днів *акція* лютувала головним чином у тих «арійських» районах міста, де ще залишалося багато євреїв. Треба зауважити, що майже в кожному будинку був організований комітет, члени якого ходили по квартирах і попереджали мешканців, щоб вони не ховали євреїв.

У неділю, 30 серпня, на стінах будинків міста з'явилися підписані Катцманом оголошення, які окреслювали нові межі гетто. Так званий «третій район» було відрізано від гетто; тепер до гетто увійшли вулиці, що були розташовані з обох боків від вулиць Жолкевської і Сонячної, праворуч від вулиці Замарстинівської, а також вулиця Знесіння, частина Клепарова і частина вулиці

Замарстинівської, починаючи від № 105. Обрізаний з усіх боків район гетто тепер обмежувався зі сходу частиною вулиці Замарстинівської (тільки лівою її стороною), від залізничної станції до 105-го номера, з півдня – залізничними коліями, від Замарстинівського моста і до вулиці Тетмаєр*, із заходу – вулицею Тетмаєр та з півночі – бічними вулицями, що відходять від вулиць Замарстинівської та Тетмаєр. Влада негайно почала будувати паркан по всьому периметру нового гетто, щоб відокремити його від «арійської» частини міста. Надалі жодному єврею не дозволялося залишати район гетто, за винятком робітників, що використовуються поза гетто, або тих, хто одержить спеціальний дозвіл. В об'явах також було сказано, що «порушники підлягають страті».

Виявилося, що Катцман мав у своєму розпорядженні докладний список усіх євреїв міста Львова. Йому було також відомо, що *акція* скоротила єврейське населення більше ніж наполовину, тому можна було змінити розміри гетто, пристосувавши його під тих, хто залишився в живих.

У процесі проведення серпневої *акції* було знищено близько 60 000 євреїв. Ми незабаром легко змогли встановити цю цифру, виходячи з кількості виданих хлібних карток.

Юденрат і його відділення змушені були переїхати з вулиць Старотандитної і Бернштейна, де вони розташовувалися до цієї *акції*, у будинок на вул. Кушевича, що раніше належав робітникам трамвайного парку. Спочатку функціонував тільки житловий відділ, що знаходився на вул. Якова Германа**5 на перехресті вулиць Локетка*** і Якова Германа). Знову повторювалися жахливі картини листопада 1941 року.

Тисячі євреїв блукали вперед-назад вузькими вуличками гетто, намагаючись знайти дах над головою. Проте цього разу настрій був не таким, як рік тому. Навколо житлового відділу товклися діти, чиїх батьків змела *акція*, чоловіки, що загубили дружин і дітей, самотні люди, чиї сім'ї зникли без сліду, – немов гілки, зрубані з дерева. Нічого, крім байдужості, не було написано на їхніх обличчях.

---

* Нині вул. Учнівська

** Нині вул.Лемківська

*** Нині вул. не існує

Житловий відділ, що тільки починав організовуватися, ще не працював на повну силу. До того ж не існувало ніяких даних, які б дозволили здійснити раціональний розподіл житла.

Частина підрозділів житлового відділу працювала прямо на подвір'ї. Територія гетто була занадто малою і всюди панував хаос. Запаси житлової площі знову лишали бажати кращого. Декілька гієн із житлового відділу знову підняли голови. Люди одержували житло на горищах і в пивницях. На ганку, прямо на землі лежали діти, які втратили батьків. Але ці нещасні вже нікого не цікавили. Жахливість усього, що відбулося, зробила людей байдужими, їхні серця перетворилися на камінь. Не моргнувши оком, вони проходили повз безпомічні жертви.

На той час усі євреї встигли побачити смерть своїми очима. Кожний розумів, яку долю готують нам німці. Ті, хто раніше обманював себе, вірячи, що німці утримаються від знищення єврейських робітників, тепер навіч переконалися в тому, що їх чекає. Усі знали, що доля євреїв вирішена, і що того, хто не зуміє вчасно втекти або сховатися, чекає неминуча смерть у таборі або відправлення до Белзеця.

8. В бараках і у схованці

У середу або в четвер, вже у вересні (точної дати я не пам'ятаю), на вулицю Якова Германа прибуло декілька вантажівок з гестапівцями та українськими поліцаями. Вони оточили будинки, де тимчасово розташовувалися служби правління юденрату, єврейська поліція й житловий відділ. Одночасно були виставлені пости на всіх шляхах, що ведуть до вулиці Якова Германа. У цей час сотні євреїв юрмилися на подвір'ї житлового відділу, очікуючи рішення з приводу своїх заяв про житло.

Гестапівці увірвалися на подвір'я, забрали єврейських поліцаїв, що були там, і поставили їх поблизу однієї з вантажівок під доброю охороною. Після того, як було затримано достатню кількість єврейських поліцаїв, німці почали споруджувати шибениці, опускаючи з балконів, що виходять на вулицю Локетка, мотузки із зашморгами на кінцях. Під кожний зашморг підстав-

ляли стілець і до кожного стільця підводили єврея-поліцая зі зв'язаними руками. Перший зашморг, який звисав з балкона, що виходив на ріг вулиці Якова Германа, поки залишався вільним.

Тим часом заступник Катцмана, Енгельс, що особисто керував стратою поліцаїв, дав сигнал. З машини вивели д-ра Ландесберга і поставили поруч із першою шибеницею. Службовці житлового департаменту, що з вікон спостерігали за цими подіями, потім розповідали, що перед смертю д-р Ландесберг гірко дорікав Енгельсу: «Це так німці віддячили мені за те, що я служив їм вірно, як собака?» «Ти і помреш, як собака», – відповів Енгельс. Після цього йому на шию надягли зашморг і вибили стілець, який був під його ногами. Проте мотузка обірвалася і нещасна жертва впала на землю, вдарившись головою об тротуар.

Відповідно до міжнародних порядків, свого роду неписаного закону, якого додержуються навіть варвари, якщо мотузка обривається, засуджений на смерть вважається вільним. Але схоже, що «шляхетним» німцям не був відомий цей звичай. Через кілька хвилин була знайдена нова міцна мотузка, яка цього разу їх не розчарувала.

Після цього німці почали вішати поліцаїв. Не минуло й півгодини, як уздовж всієї вулиці Локетка красувалися повішені євреї.

Поки кати були зайняті своєю справою, їхні товариші з СС увійшли на подвір'я, струменем з пожежного шлангу розігнали євреїв, які зібралися там і поїхали, залишивши після себе гори трупів.

Потім німці говорили, ніби-то все це було помстою за убивство німця єврейським поліцаєм. Жителі гетто не вірили їхнім розповідям. Ці убивства були просто привселюдним завершенням «серпневої *акції*».

Євреї виявляли неймовірну стриманість. Вони, зціпивши зуби, терпіли всі обмеження і приниження, тому що кожний із них знав, що за одного убитого німця доведеться заплатити десятками ні в чому не повинних євреїв. Зовсім не з боягузливості євреї дозволяли себе пригноблювати і підставляли шию під ніж м'ясника. Навпаки, можна було тільки дивуватися почуттю відповідальності навіть самих простих людей, що у нормальних умовах ніколи б не дозволили себе бити, не давши відсічі. Але зараз кожний розумів

необхідність тримати себе в руках, тому що необережна дія одного загрожувала життю десятків інших євреїв.

Член юденрату міста Станіславова, що під час «серпневої *акції*» був у Львові, розповів мені таку історію:

На цвинтарі Станіславова, де відомий убивця Крюгер розстріляв незліченну кількість євреїв, десятки їх годинами стояли коло відкритих могил, очікуючи, коли прийде їхня черга. Наприкінці шеренги знаходився хоробрий юнак, м'ясник за професією, який відкрито підбурював євреїв напасти на німців: «Якщо ми все рівно повинні померти, так я хоча б уб'ю декількох німців». На це один із тих, хто стояв поруч нього, відповів: «Не забувай, що в місті залишилося ще декілька тисяч євреїв. Ти готовий стати причиною їхньої загибелі?» Юнак опустив голову, зціпив зуби і став терпляче чекати своєї смерті. Ні, це була не малодушність. Це був героїчний подвиг, перед яким ми повинні схилити голову.

І тільки наприкінці, коли євреї втратили всяку надію, коли вони зрозуміли, що ніщо не може врятувати їх від неминучої смерті, їхнє терпіння почало вичерпуватися. Потім ми усе частіше і частіше чули про акти відплати, спрямовані проти гестапо. Наприкінці почалася відкрита боротьба. Саме це відбулося у Львові, а також у Варшаві.

Після смерті д-ра Ландесберга минуло багато часу, перш ніж юденрат був реорганізований. Всіх євреїв охопила апатія – вони наче б заціпеніли. Кожний розумів, що далі так жити неможливо. Декілька тижнів юденрат працював без голови: за створених умов ніхто не був готовий узяти на себе відповідальність, пов'язану з цією роботою. Ніхто не хотів ризикувати своїм життям. Нарешті, була запропонована кандидатура д-ра Еберсона, у котрого вся родина була знищена, і він один лишився живим. Він сам говорив, що після втрати родини йому вже втрачати більше нічого. Новий юденрат нічим не нагадував свого попередника. Його штат був значно скорочений. Діяльність, яку він вів до «серпневої *акції*», вичерпала себе. Посвідчення юденрату, незважаючи на поставлений СС штамп, більше не мали жодної сили. З ними рахувалися тільки представники єврейської поліції.

Після того, як «серпнева *акція*» звалилася на Львів, настала черга інших міст і селищ Галичини. Усе відбувалося згідно плану, карти і графіку проведення операції. Німці не пропустили жодного містечка. З властивим їм цинізмом вони залучили до цих дій єврейську поліцію Львова. Єврейських поліцаїв змушували працювати разом з гестапо, відправляючи на смерть своїх братів. Євреїв зганяли з сіл і невеличких містечок в більші, а відтіля – масами відправляли до Белзеця.

Рано-вранці набиті євреями потяги, що прямували до Белзеця, проходили через Львів. Звичайно євреїв везли в товарних вагонах, усі вікна і двері були забиті дошками. У переходах між вагонами або на даху були один чи два гестапівці з кулеметами, готові стріляти в кожного еврея, який спробує стрибати з потяга. Але збройна охорона нікого не лякала. Бранці зривали дошки з вікон і дверей і стрибали на повному ходу. Багато хто ламав руки або ноги, багатьох вбивали охоронці. Декільком щастило дістатися до якого-небудь малого гетто й у такий спосіб хоча б на якийсь час відтягнути свою смерть. Проте більшість тих, що утекли, поверталися до Львова. Вони непомітно проникали в гетто і мішалися з юрбою. Згодом таких людей стало досить багато. Їх прозвали «стрибунами». За якийсь час така втеча з потягів, що прямували до Белзеця, набула масового характеру, і кожний єврей завжди носив у кишені який-небудь інструмент, яким можна було б скористатися, щоб відчинити двері вагона або пробити діру в його стіні чи підлозі.

Уздовж залізничної колії, що прямує до Белзеця, завжди можна було побачити багато євреїв, яким удалося вистрибнути з потяга – мертвих, вмираючих, або тих, кому пощастило залишитися в живих. Останні никали лісами у пошуках єврейських схованок. Я знав людей, які неодноразово потрапляли до рук гестапо і декілька разів стрибали з потяга – деякі з них по три-чотири рази. Знаходилися селяни, що жаліли «стрибунів», годували їх і показували, як пройти в місто. Але були й такі, хто віддавав їх до рук українських поліцаїв або гестапо.

Наближалися осінні свята. Засмучені, зі зламаним духом, євреї крадькома збиралися у **міньяни**, щоб тихою молитвою вилити Творцеві свої гіркі скарги. Добре було б спробувати описа-

ти почуття євреїв гетто, якими були їхні молитви. Це не були молитви смиренності, люди не били себе в груди, опустивши голови. Це не було традиційне визнання «ми винні більше за всіх людей» і прохання, що випливало за ним – послати на наші голови найбільші нещастя за наші гріхи.

Ні, у День Покути 1942 року євреї Львова були охоплені іншим духом – духом протесту. Молитви звучали як закид: Творець, за що? За які гріхи? За які злочини ти відокремив нас від іншого людства? Хіба українці, поляки, німці кращі за нас? Хіба моральні стандарти інших національностей вище наших?

Цей настрій не мав нічого спільного з тим, яким, судячи з донесених до нас віками хронік або плачів, були охоплені євреї в часи хрестових походів. Тоді євреї били себе в груди і визнавали свої гріхи. Вони вірили, що вони дійсно заслуговують на серйозне покарання. Тому їм було легше виносити свої страждання і легше примиритися зі смертю. Але тепер євреям не вистачало цієї простої віри, віри чистої, ясної і світлої. Тому їхні муки були незліченно більшими і за своїм трагізмом значно перевершували муки їхніх далеких предків у пітьмі середньовіччя.

Одного разу я сам звернувся до Всевишнього: «Не віддавай мою стару матір, що бачила смерть своїх дітей, у руки гітлерівців – дай їй померти у своєму ліжку».

У газеті я прочитав, що Гримайлів, містечко, де я народився, тепер «Judenrein» і усіх євреїв відправлено до Скалату. Я розумів, що насувається нова *акція* і що кожного з нас очікує Белзець. Я щосили просив Бога пожаліти мою стару матір і забрати її до себе раніше, ніж почнеться *акція*. Моя молитва не залишилася без відповіді. Через місяць я дізнався, що за кілька днів до початку *акції*, 13 тишрея, у віці 86 років, моя мати назавжди закрила свої очі. Її поховали на тому ж цвинтарі, де були поховані її замучені сини. Ніхто не читав на її могилі **кадиш**, ніхто не проливав сліз. Її овдовіла невістка разом з осиротілою онучкою були в той час на шляху до Скалата. Їх повезли туди ще перед *акцією*. Її дочка і сини, мешканці Тернополя, вже давно зникли у Белзеці.

Моя дорога, улюблена мати! Ти не була світською дамою, ти не проводила час за порожніми плітками або за грою в карти.

Твої дні, вщерть сповнені працею і щоденними турботами, проходили повільно й одноманітно у маленькому віддаленому містечку. Твої думки завжди були зайняті твоїми дітьми. Весь твій світ – чоловік і діти. Хто не знає тернистого шляху єврейської матері? І коли твоє життя наблизилося до кінця, нікого з твоїх дітей не було поруч. Разом із тисячами інших єврейських матерів ти кинула їх до ніг Гітлера, принесла їх у жертву, поклавши на жахливий кривавий вівтар, якого не знала єврейська історія, і без того багата мучениками.

Тим часом нам із дружиною довелося розлучитися. Забезпечена написаним ігуменом Климентієм Шептицьким рекомендаційним листом і фальшивими «арійськими» документами, моя дружина вирушила до ігумені жіночого студистського монастиря, де вона повинна була пробути якийсь час. Я ніяк не міг змиритися з тим, що моя дочка може залишитися сиротою. Хтось із нас – дружина або я – повинний вижити. Інакше моя дочка ніколи не дізнається свого дійсного походження. Ці думки не давали мені спокою, тому я вирішив зробити усе, щоб мати моєї дитини пішла з гетто.

Моя дружина приєдналася до сотень інших євреїв і єврейок, що ступили на нелегкий шлях сучасних маранів. Хоча я зостався в гетто сам-один, я трохи заспокоївся: якщо мені не випаде залишитися живим, моя дочка не буде рости сиротою. З нею буде її мати, вона завжди зможе її підтримати.

Щоб підтримувати зв'язок з ігуменом Климентієм Шептицьким, мені вдалося влаштуватися через знайомих на добре відому німецьку фірму LPG (хутра і шкіра). Внаслідок чого я одержав перепустку, що дозволяла мені покидати гетто і залишатися в місті. Координатор LPG приписав мене до шкіряної фабрики, що знаходилася на вулиці Грудецькій*, як дубильника. Знову, як у молоді роки, я змушений був учитися. Фабрика знаходилася неподалік площі Юра, то ж я міг регулярно одержувати вісточки від дружини та доньки.

Проте положення в гетто було далеко не спокійним. Щодня проводилися малі і великі *акції*, то більшого, то меншого масштабу, які завжди призводили до трагедій. Якогось дня усіх євреїв, робітників підприємства вермахту відвезли до табору. Іншого дня німці оточили будинки, де мешкали євреї, які працювали в різних уста-

* Нині вул.Городоцька.

новах, що належали СС, і зігнали до купи всіх, хто там був. Усіх їх разом з дружинами і дітьми, відправили на піскові пагорби поруч з єврейським кладовищем і розстріляли. Там вони і були поховані.

Львівські піскові пагорби, що по-польському називалися Гора Пяскова, або просто Пяски, були надто добре знайомі усім львівським євреям.

Якби ці піски якимось дивом могли заговорити, вони розповіли б про незлічені єврейські трагедії, які відбувалися на цьому місці. Після Белзеця, ці піски послужили найбільшою спільною могилою для євреїв Львова. Німці, звичайно, приводили сюди по 150-200 чоловік. Спочатку нещасних змушували викопати власну могилу. Після цього їм наказували роздягтися догола і по одному розстрілювали. Речення «ти закінчиш на Пясках» стало жаргонним і його часто можна було почути при нагоді. Кожний знав: якщо він не загине в Белзеці, то його розстріляють на Пясках.

На початку листопада, коли зведення паркана навколо гетто вже наближалося до завершення, почали поширюватися чутки про нову *акцію*. Провісниками цих майбутніх *акцій* стали пізнавальні знаки з літерами **W** або **R**.

Велике німецьке підприємство «Шварц і компанія», де працювали винятково євреї і яке випускало уніформи і спідню білизну для вермахту, крім звичайних перепусток, забезпечило своїх робітників пізнавальними нашивками з літерою **R**. Це був шматок білої тканини, на якому була вишита чорними нитками велика літера **R** і стояла печатка СС.

Цей знак, який його власник повинен був пришити зліва на груди, означав: «Не торкай мене. Я працюю на німецьку «Riestungs-Kommando»!»

Подібні нашивки, але з вишитою літерою **W**, були видані євреям, що працювали в інших компаніях вермахту.

З цього моменту тільки у власників нашивок із літерою **R** або **W** залишалася надія пережити наступну *акцію*. Інші євреї, що носили звичайні пізнавальні знаки, були приречені.

Оскільки нашивки з літерами R і W з’явилися усього за два дні до початку *акції*, для всіх вони були сюрпризом. Ніхто не поставився до них достатньо серйозно. Не всі підприємства, де вико-

ристовувалася праця євреїв, одержали в гестапо ці нові нашивки. Більшість підприємств, що працювали на вермахт, дізналися про них тільки *тоді*, коли акція була в повному розпалі. Гестапівці, звичайно, саме на це і розраховували.

Вони вривалися в гетто і, зображуючи повне незнання, повторювали те саме: «Тільки євреїв, що працюють на нашу армію, можна терпіти. Всі, хто не працює – антигромадські елементи і їх необхідно виселити звідси».

Зведення паркана навколо гетто було майже завершене. Декілька проходів, що залишилися вільними, охороняли українські поліцаї. Крім того, збройна охорона постійно патрулювала уздовж всього паркана. З гетто можна було вийти тільки через головні ворота на вулиці Зрудляній*, які знаходилися перед зрудлянським мостом, добре відомим усім євреям з часів проведення «*акції* під мостом». Тут, під мостом, очікуючи здобич, стояли машини з гестапівцями.

Біля воріт розташувалися старший офіцер і його підлеглі, що керували проведенням *акції*. Велика площа перед воротами була до краю забита єврейськими робітниками, більшість із яких хоча й мала посвідчення, що дозволяли прохід через ворота на роботу та назад, але не мала відповідних нашивок з літерою **W**.

Гестапівці, що з раннього ранку вже взялися до діла в гетто, підштовхували кожного єврея до воріт, тому що знали, що без такої нашивки йому все одно не дозволять вийти назовні. Обдурюючи людей, які не мали жодних підозр, вони заманювали їх у пастку і посилали на смерть.

Ця «листопадова *акція*» ледь не змела і мене. Одного похмурого дощового ранку я почув на сходах підозрілі звуки. Я підійшов до вікна й одного погляду мені виявилося достатньо, щоб зрозуміти, що насувається нещастя. Моє навчене око дозволило мені миттєво визначити типову для *акції* картину. Я відразу попередив сусідів.

Помешкання було набите людьми, як банка сардинами. У гетто катастрофічно не вистачало житла. Люди тулилися на горищах і в пивницях. Нічого й казати, що за таких умов мало кому щастило сховатися. Вже під час «серпневої *акції*» схованку пощастило знайти далеко не кожному. Тепер же, у листопаді, коли кількість меш-

---

* Нині вул.Джерельна.

канців кожного будинку збільшилася, місць, де можна було сховатися, стало ще менше.

Оскільки наша ванна кімната була занадто малою, щоб вмістити всіх бажаючих, ми вирішили, що вона буде сховищем лише для жінок, дітей і тих, у кого немає ніякої робочої картки. Інші повинні були залишатися в кімнатах, очікуючи, коли прийде за ними ангел смерті. Сталося так, що тільки двоє з нас стали власниками нашивок з літерами **W** і **R**, в інших були звичайні робочі картки.

О п'ятій ранку ми почули знайомі важкі кроки гестапівців. Двері ми залишали відкритими, щоб «гості» не могли нас запідозрити в бажанні сховатися. Моє серце скажено забилося від страху, в ногах я відчув слабкість – добре знайомий кожному єврею стан передчуття *акції*, який відчувається кожною клітинкою тіла.

Ми мовчки чекали. О, Боже, я доручаю тобі свою душу. Роби з нами, що хочеш.

Двері відчинилися. Три німці з м'ясистими обличчями, озброєні до зубів, увійшли до квартири. Слідом за ними йшли декілька блідих єврейських поліцаїв. Перевіривши наші документи, вони забрали усіх, крім власників нашивок з літерами **W** і **R**, і вивели на темне подвір'я, де вже стояло багато євреїв під охороною німців та єврейських поліцаїв. Наша схованка у ванній кімнаті залишилася нерозкритою.

Виходячи з кімнати, я став свідком вражаючої сцени. У нашій кухні лежала молода жінка, хвора на тиф. Разом з нею була маленька дитина. Її чоловік, забраний до Янівського табору, лишив їх самих. Жінка була непритомною, а дитина тихенько гралася з її волоссям. Таку «ідилічну» картину можна було спостерігати практично в кожній квартирі гетто. Ніхто не був застрахований від тифу, й в умовах скупченості гетто ця хвороба не була чимось незвичним. Я був упевнений, що зараз розігрується одна з безлічі безіменних трагедій і що німці, як звичайно, розстріляють матір і дитину на місці.

Але на мій подив, цього не трапилося. Один із німців, літня людина з величезним черевом любителя пива, зупинився у дверях кухні. Він зі смутком подивився на картину, що постала перед його очима, і щось схоже на жалість промайнуло в його погляді. Не дозволивши своїм супутникам ввійти до кухні, він закрив двері і вивів нас на подвір'я.

Не вперше мені випало спостерігати подібну поведінку окремих німців. Це означало, що нацизм не зміг отруїти всю націю до останньої людини. Не всі були вражені цією страшною хворобою. Той, хто був старшим, виявився більш чутливим: на той час, коли Гітлер почав запроваджувати свої небезпечні теорії, вони вже були дорослими людьми, зі своїми власними думками і переконаннями. Але на жаль, майже всі німці, приставлені до гетто, були тваринами в людській особі, простими і невигадливими.

Тимчасом подвір'я було до краю набите євреями. Минуло кілька секунд перед тим, як мої очі почали звикати до темряви. Я виявився оточений людьми, на їхніх похнюплених обличчях не було жодних емоцій, крім покори. Ні пари з вуст. Над юрбою витало похмуре мовчання, здавалося, що чутно, як б'ється серце того, хто стояв поруч.

Я пробрався до будинку, притулився до стіни і віддався своїм думкам. Що думає людина, зустрівшись віч-на-віч із жахливою, таємничою смертю в Белзеці або, якщо йому поталанить, опинившись у Янівському таборі? Це кінець? Тут все закінчується?

Повинен зауважити, що мені було важко змусити себе вимовити «Будь благословенний, Справедливий Суддя» стосовно самого себе. Щось у мені противилося і відмовлялося прийняти цей останній вирок.

Перед моїми очима миготіли клаптики спогадів: моє рідне містечко, картини дитинства, мої батьки, вбиті брати, мої учні, громадська робота у Львові, моя дружина і моя маленька дівчинка. Як будуть жити дружина і дочка, залишившись самотніми в цьому чужому, жорстокому і ворожому світі? Хто їм допоможе? Кому вони зможуть вилити свої гіркі скарги? Хто поставить мою доню на ноги? Хто поведе її звивистими шляхами життя?

Я завжди мріяв про ті щасливі дні, коли це крихітне створіння, моя донечка, стане дорослою жінкою, людиною, що зможе внести власний внесок у життя громади, і я буду сперечатися з нею, приходити до порозуміння, обмінюватися думками. А тепер? У цей момент чиясь рука змусила мене пробудитися від моїх похмурих міркувань.

«Доктор, – почув я, – я вже давно за вами спостерігаю. Йдіть-но сюди, станьте біля дверей, що ведуть на сходи. Коли німець

відвернеться, я відчиню двері і ви зможете прослизнути всередину. Тільки зніміть черевики, щоб ваші кроки по сходах не почули.» Той, хто говорив, виявився моїм колишнім учнем на прізвище Рубін. Він навчався у моєму класі, коли я викладав у 4-й гімназії. Талановитий скрипаль, він просто з консерваторії потрапив до лав єврейської поліції.

Не пам'ятаю, як це відбулося, але вже за кілька хвилин, крадькома, немов злодій, із черевиками в руках, піднімався сходами. Я постукав у двері своєї квартири і мені відчинив щасливий власник нашивки з літерою **W**. У кухні на підлозі все ще лежала жінка, як і раніше – непритомна. Вона втрачала останні сили, а дитя в щасливому невіданні продовжувало гратися її рясним волоссям. Я зустрівся поглядом з його блакитними, чистими, усміхненими оченятами. Ці променисті і повні життя очі світилися радістю, всупереч смерті, яка непомітно підкрадалася до кожного з нас.

О, тільки б вижити, вижити всупереч усьому! Вижити за будь-яку ціну!

Всі мої почуття, все моє єство пронизало єдине бажання – вижити! Незважаючи на Гітлера, всупереч бажанню всіх тих, хто нас ненавидить, – жити! Ніколи раніше мене не опановувала така воля до життя. Ніколи раніше мені не доводилося думати про це. Життя було чимось само собою зрозумілим – як цвітіння квітів, як визрівання зерна. Я знав, що настане день, коли квіти зів'януть, коли прийде жнець із серпом у руці і скосить дозрілу пшеницю. Таким Бог створив світ.

Але щоб хтось, як дикий кабан, увірвався на пшеничне поле, щоб хтось вирвав з корінням всі квіти і викинув їх на смітник, не даючи нікому насолодитися їхніми пахощами, їхніми барвами, – цього я прийняти не міг.

Виходило, що разом із посиленням переслідувань посилювався і зв'язок з життям. Життя усвідомлювалося як святість. Після «листопадової *акції*» життєвий інстинкт у Львівському гетто зміцнів, і воля до життя стала твердою, як камінь. Усі від мала до велика були охоплені одною думкою: «Вижити! О, як я хочу жити!» Будь-яка розмова між друзями закінчувалася цими словами. Для наших ворогів цей стан, звичайно, слугував ще одним доказом їхньої теорії щодо нашої нібито схильності до матеріаль-

них цінностей. Проте наша воля до життя мала набагато природніші основи – необхідність вирватися з тієї дійсності, у якій ми жили. Так олень, за яким женеться зграя голодних вовків, не залишаючи йому надії на порятунок, поки його несуть ноги, поки кров біжить його жилами, поки очі не закриє поволока смерті, прагне життя, лише життя.

«Листопадова *акція*», впродовж п'яти днів, змела в основному єврейських робітників, що розраховували на свої посвідчення і проштамповані «Melde-karte» і тому не намагалися сховатися. Але було багато жертв і серед тих, хто ховався. Невеличка частина захоплених потрапила до Янівського табору. Більшість була відправлена прямо до Белзеця.

Щоб зменшити кількість «стрибунів», гестапівці реалізували нову диявольську ідею: у нещасних, яких везли на смерть, забирали взуття і верхній одяг. Чоловікам залишали сорочку і штани, жінкам – легку сукню або нижню сорочку. Нічого й казати, що холодного, дощового листопадового дня, босоніж і в легкому одязі не легко було зважитися на стрибок з потяга, що несеться з великою швидкістю. Але тих, кому траплялася можливість це зробити, ніщо не могло зупинити, тим більше, що їм нічого було втрачати. З дня на день кількість «стрибунів» зростала. Особливо багато стрибало з набитих людьми потягів, що прямували з невеличких міст Східної Галичини до Белзеця. «Стрибуни» один за одним поверталися до Львова, селилися в гетто і поступово їхні імена входили до переліку жителів гетто, що вівся відділом статистики юденрату. Після листопада вже було неможливо встановити, скільки львівських євреїв залишилося в живих. Так само важко було визначити кількість євреїв, яких поглинула «листопадова *акція*». За приблизними оцінками, ця *акція* позбавила життя п'ятнадцять тисяч євреїв.

«Листопадова *акція*» принесла в життя Львівського гетто ще одну зміну: крім введення нашивок із літерою **W**, була здійснена «концентрація» працюючих євреїв разом із їхніми сім'ями в спеціально призначених для цього будинках. Це називалося «переведенням на казарменне становище».

Нарукавних пов'язок із літерою **A**, «Melde-karte» і навіть нашивок із літерами **W** і **R** виявилося недостатньо, щоб встановити всіх непрацюючих євреїв, які підлягали депортації до Белзеця.

Після «листопадової *акції*» у гетто з'явилася безліч підроблених нашивок з **W** і **R**, що спантеличували гестапо і зривали його плани. Не так просто було перевірити документи кожного жителя гетто. Насамперед, важко було розрізняти дійсні і підроблені нашивки. Тому гестапо задумало вирішити цю проблему радикальним чином. Гетто було розділено на дві частини – **A** і **B**. Працюючі євреї разом із своїми сім'ями мусили жити в частині **A**, а безробітних передбачено було зібрати в частині **B**. Таким чином, гестапівцям при проведенні *акції* не доведеться переборювати великі відстані, щоб зібрати свої жертви – усі мешканці частини **B** будуть відправлені до Белзеця.

Німецьким компаніям, що використовували працю єврейських робітників, було наказано оселити усіх, хто в них працював, в одному місці. Одночасно було віддано особливе розпорядження житловому відділу відвести кожній компанії визначену кількість будинків відповідно до кількості працюючих у них євреїв. З цього моменту такі будинки стали називатися «казарма такої-то компанії», а тих євреїв, хто проживав у них, називали «євреї з казарми такої-то компанії». Були призначені так звані «головні євреї» (Ober-Juden), що здійснювали зв'язок між німецькими компаніями та житловим відділом; вони також вважалися офіційними представниками єврейських робітників даної компанії.

Після «листопадової *акції*», крім уведення наказу про казарми, гестапо змінило також умови роботи й оплати єврейських робітників. Господар підприємства більше не повинен був сплачувати гроші єврею, що ставав «власністю» генерала СС Катцмана. Німецькі компанії повинні були щомісяця переправляти зарплатню єврейських робітників до сейфів СС. Нагородою за працю для кожного єврейського робітника стала щоденна тарілка рідкої юшки, яку треба було примушувати себе їсти, і 70 грам хліба. Раз на місяць йому випадали пачка замінника кави або щось подібне до цього.

Не порівняти наскільки інакшим було становище євреїв, навіть, у середньовіччя! Тоді німецький дворянин міг обкласти євpея, що мав статус servus camerae (кріпака володаря), непомірним митом і розглядати його як джерело прибутку. Але водночас за важких часів на єврея поширювався його захист, і він навіть міг врятувати його від погрому. А тепер?

Будь-який указ, будь-які зміни посилювали муки євреїв, вичавлювали з них останні соки. Від них лишилася порожня оболонка, яку, як непотрібний мотлох, палили у пекельному вогні Белзеця.

Скасування виплати заробітної плати означало ніщо інше, як моральний удар, ще одне приниження. Матеріальні втрати були не такими вже й значними. Єврейський робітник і без того не міг існувати на ту платню, що йому покладалася за його працю. Якщо йому нічого було продати, він і його сім'я були приречені на голодну смерть.

Але «переведення на казарменне становище» дуже вдарило по мешканцях гетто. На першому етапі, всі, хто мешкав у будинках, віднесених до «казарм», як працюючі, так і непрацюючі, були переселені до частини гетто, призначеної для непрацюючих. Там робітники та їхні сім'ї повинні були чекати, поки житловий відділ і «Ober-Juden» розділять гетто на квартали, що належатимуть різним німецьким підприємствам. Тільки опісля робітникам дозволили в'їхати у відведені для них нові квартири. За час цих блукань з одного помешкання до іншого люди втрачали останнє, що в них лишалося. Деяких з них по три-чотири рази переселяли туди-сюди, поки не знаходили для них потрібну «казарму». Після «серпневої *акції*» нестача житла стала ще гострішою. Площа гетто ще раз зменшилася, тоді як кількість кандидатів на одержання житла збільшилася. Муніципалітет відключив електроенергію і газ, а в частині будинків була відключена навіть вода.

У такому стані Львівське гетто зустрічало зиму 1942-43 року.

РОЗДІЛ ІІ. ЯНІВСЬКИЙ ТАБІР

1. Знайомство з Янівським табором

Людина з часом пристосовується до будь-яких мінливостей долі, і мешканці Львівського гетто не були винятком. Вони прийняли примусове прикріплення до квартир у «казармах» так, начебто німецький указ був найочевиднішою річчю на світі, начебто він не мав своєю кінцевою метою повне їх знищення.

Поки службовці житлового відділу і Ober-juden обмірювали гетто і розподіляли будинки між різними німецькими компаніями, німці видали новий, здавалося б зовсім безневинний указ. Сталося так, що саме цей указ гестапо зробив життя багатьох євреїв зовсім нестерпним, а іншим спричинив смерть. Зміст його був дуже простий: з 17 листопада 1942 року євреям заборонялося ходити вулицями поодинці. Прямуючи на роботу і з роботи, євреям дозволяється проходити містом лише групою, очолюваною Ober-jude. Заборонялося також ходіння тротуарами, євреї мали йти проїжджою частиною.

На той час я вже був робітником шкіряної фабрики німецької компанії LPG, власником фальшивої нашивки з вишитою на ній літерою **W**, і щодня ходив на роботу. Посвідчення юденрату давно втратило свою цінність. Релігійний відділ припинив своє існування. З усього рабината нас залишалося лише троє: суддя ребе Шломке Раппопорт, д-р Кальман Хамейдес і я. Ребе Шмуель Раппопорт з вул. Зеленої, ребе Хирш Розенфельд і ребе із села Залозиця, Натан Нуте Лейтер, були вбиті під час «серпневої *акції*». Ребе Ізраель Лейб Вольфсберг, ребе Моше Ельханан Альтер і ребе Моше Ааронпрейс померли від тифу. Ребе Хамейдес роздобув робоче посвідчення компанії Растос, а я продовжував працювати на шкіряній фабриці LPG. Так починалося зосередження єврейських робітників у казармах. На LPG працювало більше тисячі робітників-євреїв, які проживали у різних частинах міста, їх ще не встигли переселити до «казарм», і вони чекали рішення житлового відділу. Очікуючи місця в казармах LPG, я змушений був переїхати з вулиці Замарстиновської 21 на далеку брудну вуличку з безглуздою назвою Замарстинів. Це був мій четвертий переїзд.

Того ранку, 17 листопада, у правлінні шкіряної фабрики мене попросили скористатися своїми численними контактами в житловому відділі, щоб допомогти робітникам компанії у вирішенні житлової проблеми. Спочатку я опирався дорученню, яке вимагало відвідин гетто – це було те, що мені найменше хотілося робити. Як доказ, серед інших аргументів, я наводив виданий днем раніше указ гестапо. Щоб зменшити мої страхи, мені дістали спеціальну перепустку. Єврейські робітники провели мене до воріт фабрики, і я попрямував до гетто. Чи міг я знати, що мене чекає попереду?

Було десь між дев'ятою і десятою ранку. Ранок був похмурим, насупленим і дощовим. Невпинно повторюючи про себе вислів «ті, хто посланий з благою місією, не зустрінуть зла», я пройшов Грудецьку вулицю, потім Казимирівську* і звернув на Сонячну, яку євреї називали вулицею Сонця. На вулиці Сонця я зустрів єврейську дівчину з блідим переляканим обличчям.

– Швидше йдіть звідси, українські поліцаї хапають на вулицях євреїв, – сказала вона мені.

– Навіть тих, у кого є перепустка? – запитав я.

– Так, навіть людей із найкращими посвідченнями.

Знехтувавши її попередженням, я продовжував свій шлях до гетто. «Якось вислизну від них, – думав я. – Повинний же я якось допомогти знайти житло для робітників нашої фабрики».

Коли я пройшов уже половину вулиці Сонячної, з брами вискочив озброєний український поліцай.

– Куди ти йдеш? – запитав він. Я протягнув йому перепустку, але він навіть не глянув на неї. – Я покажу тобі, проклятий жиде, як ходити вулицями без супроводу. Собак треба тримати на ланцюгу!

Протягом п'яти хвилин поліцаї зібрали восьмеро євреїв – п'ятеро чоловіків і трьох жінок. Вишикувавши по двоє, вони відвели нас до комісаріату української поліцейської дільниці на вул. Казимирівській. На подвір'ї дільниці вже було повно-повнісінько затриманих євреїв. Кожні п'ять хвилин поліцай приводили нових. Потім нас замкнули в темних, брудних камерах, чоловіків і жінок окремо. Перед входом до камери кожному дістався удар важким чоботом, щоб він, боронь Боже, не забув, де знаходиться.

---

* Нині приєднана до вул. Городоцької

Коли очі звикли до темряви, я зміг роздивитися навколо: камера вісім метрів довжиною і шість шириною геть заповнена євреями – старими, молодими, дітьми. Одні сиділи на підлозі або притулялися до стіни, інші стояли і спокійно розмовляли один з одним. Двері час від часу відчинялися і поліцай уштовхував ще кілька людей. Поступово камера переповнилася настільки, що в ній стало важко дихати. Навіщо вони нас тут тримають? Що з нами буде? Поруч зі мною стояв чоловік зі своїм семирічним сином. Хлопчик весь тремтів і весь час запитував батька: «Тато, тато, коли ми підемо додому?»

Двері більше не відчинялися. Очевидно, тюремники зрозуміли, що в нашій камері вже немає місця. Розмови, котрі люди вели пошепки, поступово вщухали. Дитина заснула. Усі думали про одне: що з нами буде? Але ніхто не наважувався спитати про це вголос.

Раптом двері різко відчинилася і на порозі з'явився офіцер української поліції в супроводі двох поліцаїв.

– Підвестися! Усім підвестися! Шикуватися по п'ять чоловік!

Не пройшло і кількох секунд, ми вишикувалися, підтяглися, немов справжні солдати.

– Чоловіки віком за п'ятдесят років, діти молодше п'ятнадцяти – крок уперед! Швидко розібратися!

Усі добре розуміли, що це означає. Молодих швидше за все пошлють до трудового табору, дітей і літніх – на смітник. Люди, що стояли струнко, обім'якли. З криками «Los! Los!» з'явився есесівець.

Далі почалися сцени, від яких розривалося серце. Діти здійняли плач, відмовляючись покидати своїх батьків. Українські поліцаї стали розділяти їх силою. Галас, лемент, прокльони, удари і знову прокльони.

За півгодини внутрішнє подвір'я поліцейської дільниці на вул. Казимирівській було очищене від «непродуктивних» євреїв. Залишилися тільки молоді й здорові.

– Тепер ви будете працювати і жити в Янівському таборі, – сказав есесівець. – Якщо ви будете добре себе поводити, вам там буде краще, ніж у гетто.

Прощавай свобода! Не зважаючи на наше гірке й важке існування в гетто, ми могли бачити хоча б проблиск волі. Тепер же я змушений стати мешканцем відомого Янівського табору примусової праці.

Колона чисельністю в кілька сот осіб, які шикувалися по п'ять у ряд, супроводжувана українськими поліцаями під наглядом есесівця, рушила вулицею Казимірівською, потім Янівською у напрямку до табору. Ніби для того, щоб нам сильніше відчути весь жах становища, на небі сяяло сонце. Навколо були люди, жінки котили перед собою дитячі візочки, гріючись в останніх променях осіннього сонця. Світ продовжував жити, ніби нічого не трапилося. Він не бажав що-небудь змінювати тільки тому, що кілька сотень євреїв вели до Янівського табору.

Наприкінці Янівської вулиці, біля станції Клепарів, колона зупинилася перед широкою брамою з написом: «Der S. S. und Policei Fъhrer im Distrikt Galizien. Zwangsgar beis Lager in Lemberg» (Фюрер СС і поліція в дистрикті Галичина. Львівський табір примусової праці). Есесівець щось промовив до охорони і за кілька хвилин брама – брама до пекла – з рипінням відчинилася. Кілька сот нових жертв ступили на табірну землю, вже просочену кров'ю мучеників.

Увесь час, поки мене вели до табору, я перебував в шоковому стані. Мене немов би паралізувало. Різкий звук затуленої за моєю спиною брами призвів мене до тями. Я став в'язнем Янівського табору. Мені на думку спали два вислови, прямо протилежних за змістом. Один з Біблії: «Здійми взуття своє з ніг своїх, бо те місце, на якому стоїш ти, – земля це свята!» (Вихід 3:5). Інше було з Дантового «Пекла»: «Лишайте сподівання всі, хто входить».

Янівський табір був розділений на три частини. В одній із них були гаражі, майстерні і контори; євреї, в'язні, працювали тут на адміністрацію табору. Тут же стояли окремі будинки для табірного персоналу, есесівців і так званих «аскарів» (askars) – численних зрадників різного роду, переважно, українців, власовців і дезертирів з Червоної Армії – усіх тих, хто добровільно пішов слугувати німцям. У центрі цієї частини табору стояв особняк його коменданта, оберштурмфюрера Густава Вільгауза, того, хто правив життя і смерть в Янівському таборі.

У другій частині знаходився власне табір. Тут, за колючим дротом, утримувалися в'язні. Кількість євреїв у таборі коливалася від семи до восьми тисяч. Була також невеличка кількість неєвреїв, засуджених за різноманітні порушення, яких після відбуття терміна ув'язнення звільняли. Їх теж катували, але не вбива-

ли. В'язні жили (тобто, спали, тому що весь інший час вони знаходилися на роботі) у бараках, замість ліжок у них були дерев'яні нари, у кілька поверхів. Перед бараками було велике подвір'я, де відбувався переклик в'язнів. Кухня була розташована позаду, за нею – шибениці, поруч із ними – убиральня. Заглиблена ногами багатьох жертв стежка вела до невеликого проходу в колючому дроті. Прохід закінчувався оберемком колючого дроту. Далі була вузька розпадина між двома пагорбами. Ці пагорби – «Картумівка» – були добре відомі усім львів'янам. Більшість страт здійснювалася саме в цій розпадині.

Через прохід в огорожі з колючого дроту поліцаї виводили групи євреїв у розпадину і там розстрілювали. Цей вузький прохід був нічим іншим, як останньою дорогою львівських євреїв. Трупи деяких жертв закопували в спільних могилах прямо на місці розстрілу, інші спалювали.

Перша і друга секції табору були бруковані уламками надмогильних плит зі львівського цвинтаря і гострим неотесаним камінням (польською kocie lby – котячі голови). Зокрема, цим гострим камінням був вимощений прохід до особняка коменданта Вільгауза. Час від часу цей прохід використовували для проведення добору. Охорона змушувала в'язнів бігти по котячих головах. Голодних, ослаблих, виснажених євреїв змушували демонструвати свою витривалість, влаштовуючи змагання з бігу по цих гострих каменях. Тільки найздоровіші могли дістатися фінішу, не впавши. Тих, хто падав, відправляли, за висловом в'язнів, «на смітник», тобто на смерть.

Третя секція називалася DAW (Deutsche Aussristungs Werke). Фактично це було ніщо інше як промислова імперія, до складу якої входили фабрики та майстерні, що належали концерну Goering. Згодом їх стали називати Hermann Goering Werke. Імперією DAW керував відомий вбивця, гауптштурмфюрер Гебауер, засновник Янівського табору. Більше половини в'язнів Янівського табору і значна частина мешканців гетто працювали на DAW.

Всі три частини табору були відокремлені одна від одної колючим дротом. Табір у цілому був оточений подвійним парканом з колючого дроту, що постійно освітлювався електричними ліхтарями і прожекторами. Уздовж паркана стояли спостережні вежі, на них вдень і вночі чергували озброєні кулеметами «аскари» та есесівці.

Як будь-який гарний господар, цікавий до свого господарства, оберштурмфюрер Вільгауз жив на території табору, поруч зі своїм підприємством. Його особняк був наче музей, палац див, повний-повнісінький цінностей, украдених у львівському гетто. Сам Вільгауз був природженим убивцею і влучним стрільцем на додаток. Він часто практикувався в стрілянині по живих мішенях з балкону свого будинку – мішенями були в'язні, що проходили подвір'ям табору.

Якось його донька, що мала нордичне ім'я Хайке, святкувала день народження. Її батько, вважаючи себе витонченою особою, вирішив порадувати в цей день свою маленьку дівчинку. Він узяв її за руку, вивів на балкон і вказав на євреїв, що ходили подвір'ям. Вони належали до «калічної бригади». Це були люди, які ледве трималися на ногах, скоріше мертві, ніж живі, ті, кого вигнали з лав робітників, тому що їх уже не можна було використовувати для робіт у місті. Вільгауз вбивав їх одного за другим, як птахів на полюванні. Не тямлячи себе від радості, Хайке гучно била в долоні. Схоже було, що мистецтво її батька викликало в неї почуття величезного задоволення.

Отилія, дружина Вільгауза, теж не залишалася пасивним спостерігачем усього того, що відбувається. Коли, наприклад, траплялася така щаслива подія, як *акція* в гетто, вона теж приєднувалася до проведення операції, озброївшись невеличкою рушницею, якою вона чудово володіла. Не інакше як сам диявол посватав цю пару.

У Вільгауза були впливові покровителі на вищих щаблях влади. Його підтримував фюрер СС і поліції дистрикту Галичина, майор Катцман, що був дуже задоволений його діяльністю і надавав йому повну свободу дій.

Фактичного керівника DAW, гауптштурмфюрера Гебауера взагалі важко описати: це була не людина, а справжнє втілення диявола. Це був високий, завжди елегантно вдягнутий офіцер, з аристократичним обличчям, з пронизливими чорними очима і манерами кінозірки. Він був розумний, хитрий, проникливий і при цьому не мав жодної професії. Саме він був засновником і організатором Янівського табору. Пізніше, із розширенням табору, його комендантом був призначений Вільгауз, а Гебауер став хазяїном DAW.

Його фахом було удушення. Він дуже добре знав, як дати урок стомленому, розбитому в'язню, якому трапилося заснути під час роботи. Повільно і нечутно, мов кішка, він наближався до своєї жертви, щоб, не дай Боже, не збудити заснулого. Якщо єврей засинав, лежачи на землі, Гебауер своїм елегантним лакованим черевиком наступав йому на шию і давив доти, доки нещасна жертва не починала синіти, переставала дихати і врешті віддавала останній подих. Якщо ж ув'язнений засинав, схилившись над робочим столом, Гебауер знімав з нього светр і душив його цим светром. Якщо на єврейському робітникові не було светра, Гебауер душив його власними аристократичними руками з акуратним манікюром.

Покаранням за дрібнішу провину були удари. Якщо єврейський робітник на мить припиняв роботу, щоб розім'яти м'язи, або згромаджував на спину менше цеглин, ніж наказували табірні правила, Гебауер, мов голодний вовк, кидався на свою жертву, стягав із неї штани, жбурляв на землю і починав стьобати шкіряним батогом. Він продовжував бити, поки не стомлювався або поки жертва не припиняла смикатися.

У майбутньому психологи, мабуть, досліджуватимуть психіку вбивць, подібних до Гебауера. Коли він душив або бив свою жертву, його зовнішність повністю змінювалася. Замість елегантного, аристократичного вигляду, офіцера з'являвся садист-убивця з кровожерливим, спотвореним обличчям. Видовище забитого до смерті єврея, що качається у власній крові, діяло на нього, мов наркотик. Спазми і конвульсії задушеного ним єврея збуджували його, давали йому ні з чим незрівнянну втіху, надавали задоволення його хіті. Але як тільки він припиняв душити або завдавати ударів, він одразу ставав таким, як раніше, розправляв свою форму, знімав рукавички і – престо! – перед вами знову стояв елегантний офіцер-аристократ, досконалий зразок «пануючої раси».

Це були дві головні фігури в таборі. Крім них, я добре запам'ятав кілька інших садистів, що теж назавжди закарбувалися в моїй пам'яті. Так, я згадую есесівця на прізвище Блюм, якому було не більше двадцяти років. Він звичайно з'являвся на подвір'ї для переклику, маючи довгий батіг із зашморгом на кінці, як ковбой, що збирається полювати на диких коней із ласо в руках. Потім він розпочинав вибір жертви – предмета своєї гри – серед тисяч в'язнів,

що стояли на подвір'ї. Знайшовши потрібну мішень – частіше старого, слабкого або виснаженого єврея – він накидав зашморг йому на шию і тяг нещасного доти, доки той не конав у нього в ногах.

Виконуючи обов'язки завідувача складом, Блюм порядкував всім одягом, білизною і взуттям тих, хто був знищений у Белзеці та всій Східній Галичині. Щодня перед його складом зупинялися великі фури, вщент навантажені речами загиблих. За цими машинами можна було точно визначити, які містечка Східної Галичини вже стали «Judenrein». На Блюма працювала величезна кількість єврейських робітників. У нього було три головних комірники: Шлейхер, власник відомої львівської фабрики газованих напоїв; рав з Колодієва, який, якщо я не помиляюся, був сином ребе Бабада з Баска, і Шрейбер, член партії **Агудат Ісраель**. За час перебування в таборі ці троє втратили усю свою людську гідність. Вони віддано слугували золотому боввану і старанно вишукували «багаті костюми», де їхній загиблий власник міг зашити золоту монету або діамант. Завдяки їхнім зусиллям збагачувався Блюм.

Я також добре пам'ятаю есесівця на ім'я Хейнкін. Це був високий чоловік двадцяти п'яти років, із блакитними очима, світлим волоссям і приємним рум'янцем на обличчі. На перший погляд він здавався досить милою людиною. Але той, кому припадало мати з ним справу, швидко розумів, що він являє собою.

Якось я бачив, як він супроводжував групу євреїв, яких вели з міста з зв'язаними руками. Мені дотепер не зрозуміло, чому їхні руки були зв'язані, бо в таборі таке траплялося вкрай рідко. Можливо це були партизани, а може, їх упіймали з фальшивими документами. Озброївшись автоматом, Хейнкін ходив навколо них, як звір, що вистежує свою здобич. Його обличчя то синіло, то червоніло. Його ніздрі тріпотіли, як у хижака, що учуяв запах крові. Він пропадав з нетерпіння, очікуючи момент, коли зможе приступити до розправи над своїми жертвами.

Перед моїм внутрішнім поглядом проходять есесівці, що командували нами під час мого перебування в таборі: заступник Вільгауза Еплер, Шейнбек, Силер, Мансфельд, Вепке, Урманн, Колонко, Хейниш, Гржимек, Брамбауер.

Саме Еплер приймав мене, коли я проходив через приймальний

пункт. Це був високий, елегантно одягнений німець, у руках він тримав батіг для їзди верхи. Він ходив перед групою з кількох сотень єврейських жінок і перераховував їх, ударяючи батогом по обличчю. Серед жінок я впізнав тих, що були захоплені сьогодні ранком разом із нами. Перелічені Еплером жінки були передані загону «аскарів», які відразу їх забрали. Через декілька днів я дізнався, що всі вони були розстріляні. Таборів для жінок на той час ще не існувало.

Новоприбулих на приймальному пункці приймали Еплер і Блюм. Нам наказали спорожнити кишені і викласти на стіл усе, що в них було: документи, гроші, цінності. У мене в кишені було тільки сто злотих і робоче посвідчення.

– Де ти сховав гроші? – запитав Блюм.

Дивлячись йому в очі, я спокійно відповів, що крім цих ста злотих у мене немає інших грошей. Цього було достатньо, щоб збудження охопило його. Кров кинулася йому в обличчя, ніздрі затріпотіли і за мить я відчув його кулаки на своєму тілі. Більшість ударів впало на голову. Він заспокоївся лише тоді, коли побачив, що моє обличчя стало багряним, потім посиніло і з носа заюшила кров. Зірвавши мою нашивку, на якій красувалася літера **W**, він передав мене єврею, що виконував обов'язки канцеляриста, той записав мої дані. Болючим копняком Блюм викинув мене з приймального пункту.

На дворі я потрапив до рук «аскара», який приєднав мене до групи євреїв, що вже пізнали цю церемонію і були призначені до Львівського табору примусової праці. Хоч я був приголомшений ударами, мені вдалося стати в ряд, але минуло ще чимало часу перш, ніж я остаточно отямився. Хтось дав мені шматочок вати, і я якось зупинив кров, що капала з носа. Поступово мій розум знову прояснів.

Було близько першої години. Сонце знову сховалося за хмарами, але дощу не було. Робота припинилася, і робітники бригади шеренгами рушили на кухню за своїм обідом.

Одягнені в дрантя чорнороби DAW, зі спухлими від голоду обличчями, тримаючи в руках олов'яні тарілки, стукіт яких нагадував дзенькіт монет у коробці для збору пожертв, довгою колоною рухалися в бік кухні. За ними прямувала бригада кваліфікованих робітників. Хід завершували «калічні бригади». Вони складали-

ся з тих, кого «відбракували» з інших бригад –людські тіні, примари. Тільки кілька з них могли якось зберігати вертикальне положення. В основному повз мене чвалали згорблені, скривлені, переламані людські скелети. Вони йшли повільно, ледве тягнучи ноги. Час від часу їх підганяли палицями двоє «аскарів». Тим часом решта бригад встигла сховатися за бараками внутрішнього табору.

З приймального пункту вийшли троє. Один ніс відро та пензель, другий – невеличкий ранець, третій – стіл і стілець. Особа з жовтою пов'язкою на рукаві, що несла ранець, виявилася бригадиром. Він наказав поставити стіл і стілець поруч із нами і звернувся до нас з такими словами:

– Всі новоприбулі мають бути пострижені відповідно до табірних вимог. Відтепер носити довге волосся заборонено. Зараз перукар пострижe вас наголо. Потім на боках ваших штанів, а також ззаду на піджаках та пальтах художник намалює червоні смуги. Змивати фарбу заборонено, до того ж вона незмивна. Після того як вас пострижуть, кожен із вас одержить жовту трикутну емблему, нашивку з вишитим номером і круглий жетон з тим же номером, що ви повинні носити на шиї. Жовту емблему і нашивку ви повинні нашити на ліву полу верхнього одягу. Після того як усіх вас обстрижуть і впорядкують, ви рушите до лазні. Ваш одяг там теж продезинфікують.

Тим часом перевірка на приймальному пункті завершилася. Більше чотирьохсот побитих, закривавлених людей вишикувалися в ряд, очікуючи «стрижки».

До четвертої години всіх нас «упорядкували» і ми були готові йти до лазні. Але перед тим, як ми пішли, Еплер виголосив довгу промову:

– Ви повинні почувати себе щасливими, що опинилися в таборі. У таборі знаходяться по-справжньому вільні люди – люди, що працюють, на відміну від паразитів, що живуть у гетто. Праця зробить вас вільними. Звичайно, ви повинні підпорядковуватися діючим у таборі правилам, багато працювати, бути чесними. Тікати з табору забороняється. Якщо хтось утече, замість нього будуть розстріляні троє в'язнів. Ви повинні підпорядковуватися наказам. Проте в таборі ви маєте захист і вам не потрібно боятися акцій, як у гетто. Тут ви забезпечені роботою, їжею і житлом.

Як прекрасно лунало гасло «Праця робить вільним (Arbeit macht frei)»! Коротше кажучи, нас очікувало ідилічне життя.

Після промови четверо «аскарів» і двоє табірних поліцаїв-євреїв повели нас до лазні на вулиці Шпитальній. Поки ми йшли туди, наші серця шалено билися від страху. Ми добре знали лазню на Шпитальній, пекельну діру, яка за літо поглинула десятки жертв. Якось поліцаї загнали туди більше сотні євреїв та з 10 чи 12 душів направили на них струмені гарячої води, майже окропу. Ніякого мила їм, звичайно, не видали. У дверях стояли п'яні есесівці з пістолетами напоготові. Нещасні щосили намагалися дістатися до стіни, сховатися за масою голих тел. Коли хвилювання досягло апогею, есесівець змусив людей заспокоїтися, відкривши вогонь по оголеній юрбі.

Ми швидко наближалися до лазень. Хоча з того часу ми більше не чули про подібні звірства, хто міг знати, що нас чекає? Можливо, саме сьогодні вони пригадають про дні Рокити?

Рокита, фольксдойче з Верхньої Сілезії, раніше працював музикантом у кафе в Катовіцах. Зараз він став Untersturmfьhrer der Waffen SS. Ця кровожерлива тварюка ніколи не пропускала жодних провідин лазні. Саме він керував диявольським спектаклем під назвою «Лазні на Шпитальній».

Ми були щасливі, що у вересні 1942 року Рокити вже не було у Львові. Він заснував власну імперію – власний табір у Тернополі.

У великому, світлому залі чекання лазні панувало пожвавлення. Декілька «аскарів», сидячи на підлозі, грали в карти. Інші, стоячи біля входу, грали на гармоніці та співали сентиментальних українських пісень – «дум». Нас ввели до зали і звеліли роздягтися. Половина новоприбулих залишалася за дверима, тому що для всіх місця в лазні не вистачало. Тут нас обшукали вдруге. «Аскари» обшукували нас за власним розсудом і робили це куди старанніше, ніж німці на приймальному пункті. По-перше, черевики: власник добрих черевиків змушений був відразу з ними розпрощатися і натомість одержував зношені черевики «аскара». Весь інший одяг теж був педантично оглянутий, внаслідок чого до рук «аскарів» потрапило кілька діамантів і золотих монет.

Цей обшук, що називався «оглядом», продовжувався понад годину; протягом цього часу ми стояли голі, цокаючи зубами від холоду. Потім, без усякого попередження, хтось дав сигнал, і «аскари»,

підганяючи нас ударами палиць і чобіт, стали проштовхувати всіх 200 чоловік через вузький прохід усередину лазні. При цьому вони підбадьорювали себе дикими, вигадливими вигуками. Ці люті вигуки змішувалися зі стогоном побитих людей. Через кілька хвилин ми вже стояли під струменями з душів, що лили окріп на наші побиті, скривавлені тіла – відчуття було таким, начебто сипали сіль на відкриті рани. Що ж стосується іншої половини прибулих, то «аскари» були поглинені обшуком і не поспішали заводити їх усередину.

От як виглядало те, що називали «лазнями на вулиці Шпитальній».

О сьомій годині ми повернулися до табору. На контрольному пункті нас перерахували і виявилося, що не вистачає двох в‘язнів: очевидно, їм вдалося втекти або з лазні, або на зворотному шляху. Нас охопив страх. Наявність втечі означала, що на самому початку свого табірного шляху ми станемо свідками страти. На кого впаде жереб?

«Аскари», що відповідали за нас, грізно зиркаючи, повели усіх через подвір'я для переклику до барака № 5 у внутрішньому таборі.

Барак № 5, найтемніший і найбрудніший за всі бараки в таборі, служив житлом для бригад некваліфікованих робітників. Велику частину помешкання займала «Ostbahn-бригада». Вона складалася з євреїв, яких використовували на залізничній станції для найважчих і брудних робіт – в основному для миття паровозів. Вони завжди були вкриті сажею, їхнє брудне вбрання вже неможливо було відіпрати. Та їм і не дозволяли ні митися, ні прати білизну і вони завжди були улюбленою мішенню для глузувань есесівців і залізничної української поліції, таке собі втілення «брудного жида». За час мого перебування в таборі «Ostbahn-бригада» була самою найжалюгіднішою з робочих бригад. І саме вона забезпечувала основний матеріал для розправ.

Протягом зими 1943 року я був свідком трьох страт робітників цієї бригади. Найстрашніша з усіх відбулася 17 березня, після того як єврей під час роботи убив есесівця. Наступним ранком, коли ми всі зібралися на переклик, Вільгауз помстився за німця. Він вивів більше тридцяти членів «Ostbahn-бригади» і на наших очах власноруч розстріляв їх одного за одним. Цього дня у таборі та в гетто були позбавлені життя більше 200 євреїв.

Крім «Ostbahn-бригади», тут знаходилися п'ять бригад табірних різноробочих і одна бригада, що використовувалася в місті на будівництві. За моїми оцінками, в бараку животіло близько трьохсот людей. Маленькі лампочки тьмяно освітлювали велике прямокутне помешкання з трьома рядами шестиярусних нар. В'язні блукали проходами поміж нарами, як довгими темними тунелями, пропонуючи на продаж хто що міг: кусень хліба, оселедець, цукор, картоплину, горнятко кави, підсолодженої цукром. Але були й такі, хто продавав предмети розкоші: ковбасу, солодкі булочки, шоколад, навіть лікер. Серед останніх були здебільшого молоді, моторні та винахідливі люди, що користувалися перевагами роботи в місті, щоб пронести в табір усілякі товари. Час від часу вони продавали і більш небезпечні товари, наприклад, листки підпільних єврейських або польських газет, що піднімали наш дух і вселяли оптимізм у серця замучених і зломлених євреїв.

Як і в інших бараках табору, у бараку № 5 були свої днювальні й табірні поліцаї, що відповідали за порядок, санітарію і безпеку. За порядок у всьому таборі та за всіх табірних поліцаїв відповідав Ормланд, особа з лиховісною репутацією, який збагатився, співробітничаючи з німецькими доглядачами, і встиг видертися на вершину табірної ієрархії, досягнувши посади коменданта табору.

«Аскари» передали нас Ормланду та його підлеглим. Ті нас ще раз перерахували і повели до бараків. Як я вже казав, барак № 5 був набитий в'язнями. Ніхто не був готовий поділитися з нами вузькою дошкою, на якій він спав. Після тривалих переговорів табірний поліцай, мій колишній учень, допоміг мені знайти місце в середньому ряду, на шостому ярусі. Старожили зустрічали нас хто з байдужністю, хто з невдоволенням, а хто і з явною ворожістю. Нові в'язні означали ще більшу скупченість у бараках і менше місця на вже й без того перенаселених нарах. Поступово барак стали заповнювати людські тіні – табірники, що повертаються з роботи. Лише деякі виявляли цікавість до новоприбулих. Більшість проходили повз нас байдуже, наші схвильовані, неспокійні погляди зустрічалися з їхніми отупілими і тьмяними. Вкінець змучені, виснажені денною роботою, вони падали на свої брудні нари, по яких повзали воші, і миттєво засинали.

О дев'ятій вечора кілька тьмяних лампочок, що освітлювали барак, вимкнули. Я лежав на своїй дошці, але сон не йшов. Перед мої-

ми очима плинули події сьогоднішнього дня, не даючи заснути. Це був перший день мого табірного життя – 17 листопада 1942 року. Ніхто ще не пішов звідси живим. Що буде з моєю донею, якщо вона залишиться живою? О, Творець, невже ти дійсно вирішив знищити Свій народ, народ Ізраїлю? Всі а*кції*, всі способи, які використовуються для нашого винищування, перевершують найстрашніші покарання, обіцяні в книгах «Повторення Закону» і «Левит».

Я лежав на шостому, верхньому ярусі спальних нар. Десь поруч просочувалося слабке світло – очевидно, час від часу табір прочісували прожектори. Мої руки намацали олов'яний жетон, що звисав зі шнурка, одягненого на мою шию. На ньому було вибите число – мій «реєстраційний номер», такий, як звичайно вішають на собак (Hunde-Marke). При слабкому світлі, що просочувалося через найближче віконце, я роздивився цифри на моєму номері: 2250. Відтепер у мене немає імені, я просто номер 2250. Ця цифра свідчила про те, що до 17 листопада 1942 року через цей табір пройшли тисячі євреїв і одному тільки Богу відомо, скільки з них залишилося живими. Але може бути, це число має одночасно й інший зміст? Відповідно до Кабали, числа відіграють таку ж важливу роль у людському житті, як і літери. Якщо глянути з цього боку, число 2250 не таке вже й просте. Його складові в сумі дають 9 (2+2+5+0=9). Число 9 має надзвичайні якості. По-перше, це половина від 18, або на івриті **Хай**, що значить живий. Вісімнадцять, 1+8, знову дає 9. Талмудичні мудреці підтверджують, що «печаткою Святого, хай буде Він благословенний, є істина». Три івритські літери **(алеф, мем і тав)** утворюють слово **Емес** (істина), і відповідають цифрам 1, 40 і 400. Їхня сума складає 441 (1+ 40+400). Три цифри цього числа теж дають у сумі 9 (4+4+1). Я вхопився за свій номер, як потопаючий хапається за соломину: мені він здавався знаком з небес. Наші благословенної пам'яті мудреці говорили: «Навіть коли вістря меча на її шиї, людина повинна залишатися милосердною» (Трактат **Брахот**, 10). Моє становище в'язня Янівського табору було настільки безнадійним, що я цілком міг відчути вістря меча на своїй шиї. Цієї ночі я так і не стулив очей. Щосили намагаючись не піддатися розпачу, я весь час повторював фразу: «Навіть коли вістря меча...» Я вирішив обов'язково зберегти свій круглий жетон з числом 9, що означає «живий».

О 4.30 ранку запалили світло й у бараку пролунав голос днювального: «Піднімайтеся, євреї, піднімайтеся, табірники, піднімайтеся, поци (лайка) і до роботи». Голос був скорботний, чи то як плач, чи то як сміх. Комічний віршик нагадав мені пісеньку синагогального сторожа, що будив людей на **сліхот**. Це звучало трагікомічною пародією. Потім я дізнався, що батько днювального дійсно був сторожем синагоги в одному з містечок Східної Галичини. Свій поклик він повторював щоранку, тим самим голосом.

Барак відразу заворушився. Сонні, але трохи відпочилі, в'язні поспіхом спускалися зі своїх нар. Почався біг наперегони до убиральні та умивальників. В обох місцях швидко шикувалися довгі черги: люди поспішали звільнитися від непотрібної ноші. Щоб зробити життя ув'язнених якомога жалюгіднішим вбиральня, і умивальник були навмисне побудовані явно замалих розмірів і задалеко один від одного. Ті, кому вдалося швидко впоравитися з цими двома ранковими процедурами, поспішали зайняти місце в найдовшій черзі – черзі на кухню. Для того непосильного навантаження, яке витримували виснажені в'язні сніданок був аж занадто мізерним: чорна кава і скибка хліба, змащена чимось, схожим на джем. За табірними правилами, на всі ранішні дії покладалося 75 хвилин. Повинен зізнатися, що мені лічені рази вдалося вправитися з усіма трьома. Дуже часто вікно кухні виявлялося зачиненим до того, як я встигав до нього дістатися, щоб отримати свій вбогий сніданок.

О 5.45 всі в'язні вже стояли, вишикувавшись на подвір'ї, для переклику. Цю ранкову церемонію кожен чекав з жахом. Завжди знаходилися люди, яким щастило втекти. І це завжди було приводом для покарань. За кожного втікача черговий есесівець міг розстріляти трьох, чотирьох, п'ятьох євреїв. З батогом у руці, він походжав серед колон ув'язнених у пошуках жертви. Знайшовши, він вказував на неї своїм батогом: ти, ти, ти! Це означало: «Виходь вперед і ставай перед строєм!» Після цього надходив наказ: «Dreh dich um! (Кругом!)». І лунав револьверний постріл, розриваючи лиховісну передранкову тишу. Людина падала на землю. Подібні сцени повторювалися майже щодня.

2. Будні Янівського табору

18 листопада 1942 року, під час першого переклику, на якому мені довелося бути присутнім, чергував есесівець Еплер. Його супроводжували «аскари», українські поліцаї та кілька цивільних – представники німецьких фірм, що прийшли вибрати собі робітників. Цього ранку було розстріляно лише двоє євреїв – один як покарання за втечу іншого в'язня, другий – у відповідь на скаргу німецьких господарів, що звинувачували його в недбальстві та відсутності професіоналізму. Він працював на фабриці по виготовленню зброї.

Другим пунктом програми переклику були «фізичні вправи» – справжнє знущання. Виходив один із молодших наглядачів і починав сипати командами: «Лягти! Підвестися! Лягти! Підвестися! Зняти шапки! Надіти шапки!» За першою командою всі в'язні падали ниць і відразу ж підхоплювалися. Ця вправа продовжувалася десять хвилин, після чого наступала черга вправи з шапками. Того, хто недостатньо швидко виконував вправу «лягти-підвестися», немилосердно били: «аскари» та українські поліцаї не втрачали часу дарма.

У моїй колоні, неподалік від мене, стояв єврей середнього віку, виснажений і кощавий, все його обличчя й тіло були вкрите струпами та гнійними ранами. Він не був достатньо сильним, щоб виконувати команду «лягти-підвестися» з не-обхідною швидкістю. Упавши на землю, він не міг підвестися, а коли йому це нарешті вдавалося, його ноги тремтіли. Коли «вправа» закінчилася, він підняв руки і закричав хрипким від ридань голосом: «Герр Еплер, герр Еплер, пожалійте мене, будь ласка, розстріляйте мене, я більше не можу цього винести, я не хочу жити». Еплер підійшов до нього разом зі своїм почтом. Він добре розумів, чого просив цей єврей. Кинувши на нього оцінюючий погляд, він поманив його мізинцем, наказав повернутися до нього обличчям і показати свої гнійні рани. Ще раз зиркнувши на нього, він оголосив: «Ти ще можеш заробляти свої два злотих на день». Німецькі фірми за кожний робочий день одного єврея сплачували табірній адміністрації по два злотих. Цей єврей мусив ще пожити і продовжити свої страждання. Чого варто було Еплеру виявити трохи милосердя і подарувати йому

смерть? Через кілька днів мій колишній учень Зиммерман розповів мені про подібний випадок, що стався під час переклику з колишнім директором львівського притулку для сиріт Чермаком і його 20-річним сином. Вони потрапили до табору після серпневої *акції* і з того часу їх тримали разом. На початку жовтня 1942 року з табору втекла велика група в'язнів. Молодий Блюм, що у цей час був черговим есесівцем, вибрав, серед інших, сина Чермака, щоб мститись за втечу. Самому Чермаку було вже за п'ятдесят, але він був ще дуже міцною людиною. Він, намагаючись не допустити розстрілу власного сина, попросив есесівця розстріляти замість сина його. «Він ще такий молодий, – сказав він, – а моє життя вже нічого не варте». Блюм відмовився. Навпаки, він наказав Чермакові-старшому вийти вперед, щоб добре бачив, що відбувається. От вам ще одна квітка (німецькою та на їдиш «блюм» означає «квітка») у вінку націонал-соціалізму.

Все це відбувалося при світлі прожекторів і продовжувалося до 6:30 ранку. Після цього кожна бригада одержувала завдання на день. Близько 7-ї години в'язні вирушали на роботу. Нам, новоприбулим, поки не дозволяли йти. Ми повинні були залишитися на місці переклику і пройти реєстрацію. Кваліфікованих робітників, наприклад, шевців або механіків, особливо автомеханіків, відразу записували в бригаду DAW. Слабких і хворих включали в бригаду інвалідів. Інші, у тому числі і я, були приписані до бригади різноробів, що використовувалися на всіляких брудних роботах. Ті, хто був включений до бригади інвалідів, виглядали страхітливо: більше схожі на мерців, ніж на живих людей, вони йшли з опущеними головами, втративши всяку надію. Вираз їхніх облич свідчив, що вони добре знають, яка доля чекає на них в найближчому майбутньому.

У цей день ми залишалися в таборі. Нас поставили на прибирання бараків. Ми вишкрябували підлогу й стіни, знімали дошки з нар, чистили їх і провітрювали солом'яні матраци, що розсипалися, у буквальному розумінні, в наших руках. Всі вони прогнили і нестерпно смерділи. Дихати було неможливо. Ормланд зауважив, що він не пам'ятає, щоб коли-небудь прибирали в бараках. Закінчивши роботу, ми крадькома дісталися до умивальної, яку на ніч замикали. Ми пропустивши свою вбогу вечерю, без сил попадали на нари. Але попри втому, я не міг заснути. При слабкому світлі,

що просочувалося крізь вузьке віконце над моїм спальним місцем, я міг роздивитися своїх сусідів. Поруч зі мною спав Зіммерман, мій колишній студент, гарний хлопчик із дуже бідної сім'ї зі Знесіння, прекрасний учень, розумний і начитаний. Він заробляв на життя, даючи приватні уроки з математики й фізики, і йому вдавалося навіть допомагати своїм бідним батькам. Зараз, незважаючи на свій двадцять один рік, він нагадував погано зібраний скелет, людську розвалину. Після виснажливого дня він спав мертвим сном. Слабке світло освітлювало його обличчя. Я дивився на нього і на тих, хто лежав поруч із ним. Фахівець фізіогноміки міг би багато чого розповісти про ці обличчя. Мені важко було сказати, що залишило настільки глибокі сліди на них: 13-15 місяців життя в гетто або останні чотири місяці табірного життя, що почалося з «серпневої *акції*». Я думаю, обидва ці періоди були достатніми, щоб спотворити ніжні, добрі обличчя таких юнаків, перетворивши їх на жахливих потвор. Зморшкувате сіро-жовте обличчя, сині і коричневі плями під очима, охляле, кощаве тіло молодої людини нічим не нагадувало того юного, веселого й енергійного Зіммермана, якого я знав раніше.

Зліва від мене спав Хаїм Розенфельд, сімнадцятирічний хлопчик, син ребе Хирша Розенфельда, члена релігійного суду району Знесіння. Його батьків, двох сестер і молодшого брата відправили до Белзеця, а його самого лишили в таборі. Куди поділися його жвавість і безупинні веселощі? Поруч із ним я побачив ще одного зі своїх колишніх студентів, того, що знайшов мені місце в бараку № 5. Тут же спав Рисек Вайншток, син одного з редакторів «Хвилі», єврейської газети, що видавалася у Львові. Поблизу спали Ханалес, Зейф і багато інших 17, 18, 20-річних юнаків. О, Творець, що чекає на всіх цих дітей зі зморшкуватими старечими обличчями? Весь барак занурився у глибокий, але неспокійний сон. То тут, то там чулося дивне хропіння, скоріше схоже на плач, або стримувані стогони: ув'язненим снилися події минулого дня.

Ранком повторився переклик з його заведеним порядком. Наша бригада різноробів вишикувалася біля воріт, чекаючи виходу на роботу. Поруч грав оркестр у складі відомих львівських музикантів: Якова Мунда, Лео Штрикса, Лео Шаффа, Йозефа Ормана, Едварда Штейнберга. Те, що вони грали під час мого першого виходу на роботу, було якимось суцільним кошмаром.

Мелодія викликала почуття приниженості і пригніченості. Звуки радянського маршу грубо і цинічно нагадували євреям: ви більше ніколи не зможете насолоджуватися справжньою музикою в концертному залі; можливо, ви востаннє в житті чуєте, як грають єврейські музиканти.

Есесівець Енгельгарт забрав нас на роботу в будинки на вулиці Кадетській*, де колись було кадетське училище і жили польські офіцери. Ми повинні були очистити будинок, побілити кімнати, розставити меблі й упорядкувати зарослий бур'янами сад. Нас супроводжували охоронці: двоє єврейських поліцаїв і двоє «аскарів». Меблі належало привезти з житлового відділу юденрату. Енгельгарт, як керуючий цими будинками, відповідав за перетворення їх на житло. Він призначив мене до групи робітників, що повинні були привезти в них меблі з житлового відділу. Нас було четверо: старий Мер, що, незважаючи на свої 66 років, зберіг міцне тіло, постійний молільник і член ради моєї синагоги Шейнахе; молодий Гальперін, що любив розповідати про свого батька, хасидського ребе, який живе в Америці; 40-річний, але фізично слабкий викладач вузу Шапіро і я, якому було 39 років.

Втягувати важкі меблі до шестиповерхових будинків на Кадетській вулиці – нелегка робота. Головне навантаження лягло на мене і Гальперина. Час від часу з-поза спини з'являвся Енгельгарт з батогом у руці; якщо він ловив нас на тому, що ми відпочиваємо між поверхами, бив по голові. Крім того, він затримував нас до пізнього вечора, так що ми зазвичай пропускали вечерю і змушені були лягати спати з порожнім шлунком. Мер і Шапіро звалилися після першого тижня. Я бачив, як вони згоріли, як свічки.

У четвер, 2 грудня, вчинили безжалісний добір. Поліцаї виводили з колони кожного, хто виглядав слабким або хворим, і наказували їм пройти горезвісний іспит, пробігши по гострих каменях, так званих «котячих головах». Мер і Шапіро не витримали іспиту і більше я їх не бачив. Біля воріт до нашої бригади долучили ще двох молодих в'язнів з новоприбулих. Незважаючи на важку роботу, біль за двома загиблими дорогими мені людьми не давав мені заснути. Зі своєї торби для хліба я вийняв календар на 50 років, подарунок, отриманий від старого

* Нині вул.Коновальця

Мера в перші дні мого перебування в таборі. Я перегорнув його, це був наче **кадіш** по старому другу. Кому я зможу повідомити дату його смерті? Хто прочитає по ньому **кадіш**? По ньому і по тисячах інших жертв? Цілком ймовірно, що сьогодні, 2 грудня 1942 року, Мера і Шапіро розстріляли.

І раптом я пригадав: Боже, сьогодні день, коли запалюють першу свічу на **Хануку**! П'ятниця, 25 число місяця **кислева**! Перша **ханукальна** свіча, а я забув про це. Мої думки поринули в минуле. Я почав порівнювати нашу трагедію з часами Хасмонейського періоду. Тоді ми були переможцями. Але навіть зараз знаходяться євреї, що втікають з гетто і, ховаючись у польських лісах, починають зі зброєю в руках боротися проти архівбивць, яких не знала історія людства. Ці думки темної, похмурої ночі 25 **кислева!**, у Львівському таборі смерті, були для мене слабким, але чітким променем надії. Я розбудив свого сусіду і ми, як одержимі, почали шукати свічу. Незабаром мені вдалося знайти два недогарки і сірники.

«Євреї! – закричав я, як божевільний. – Євреї! Сьогодні день першої ханукальної свічі! Євреї! Слухайте благословення першої свічі Хануки!» Барак загудів, як наелектризований. Людські тіні піднімалися зі своїх нар і пробиралися до моєї полиці на нарах, до мого недогарка свічі. Було чутно голоси: «Чого він хоче? Хто він такий? Хто наважився вимовити благословення над ханукальною свічею? «Аскари» нас негайно розстріляють!»

«Нехай він вимовить благословення, нехай», – говорили інші. Мій голос подужчав і став чутним у всьому бараку. Я вимовив благословення гучним упевненим голосом. В'язні замовкли, мій голос був чутний у кожному кутку. «Ми запалюємо ці свічі на пам'ять про чудеса...» – Я говорив про чудо Хануки, про блискучий період нашої історії, коли, слабкі та вразливі, ми повстали проти греків, що значно переважали нас силою, і ще удостоїлися честі стати свідками чуда Хануки, «тому що Ти віддав могутніх воїнів до рук слабких, і багатьох до рук небагатьох». Я говорив із впевненістю і надією. Мої слова були подібні краплям дощу, що падає на сухий, випалений грунт. Весь барак № 5 перетворився на вуха, як зачарований син короля, він скинув своє брудне, вошиве вбрання та піднісся духом. Хтось почав співати:

«Могутня Скеля мого порятунку...» (Ханукальный гімн). Його підтримали в різних кінцях барака.

Раптом у барак увірвався Ормланд з групою єврейських поліцаїв. «Ви з глузду з'їхали! Вам захотілося співати?» Вони наносили удари ліворуч і праворуч. Заплигуючи на нари, били в'язнів і скидали їх на підлогу.

Поступово барак повернувся до звичайного стану. Ормланд зі своєю бандою перемогли. Правду кажучи, співи погрожували нам багатьма нещастями.

Наближалося Різдво. Ми сподівалися на невеличкий відпочинок 24 грудня, але все, що ми одержали, це був вихід на роботу о дев'ятій годині замість сьомої та скасування переклику. Нашу групу з Кадетської приєднали до великої бригади прибиральників, що працювала в центрі міста. Ми йшли вулицею Янівською в бік Казимирівської і вже наближалися до великого польського костьолу Святої Анни. Було близько 10 ранку і з костьолу, де саме закінчилася меса на честь народження Ісуса, йшли юрби віруючих. Всі вони, здавалося, були у доброму гуморі, їхні обличчя світилися радістю. Вони без сумніву повинні були чути натхненну проповідь священика, що напевно докладно зупинявся на тому, що з народженням «цієї людини» збулася блага звістка, що була звісткою пророків про світ і справедливість, про любов до ближнього, і що з тієї пори світом стали правити найпіднесеніші ідеали. Ці ідеї відбито в польських народних піснях, що славлять Різдво, так званих колядках. В одній із цих пісень, мабуть, найпрекраснішій з усіх, розповідається про блаженство на небі і про мир, що з того часу опустився на землю. У ній є приспів: «Chwala na wysokości a na ziemi spokyj» (Хвала на небі і мир запанував на землі). Але, схоже, що віруючі бачили в цих словах зовсім інший зміст. Побачивши нас, в'язнів табору, вони дружно заспівали: «Chwala na wysokosci, polamali Žydom kości, a na ziemi spokyj» (Хвала на небі, поламали жидам кістки, і мир запанував на землі). Вони співали ці слова на мотив колядок і було цілком ясно, що ця пісня добре відома на польських вулицях. Мені хочеться вірити, що в юрбі, що привітала нас цими огидними словами, були чесні люди, яких засмучувало подібне виявлення ненависті. Я, як і раніше, вірю в людей, створених за подобою

Божою. Серед них мусили бути й ті, хто, ризикуючи власним життям, ховав євреїв. Але, на жаль, їх була незначна меншість. Здебільшого люди байдуже проходили повз нашу трагедію, ніяк не реагуючи. Теорія двотисячолітньої давнини про те, що євреї «вбили Бога», принесла свої плоди в ці грізні часи.

У середині грудня мені довелося пережити дуже важкий день, коли я зазнав великого болю й суму. Ранком, коли ми вирушали на роботу, біля воріт табору нас очікували три великих підводи, що відвезли на старий цвинтар на вулиці Шпитальній. На цвинтарі нас зустріли два есесівці. Вони наказали нам зносити пам'ятники і вантажити їх на підводи. Озброївшись сокирами і лопатами, ми розпочали цю моторошну блюзнірську роботу. Це був найстаріший єврейський цвинтар у Львові, а може й у всій Східній Галичині. Він був заснований в 13-му сторіччі і закритий в 1855 році. Цвинтар був мовчазним свідком активного життя львівських євреїв. Тут були поховані рабини, керівники **єшибот**, великі знавці Тори, впливові євреї, а також вчені-сефардисти, що оселилися у Львові після вигнання з Іспанії в 1492 році і що заснували мабуть перший у Галичині інститут з вивчення Тори. Взимку 1941 року релігійний відділ юденрату прийняв рішення сфотографувати і переписати написи на пам'ятниках цього цвинтаря, щоб зберегти їх для майбутніх істориків. Я знав групу молодих людей, що взяли на себе цю святу місію, але фотографії та документи, очевидно, зникли разом з тими, хто їх збирав. А тепер я своїми власними руками повинний зносити ці святі камені. Мені здавалося, що я вириваю серце, що б'ється, у ще живому, але вже агонізуючому тілі львівського єврейства. Коли всі три підводи були заповнені, ми пішки повернулися на вулицю Кадетську. Ми і їх розвантажили і використали ці камені для брукування доріжок до кожного будинку колишньої офіцерської школи. Цілий тиждень ми були зайняті тим, що руйнували пам'ятники і мостили ними доріжки. Потім на цю роботу була призначена інша команда.

1 січня 1943 року ми не працювали і весь день залишалися в таборі. Це був єдиний день відпочинку, який я пам'ятаю, за весь час перебування в таборі. Більшість мешканців бараків скористалися з можливості перед тим, як одержати кулю в чоло, добре виспатися і цілий день проспали. Інші співали народні пісні. Але

усіх привів у захоплення кантор одного з містечок Східної Галичини, що прекрасним тенором проспівав цілу главу **сліхот**. Його інтерпретація молитви «Ми винні більше за всіх, наше покоління зганьблене більше за всіх» справила на нас дуже глибоке враження. Я пояснив своїм товаришам всю актуальність цих слів. «За що ми несемо покарання? Хіба ми гірше інших народів, інших поколінь?» Мої слухачі запротестували. «Чому? Як це можливо? Де ж справедливість Творця?» Я намагався роз'яснити глибокий зміст поняття «завуальоване обличчя»: У певні періоди нашої історії Провидіння закриває вуаллю своє обличчя і його промені, що дають життя, здоров'я, радість і надію, відскакують від неї, як від залізної стіни, і не доходять до нас. Їхні вуха були глухими до моїх пояснень і слів розради, що я намагався вимовляти, вони не вірили їм. Але хіба вони могли реагувати інакше? Переді мною були ті, хто втратив усяку надію, хто пройшов через найгірші іспити, люди у відчаю. Вони втратили все: батька і мати, дружину і дітей. Єдине, що в них залишилося, це було їхнє власне життя, яке в них повинні були забрати, якщо не сьогодні, то завтра. Чим можна було втішити їх? Краще нічого не бажати, ніж повернутися до смутної мелодії «Ми винні більше за всіх». Мене вразило, що Мойсей, наш учитель, опинився в подібному становищі, коли в єгипетському таборі примусової праці він намагався втішати свій народ, обіцяючи йому світле майбутнє, що його чекає. Як ми знаємо з книги («Вихід» – 6:9): «Та вони не слухали Моше через легкодухість та тяжку роботу». Якщо сам Мойсей не міг знайти слів, щоб вселити надію в серцях мешканців єгипетського табору примусової праці, то хто я такий, щоб знайти їх?

Після закінчення робіт на Кадетській наша група була розформована, а її члени розподілені між іншими командами. Мене перевели до санітарної бригади, що вважалося порівняно гарним призначенням. У бригаді було кілька сотень робітників і окрема людина там не надто виділялася. Але найголовнішим було те, що нас використовували на прибиранні сміття в різних частинах міста, що давало можливість підтримувати контакт із зовнішнім світом. Незважаючи на те, що нас добре охороняли, нам час від часу щастило одержувати деяку інформацію від поляків і українців. Новини з фронтів піднімали наш дух, даючи якусь надію.

5 січня 1943 року ми, як звичайно, вирушили на роботу. У центрі міста бригада розділилася на окремі групи, що були направлені в різні частини міста. Групу, в якій знаходився я, послали прибирати сміття на подвір'ях. До мене підійшов поляк і запитав, чи знаю я, що відбувається в гетто. Виявилося, що саме в цей час проводилася чергова страшна *акція*. Повернувшись ввечері до табору, ми побачили картину, що викликала жах: там тинялися юрби мешканців гетто, очікуючи своєї долі. Поліцаї ударами чобіт заганяли людей на великі підводи, щоб везли їх на станцію Клепарів. Відтіля товарні потяги з обплетеними колючим дротом вагонами вирушали до Белзеця. У таборі лишили небагатьох – тільки молодих. *Акція* лютувала три дні, з 5 до 7 січня 1943 року. Ця «січнева *акція*» поглинула близько п'ятнадцяти тисяч євреїв. Відразу ж після цього територія гетто була знову скорочена, юденрат розпущений, а весь його персонал відправлений до табору або розстріляний. Слідом за цим розстріляли останнього голову юденрату – д-ра Еберсона, а також членів ради юденрату, Хиггера, д-ра Кимельмана і д-ра Бубера. Ще двом членам ради, д-ру Шретзеру і д-ру Лейбу Ландау, пощастило втекти і сховатися в «арійській» частині міста. Але незабаром хтось на них доніс, їх схопили, кинули до єврейської в'язниці на вул. Заменгоф, а потім розстріляли.

Гетто, що залишилося, німці перетворили на єврейський табір – Juden-Lager, або скорочено «Юлаг». Німецький комендант табору, Гржимек, разом зі своїми підручними, Мансфелдом, Силером і Нейнишем, впровадили в таборі сувору військову дисципліну. Гржимек був примітивною кровожерливою тварюкою. Щодня, під виглядом очищення Юлага, він розстрілював десятки євреїв. На посаду Ober-Jude Юлага Гржимек призначив Фейла, але ця людина ніяк не вплинула на умови життя в таборі.

Тим часом я почав погано себе почувати. Я продовжував виходити на роботу, сподіваючись, що біль мине. Тим часом піднялася температура і мені стало важко триматися на ногах. Ще раніше я встиг завести дружбу з одним із лікарів нашого барака, д-ром Шором із міста Ряшева. Ввечері він оглянув мене, зміряв температуру і дійшов висновку, що я заразився тифом. У мене було два виходи: повідомити про свою хворобу табірному начальству і бути

госпіталізованим або не звертати на неї уваги і продовжувати ходити на роботу. Потрапити до табірної лікарні означало вірну смерть.

Лікарня була в бараках, що були визнані непридатними для життя в'язнів. Там не було жодних санітарних умов і, очевидно, ніяких ліків або медичних інструментів. Стояла зима, а бараки не опалювали. Директор лікарні, д-р Максиміліан Курцрок, був чуйною людиною, але він теж був ув'язненим: крім слів розради, він нічим не міг допомогти своїм пацієнтам. Управляли лікарнею есесівці Бромбауер і Борман. Вони час від часу з'являлися в лікарняних бараках, витягали найслабших, або непритомних і розстрілювали. Мало кому вдавалося вийти звідти живим.

Не дивно, що за таких умов хворі намагалися уникнути госпіталізації, докладаючи всіх зусиль до того, щоб якось утриматися і продовжувати ходити на роботу. Ув'язнені турботливо піклувалися про своїх захворілих товаришів. Найнебезпечніший момент наставав після переклику, коли ми проходили пропускний пункт у головних воротах. Варто було черговому есесівцю виявити хворого в'язня, як він одразу видаляв його з колони і ставив між двома рядами колючого дроту, який захищав табір, що означало смертний вирок. Товариші хворого в'язня, весь натовп людей, що йшли на роботу, намагалися створити живий екран, щоб заступити його від очей есесівця на пропускному пункті. Я вирішив не переривати роботи, і всі члени моєї групи допомагали мені в цьому, особливо два моїх ангели-хоронителі, д-р Шор із Ряшева і мій друг Гросс. Останній був спортсменом, професійним боксером, якого добре знали у Львові. У середині січня 1943 року наша група працювала на станції Клепарів. Ми вивантажували вугілля з вагонів і перевантажували його на великі платформи. Під час першої ж спроби приступити до роботи лопата випала з моїх рук. Не один раз я був битий, але я не здавався і витримав навіть тоді, коли моя температура піднялася до 40 градусів. Тільки вечорами, діставшись до своїх нар, я дозволяв собі почувати себе хворим. Я дотепер не розумію, як мені вдалося вижити.

Я можу пояснити це тільки тим, що мене берегло Провидіння. У найважчі моменти на станції Клепарів, серед вагонів з вугіллям,

я заціплював зуби і бурмотів: «Навіть якщо вістря меча...» і т.д. За допомогою різних хитрощів д-ру Шору щастило роздобути для мене кофеїн, а іноді й які-небудь інші ліки. На пропускному пункті він і боксер Гросс брали мене за руки і проводили через ворота. Так я пережив найважчий період свого табірного життя, дні своєї хвороби. Якось я з цим впорався. Жертв тифу в таборі налічувалось сотнями. Вони переживали невимовні муки, часом втрачали розум, але багатьом вдавалося вижити.

На початку лютого мене перевели до бригади VIB (Vereinigte Industrie Betriebe – Об'єднання промислових підприємств). Це було найлегше призначення: деякі члени бригади навіть залишалися на фабриці на нічну зміну.

Підприємство VIB працювало на вермахт. Наша фабрика була на Замарстинівській вулиці і виробляла столове приладдя для фронту. Кваліфіковані робітники робили алюмінієві виливки для столових і чайних ложок, виделок і ножів, а ми їх полірували, спочатку на верстаті, а потім вручну. Нашим доглядачем був польський фольксдойче на прізвище Штентзель. Завжди незадоволений і роздратований, він ходив між столами і вимагав, щоб ми працювали швидше. Але в цілому я був дуже радий своєму переведенню до бригади VIB, тому що це давало мені можливість підтримувати зв'язок з євреями Юлага.

Час від часу робітникам VIB видавали спеціальні перепустки і посилали на склад сировини, що знаходився на одній з бічних вуличок у районі Замарстинівської. Ця перепустка забезпечувала мені на якийсь час певну свободу пересування і я міг заходити до будинків Юлага. Ober-Jude Хаїм Фейл розповів мені, що в Юлазі живе близько п'ятнадцяти тисяч євреїв: близько дванадцяти тисяч кваліфікованих робітників, що працюють на німецьких фірмах, і три тисячі старих, жінок і дітей. Робітників Гржимек вважав законними мешканцями Юлага. Інші жили тут нелегально і їхнім життям постійно загрожувала небезпека. Гржимек і його підлеглі постійно полювали за цими людьми і їхнє число з кожним днем зменшувалося. І проте, щодня в Юлаг прибували нові євреї, яким вдалося втекти від *акції*, що проводилася десь на околицях Львова або в маленькому містечку Східної Галичини. Серед новоприбулих були також «стрибуни» з потягів, що прямували до Белзеця. Вони

проникали в гетто вночі, страшні, обдерті, схожі на привидів. Нелегальні мешканці гетто, що самі були об'єктом полювання, відкривали їм свої двері і серця.

Якось у середині лютого 1943 року, повертаючись з роботи, ми зустріли на вулиці Янівській групу «стрибунів». Був мороз, а вони – майже голі. Завантажуючи їх на станції Клепарів у потяг, що прямував до Белзеця, німці забирали весь одяг, щоб перешкодити їм тікати. Але це не змогло зупинити нещасних і вони все одно вистрибували з поїзда. Ми одразу ж зняли свій верхній одяг, одягли їх і показали шлях до Юлага. На вулиці в цей час не було жодної душі. Християни, які мешкали у Львові, утримувалися виходити на вулицю ввечері.

Ober-Jude Фейл розповів мені, що єдина установа, яку визнає Гржимек, це похоронний відділ – Хевра Кадіша. Люди вмирали щодня і щодня їх розстрілювали. Мертвих ховали на цвинтарі на вулиці Янівській. Цю роботу виконували працівники похоронного відділу, що знаходився у провулку Замарстинів. Від Фейла я дізнався, що серед них були декілька рабинів, і я поставив собі за мету їх знайти. Проходячи повз провулок Замарстинів, я зміг роздивитися його і незабаром виявив там невеличкий двоповерховий будинок Хевра Кадіша. Він був оточений високим парканом, уздовж якого стояли великі, довгі бараки. Цвинтарна контора містилася на першому поверсі, а на другому жили робітники із сім'ями. У бараках, прямо на землі, лежали тіла загиблих, накриті ряднами.

Трупи на цвинтар привозили щодня, іноді по декілька разів на день, особливо після проведення *акції* або коли смертність перевищувала звичайну. Вбитих ховали в їхньому одязі, як передбачено законом. Тіла «звичайних» мертвих рідко піддавалися ритуальному очищенню – для цієї роботи не вистачало людей. У похоронному відділі працювали три рабини разом із своїми сім'ями: ребе Залтенрейх із Вадовіце, ребе Абрахам Френкель (якщо я правильно пам'ятаю, зять ребе з Вадовіце) і ребе Хиршхорн з Біло-Подільскої. На той час жодного львівського рабина вже не було в живих: усі були знищені *акціями* або померли від тифу. Мій друг, ребе Кальман Хамейдес, що був рабином у Катовіце, помер від тифу під час «листопадової *акції*».

3. Люди в таборі

За весь час свого перебування в Янівському таборі я жодного разу не зустрів рабина. Я гадаю, це пояснюється тим, що під час всіляких *акцій* у маленьких містах і містечках області німці в першу чергу вбивали рабинів і релігійних євреїв. Вони навіть не утруднювали себе тим, щоб куди-небудь вести їх, а розстрілювали прямо перед вірними. Мої співтабірники розповідали мені про вбивства містечкових рабинів. Я чув про декілька випадків, коли місцевий рабин палко ганьбив своїх убивць і втішав вірних, нагадуючи про величезну важливість проголошення Святості Імені Божого в історії нашого народу. Майже завжи промову рабина переривала куля. Стріляли есесівці. Подібні історії я чув і від рабинів з похоронного відділу. Якось рабин Залтенрейх показав мені список рабинів Галичини, які померли за проголошення Святості Імені Божого.

Наше обговорення цього питання було перервано повідомленням про те, що сюди йде Гржимек. Його раптові візити завжди викликали страх і паніку. Усе навколо миттєво змінилося. Жінки та інші відвідувачі, що прийшли на похорон, у паніці втікали, шукаючи, де б сховатися. Діти з галасом вибігли з приміщення та сховалися у великих бараках. Мене, як в'язня табору, захищала спеціальна перепустка. Виявилося, що цього разу начальник Юлага прийшов одержати інформацію про діяльність похоронного бюро: про кількість мертвих, про кількість працівників тощо. Після того як він одержав необхідні дані і пішов, всі повернулися на свої місця і життя відновилося. Діти теж повернулися і стали, сміючись, розповідати: «Ви знаєте, де ми ховалися? Під ряднами, між мерцями». Дітям було по 8-12 років. Хіба це не страхіття?

На початку березня 1943 року, холодним і похмурим ранком, нам довелося пережити один з найболісніших іспитів за весь час перебування в таборі. Під час переклику ми помітили, що біля головних воріт зведено щось схоже на невеличку сцену, до якої вели кілька сходинок. Вся споруда була оточена колючим дротом. Сцена знаходилася з одного боку воріт, а з другого – розташувався оркестр.

У цей день нас затримали і не послали на роботу відразу після переклику. Раптом з'явився комендант табору, оберштурмфюрер Вільгауз, власною персоною. Коли він постав перед сценою, нас охопив смертельний страх. Хто зна, які «новини» заготовлені для нас сьогодні? Вільгауз почав говорити повільно і неквапливо, кидаючи приятельські погляди на колони. Це правда, сказав він, що ми вимагаємо, щоб ви добре працювали, але ми також піклуємося про вас і збираємося трохи вас розважити. Починаючи з сьогоднішнього дня, ми будемо показувати вам перед виходом на роботу цікавий спектакль. Як бачите, ми виявили особливу турботу про вас і навіть запросили спеціальний оркестр. Тепер ви зможете насолоджуватися виставою, милуючись танцюристами, які виконуватимуть для вас оригінальні єврейські танці. З цими словами Вільгауз дав знак «аскарам» і з бічного проходу з'явилися два євреї. Їх супроводжував, або, вірніше, гнав есесівець, який батогом підганяв їх на сцену. Потім він піднявся на першу сходинку, клацнув батогом і викрикнув: «Sing Jude, sing, tancz Jude, tancz» («Співай, жиде, співай, танцюй, жиде, танцюй)»! Одним із приведених була людина років шістдесятьох, середнього росту, з білою бородою і пейсами. У нього була шляхетна зовнішність ученого, у блакитних очах, здавалося застигла вся глибінь горя та страждань, які випали на долю євреїв. Він був одягнений у розідраний шовковий сюртук, з боків звисало лахміття. Його крислатий капелюх був зім'ятий і весь забруднений, у руках він тримав зламану червону парасольку. Другим був високий чоловік середнього віку з рясною, чорною, сплутаною бородою. Один рукав на піджаку був відсутнім, штани порвалися, крізь численні діри в одязі просвічувала шкіра. На голові його була **кипа!**, рукою він стискав велику червону хустку, що маяла як прапор. Обидва почали, танцюючи, обходити сцену, при цьому вони намагалися співати: «О Творець, спаси нас». Їхній спів переривався риданнями.

Вистава повторювалася щодня і тривала близько години, поки всі робітники не зникали за ворітьми. Якщо нещасні уповільнювали свій танок або їхні голоси слабшали, есесівець відразу пускав у хід свій батіг: «Співай, жиде, танцюй, жиде!»

Потім я дізнався, що єврей з червоною парасолькою був рабин Фейбиш з Яворова, обидва вони були уродженцями одного малень-

кого містечка Східної Галичини. Першими днями березня 1943 року у Яворові шаліла страшна *акція*. Їх обох, разом з іншими жертвами, привезли до Янівського табору. Цим пояснюється його ім'я – Фейбиш Яворовер (Фейбиш з Яворова), його дійсного імені я так і не дізнався. Обидва були схоплені під час *акції* і доставлені в табір, щоб «веселити» ув'язнених. Враження, яке справляла на нас ця вистава, було жахливим. «Нація поетів і мислителів» не задовольнялася тим, що мучила євреїв фізично, морила їх голодом і доводила до того, що вони щоденно молили про смерть, до цього вони додавали приниження, змішували з брудом людську гідність, моральні цінності єврейського народу.

Тижні зо два після того першого «виступу» я зустрів ребе Фейбиша в бараку біля кухні. Я потиснув йому руку і привітав теплим **шалом алейхем**. Ми нічого не сказали один одному. Всі питання на зразок: «Відкіля прийшов, єврею?» здавалися мені банальними та нікчемними. Не було сенсу ні запитувати, ні вимовляти слова втіхи. Переді мною стояла людина, яка уособлювала долю народу Ізраїлю, і я не відчував нічого, крім цілковитої безпорадності. Я ніби задубів і був не в змозі розтулити рота. Першим порушив мовчання ребе Фейбиш, який вимовив: «Як же заможемо ми заспівати Господню пісню на землі чужинця?» Розуміючи моє збентеження, він перейшов прямо до суті. Цей вірш з псалма (137:4) переніс мене в часи руйнації Першого Храму в 587 році до н.е., коли завойовники, що знищили храм, вимагали від левітів: «Заспівайте нам Сіонських пісень», на що левіти відповідали їм: «Як же заможемо ми заспівати Господню пісню на землі чужинця?» Тихим голосом, схиливши голову, ніби він розмовляючи сам із собою, ребе Фейбиш розповів мені свою історію. Всю його родину розстріляли. У живих лишили тільки його. Він на хвилину замовк, потім продовжував: «Мідраш говорить, що, коли левітів змушували співати і грати, вони кусали свої пальці і відповідали: «Як же заможемо ми співати?»

І справді, Ездра розповідає, що готуючись до відновлення Храму, він не спромігся знайти жодного з левітів: «...і переглянув я народ та священиків, і не знайшов там нікого з Левієвих синів» (Книга Ездри 8:15). Раші інтерпретує цей вірш (Вавілонський Талмуд, трактат Кідушін 69:2) у такий спосіб: «Чому він не міг знайти потрібних навчених левітів для відправи служби Божої в Храмі?

Тому що, коли Навуходоносор сказав їм: «Заспівайте нам одну з пісень Сіона», вони тримали себе в руках, кусаючи пальці, і говорили: «Як нам співати?». У вірші не сказано «Ми не будемо співати», але «Як нам співати», що означає, ми не можемо перебирати струни арфи. Це були левіти, які прийшли з Ездрою із Вавілона, але навчені левіти не прийшли». От як обгрунтовує Раші свій коментар у Мідраші Ялкут Шимоні до Псалму 84. Я сказав собі: «І будуть благословенні левіти, що «тримали себе в руках», але чи міг ти, ребе Фейбиш, у проклятому Янівському таборі зробити те саме під батогом есесівського вбивці? Я довго стояв поруч із ним, не вимовляючи ні слова, і слухав його гірку оповість. Мене ще й нині переслідують його плач і стогони.

У середині березня сцена раптом зникла, і ми більше не бачили танцюючих євреїв. Німцям набридла ця жорстока диявольська розвага, і вони просто ліквідували її виконавців.

Тим часом я був переведений в іншу робочу групу – VIB. Я гадаю, своїм переведенням я зобов'язаний Райсеку Оскару, що офіційно відповідав за реєстрацію робіт і в такий спосіб міг певним чином впливати на призначення на роботу. VIB користувався гарною репутацією серед ув'язнених. Люди, що тут працювали вирізнялися серед інших робітників вищими людськими якостями, серед них було багато інтелектуалів і навіть релігійних вчених, в їх стосунках переважав дух товариськості. Нічні бесіди між мешканцями нар часто нагадували симпозіуми добрих довоєнних часів. Єврейські табірні поліцаї тут відрізнялися більшою поблажливістю, вони були схильні закривати очі на деякі речі і не переривали ранкових, вечірніх і суботніх молитов. Серед нас було кілька письменників: Кароль Дрезнер, Йєрхміель Грін, Даніель Окер, Давид Френкель та інші єврейські літератори та інтелектуали з різноманітних міст і містечок, імен яких я не запам'ятав. Іноді вони читали нам свої поеми й есеї. Ми часто обговорювали філософські питання, що взагалі не мали відношення до нашої жахливої реальності. Навпаки, ми шукали способу утекти від неї, цілком насолодитися кількома тижнями відносного спокою, що випав нам. Час від часу ми читали і тлумачили глави з Біблії. Особливо живі відгуки викликала глава 26 книги Левит («Якщо будете чинити згідно з настановами...») і глава 28 з книги Повторення Закону – прокльони.

Я читав трагічні рядки пророка Єремії. Гірке неприйняття зву-

чить у словах глави 12: «Справедливий (будеш) Ти, Господи, коли б я сперечався з Тобою; проте правуватися буду з Тобою: чому то дорога безбожним щаститься і всі зрадники перебувають у благодаті?» (Єремія – 12:1). Старе, як світ, запитання «Чому праведники страждають, а грішники процвітають?» набуло особливої актуальності. Знову і знову все те ж питання: «Чому? Де для Бога праведник?» Ще страждалець Йов запитував: «Чого несправедливі живуть, доживають до віку й багатством зміцнюються?» (Йова – 21:7). Той же Йов намагається відповісти на питання, що не дає йому спокою, в главі 28. Декілька разів він повторює: «А мудрість звідки приходить і де місце розуму? Бо вона від очей усього живого захована, і від птаства небесного укрита вона» (Йова – 28:20-21). І дійсно, чи можемо ми осягнути шляхи і плани Провидіння зі своїми обмеженими людськими поняттями про справедливість і праведність? «Не відоме людині житло його і не буде воно знайдене в країні живих».

У VIB я мав дорогого друга, Давида Шапіро, родом з далекого карпатського села. Це був вчений-самоук, дуже начитана особа, ревний хасид з Чорткова і, насамперед, шляхетна і близька мені душа. Якось він повернувся з роботи з рідкісною і небезпечною знахідкою. Він знайшов обгорілі залишки талмудичного трактату Ктубот. Неушкодженими виявилися тільки дві останні глави. Цю ніч ми провели за вивченням Талмуда. Нас особливо захопила розповідь, де звучать слова: «Рамбам учив: людина завжди повинна жити в землі Ізраїлю, навіть у місті, де переважають язичники, і не повинна жити поза землею Ізраїлю, навіть у місті, населеному здебільшого євреями. Тому що той, хто живе на землі Ізраїлю, наче має Бога, тоді як той, хто живе поза землею Ізраїлю, наче не має Бога». (Ктубот, 60:2). Навряд чи варто нагадувати, що за приховування цих залишків Талмуда і маленької Тори, що була в мене, нам загрожувала смерть.

Бригада VIB мала ще одну перевагу: її могли призначати на нічну зміну. Працюючи на фабриці по виготовленню алюмінієвого столових приборів, ми залишалися на ніч по два-три рази на тиждень. Провести ніч поза табором – це було схоже на виграш в лотерею.

Але щасливе життя не могло тривати занадто довго. 16 березня

1943 року в'язень Львівського табору СС, що був на вул. Четвертого Листопада*, застрелив есесівця. Хоча я так і не дізнався подробиць цього акту помсти з боку єврейського в'язня, те, до чого це призвело, я бачив власними очима. Залишки львівських євреїв, які ще збереглися на той час, дорого заплатили за цей акт. На вул. Локетка** були повішені дванадцять єврейських поліцаїв. В Юлазі Гржимек почав страшну *акцію*: тоді більше тисячі євреїв розстріляли на «пісках». Вільгауз і його посіпаки ліквідували цілу бригаду в'язнів табору. Потім нам розповідали, що цього дня там було вбито більше двохсот осіб. Життя в таборі стало нестерпним. Ми відчували, що насувається нова катастрофа. Була введена нова варварська «вправа», що отримала назву «вітамінного забігу». Полягала вона ось у чому: пізно ввечері, після звичного дня виснажливої роботи, всіх ув'язнених виводили з табору на дорогу, що веде до станції Клепарів. По обидва боки дороги шикувалися есесівці, «аскари» і єврейські поліцаї. Ув'язненим давали команду: Laufschritt! – бігти! І люди, бригада за бригадою, по п'ять у ряд, починали бігти до залізничної станції. Досягнувши фінішу, кожний повинен був узяти колоду, порцію дощок або цеглин і швидко бігти назад, на будівельне подвір'я табору. Шлях добре освітлювався. Того, хто відстав або порушив ряди, жорстоко били. Під час бігу удари, лементи і постріли наглядачів наводили жах на його учасників. Кожний такий «вітамінний забіг» закінчувався смертю багатьох. Назву «вітамінного» цей захід отримав за першими літерами того, що знаходилося позаду, за нашими спинами: вітамін B (польською belki – колоди), вітамін C (польською cegly – цеглини) і вітамін D (польською deski – дошки).

Під час одного з «вітамінних забігів» я побачив Піні Вебера, друга дитинства, з яким ми навчалися в хедері в своєму рідному містечку Гримайлові. Тепер це був сорокарічний чоловік, здоровий, високий і сильний. Володіючи живим розумом, він був добре освічений і начитаний. Його матір прозвали «сидячою Минкою», тому що все своє життя вона сиділа на базарі й продавала овочі та фрукти. У 18 років вона вийшла заміж за молодого латиноамериканця, що зненацька з'явився в нашому

* Нині вул. Є. Коновальця

** Нині вул. Труша

містечку, але зник одразу ж після весілля, не залишивши ніяких слідів. Минка так і залишалася **агуною** (нерозведеною дружиною, чий чоловік зник), поки її не вбили німці. Її син Піні потрапив до Янівського табору в січні 1943 року. Все життя він переживав через трагедію своєї матері і постійно надсилав листи в усі куточки земної кулі, намагаючись знайти це «чудо» – свого батька, але так і не знайшов.

Якось, наприкінці «вітамінного забігу», я побачив Піні, що лежав трупом біля воріт табору. Від нього лишилися шкіра та кості. Щойно варварськи побитий, він стікав кров'ю. З допомогою інших в'язнів я переніс Піні в його барак, поклав на нари і дав трохи поїсти, щоб повернути до життя. Коли до нього почали вертатися сили і він спромігся говорити, я почув таку історію.

Його бригада працювала поза табором. Він був сильним і витривалим, завжди піклувався про себе і почував себе добре. Якось, в жіночому таборі, за парканом з колючого дроту, він побачив свою дружину. Він залишив її в Гримайлові з трирічною дитиною. Дружина розповіла йому, що під час однієї з *акцій* її, разом з дитиною, забрали в Тернопіль і завантажили в потяг, що йшов до Белзеця. Вночі чоловіки вибили вікно і стали вистрибувати з потягу, який нісся на повній швидкості. Вона вистрибнула слідом за ними, але заблукала в лісі, її впіймали і відправили до жіночого табору. А що трапилося з дитиною, запитав Піні. Вона стала щось пояснювати, але Піні зрозумів тільки кілька слів: дитина залишилася в потягу. З цього моменту в цій сильній людині щось зламалося. Його віра в людей і внутрішнє самовладання зникли. Більше не було сенсу триматися за життя, вести боротьбу за те, щоб вижити. Якщо мати заради порятунку власного життя могла залишити свою дитину в потягу, що їхав до Белзеця, виходить, життя нічого не варте. Його матір так вчинити не змогла б. Піні вирішив відмовитися від подальшої боротьби за життя, яке втратило для нього сенс. Він перестав ходити на роботу, перестав їсти, мовчки терпів побиття. Його доглядач побачив, що від нього немає користі, та й вигнав його з бригади. Табірне начальство було позбавлено жалю і його не цікавили тонкощі людських переживань або душевні муки. Піні перевели до «калічної бригади», де він чекав рятівної смерті.

От у такому стані я знайшов його в цей вечір біля воріт табору після «вітамінного забігу». Я намагався втішити його, вселити якусь віру і надію в його душу, сповнену страждання. У нашій історії не вперше трапляються подібні бідування, сказав я. Щось подібне можна прочитати в плачі Єремії: «Навіть чудовиська витягують перса і годують своїх молодят, а доня народу мого жорстока, мов струсі в пустині» (Плач Єремії 4:3). Але незважаючи на моральну понівеченість, продовжував я, наш народ досяг величі, відновив свою державу і створив культурні цінності. Не варто віддаватися розпачу, і т. п. Але мені було ясно, що мої слова проходять повз його вуха і що його увага зосереджена на чомусь дуже далекому звідси.

Наприкінці березня я, на свій подив, одержав записку від дружини, яку передав мені один із членів нашої бригади. У цей час вона перебувала у надійному укритті в студитському монастирі і знала про моє ув'язнення в Янівському таборі. Страшні чутки, що ходили про табір, змусили її зайнятися пошуками місця, де б я міг сховатися. Ризикуючи життям, вона кілька днів очікувала поблизу табірних воріт, поки їй нарешті вдалося непомітно передати записку одному з в'язнів. Вона писала, що їй вдалося домовитися про «гарне місце в матушки, де чекають на тебе». Це означало, що ігуменя монастиря готова мене сховати. У ті дні втекти з бригади VIB було відносно легко, але це могло коштувати життя кільком товаришам по табору. Я всю ніч провів у боротьбі зі своєю совістю і все ж таки вирішив залишитися в таборі.

Минув березень, зі своїми труднощами і стражданнями. Настав квітень, принісши теплі вітри, провісники весни. Але весняні вітри принесли з собою й інші, люті новини – чутки про страшну *акцію* знищення, остаточну ліквідацію Львівського гетто і Юлага. Проте, незважаючи на ці чутки, ми не забували, що наближається місяць **Нісан** і свято **Песах**. Але звідки ми зможемо одержати мацу і яких заходів ужити, щоб не їсти хліба, спеченого на дріжджах? Я вирішив скористатися перевагами, що давала ліберальна атмосфера бригади VIB, та доброю волею моїх товаришів і зустрітися з уцілілими в Юлазі рабинами. Якось увечері, коли я працював у нічну зміну, на бічному подвір'ї фабрики зібралися кілька рабинів: ребе Зелтенрейх і ребе Френкель з Вадовіце, ребе

Хольберстрам, ребе із Закликова (зять відомого рабина з Теребовлі Бриша Вейденфельда), ребе Тверський з відомої сім'ї Тверських і кілька інших євреїв, що додержували релігійних приписів, які просто хотіли одержати пасхальну мацу. Я запросив також начальника Юлага, або, як його називали німці, Ober-Jude. Він не користувався великим впливом у гетто, але він був слугою Гржимека. Він пообіцяв забезпечити нас борошном і нікому не розповідати про цю нараду. Ми зможемо приготувати мацу для жителів гетто, а також трохи для мешканців табору. Ця людина дотримала свого слова.

10 квітня ми одержали від Фейла два мішки борошна і розпочали роботу. У зруйнованому наполовину будинку на вул. Локетка ми полагодили піч і спекли мацу, як вимагає закон. Все це організував і по суті здійснив рабин Тверський, інші тільки йому допомагали. Вся витівка трималася в секреті і знали про неї не більше двадцяти осіб. Рабин Тверський, разом з іншими ребе, розподіляв мацу серед жителів гетто, а я робив те саме в бригаді VIB. 19 квітня, у середині нічної зміни, я влаштував на нашій фабриці пасхальний **Седер!** Товариші по табору уважно стежили за тим, щоб ніхто не здіймав шуму. Управитель фабрики, поляк Свирський знав нашу таємницю і допомагав нам, чим міг. Хтось приніс білу скатертину, яку ми постелили на великому робочому столі. Звідкись узялося декілька пляшок виноградного вина і свічник із запаленими свічками, а також чаша для **седера** і гіркі трави. Ми не мали маци у достатній кількості. Майже всі ув'язнені нашої бригади прохали, щоб їм дали мацу, і відмовлялися їсти хліб під час **Песаху**. Перед тим, як приступити до **седера**, ми прочитали вечірні молитви. Після читання Галел (псалми 113-118, які читають на свята) запало мовчання. Кантор читав молитву пошепки, щоб, не дай Боже, не було чутно зовні. Ми сиділи на **седері**, як на похороні, ледве стримуючи сльози. То тут, то там хтось схлипував. Важко знайти слова, щоб описати цей пасхальний **седер** 19 квітня 1943 року.

Незабаром ми мовчки розійшлися по своїх робочих місцях. Кожен був заглиблений у свої думки, згадував домівку, пасхальний **седер** в колі родини.

22 квітня хтось приніс звістку, яка вразила нас у саме серце – це було схоже на удар електричного струму. Польська підпільна радіостанція повідомила про повстання у Варшавському гетто. Повстання спалахнуло в переддень **Песаху**, 19 квітня. Євреї Варшави вступили в боротьбу з переважаючими силами німців. Ми не мали ніяких ілюзій щодо результату цієї нерівної битви, але ми розуміли, що це повстання рятує честь єврейського народу, втоптану в бруд чобітьми гітлерівських солдат.

Весь квітень у повітрі відчувалася напруга. Продовжували кружляти фантастичні чутки про долю, що чекає мешканців Юлага і Янівського табору. Ніхто не знав, що принесе наступний день. Одне було абсолютно ясно – має бути страшна *акція*. Єдине, чого ми не знали, буде вона спрямована проти Юлага чи проти Янівського табору. На жаль, плани німців включали і те, і друге.

РОЗДІЛ III

1. Серед незнайомих людей: переховування в резиденції митрополита Шептицького

23 травня 1943 року, того дня, коли німці вирішили ліквідувати табір, я працював у нічну зміну. Робітників табору звичайно привозили ранком. Цим ранком, коли ніхто з робітників не прибув, ми зрозуміли: щось трапилося. Через кілька годин ми дізналися, що табір оточений і там почалася страшна «вистава». Німці ліквідують шість чи сім тисяч в'язнів, щоб звільнити місце для здорових жителів гетто, які повинні прибути до табору через декілька днів після ліквідації.

Десь за годину керуючий майстернями VIB по телефону отримав інструкції надіслати всю нічну зміну до табору. Ми добре розуміли, що це означає. Кожний вирішив спробувати врятуватись, як зможе. Ніхто не намагався якось захиститися або організувати втечу.

Я весь день ховався в пивниці. Після сьомої вечора, в сутінках, я вирішив йти до митрополита просити захисту.

Я зірвав жовту табірну нашивку, зняв брудний одяг і надягнув чиїсь штани та піджак, які приготував заздалегідь. Потім я переліз через паркан, вийшов з території фабрики та впевненим кроком рушив вулицями міста, начебто я не був євреєм і ніхто не міг мене впізнати. Я прямував до площі Юра.

Площа Юра розташована поруч з Єзуїтським садом, який потрібно було перетнути, щоб опинитися біля брами палацу митрополита. Але для цього я повинен був пройти повз гестапівських охоронців, що ходили взад-вперед, патрулюючи площу. Помітивши їх ще здалеку, я уповільнив крок і, коли вони минули мене, прослизнув у темряву вулиці (вулиці не освітлювалися) і почав підніматися схилом, поки не дістався брами. Я потягнув за ручку дзвоника і став чекати, коли відчинять хвіртку. Мабуть, я чекав не більше трьох-чотирьох хвилин, але вони мені здалися вічністю. Притиснувшись до брами, щоб бути якомога менше помітним, я зі страхом прислухався до важких кроків гестапівців внизу.

Нарешті в хвіртці відчинилося віконце і я почув голос ченця:

– Хто ви? Що вам потрібно? – (Говорив він українською.)

– Я рабин Кахане, – відповів я. – Скажіть, будь ласка, митрополиту Шептицькому, що я хочу його бачити.

– Зараз, уночі? Це небезпечно.

З цими словами він затулив віконце. Я лишився назовні. Минуло ще п'ять, може, десять хвилин, що здалися вічністю. Я чув важкі кроки гестапівців, які ходили взад-вперед, і моє серце вискакувало з грудей. Раптом хвіртка в брамі відчинилася і чернець швидко втягнув мене всередину. Я був майже непритомний. Зачинивши хвіртку, він повів мене до палацу митрополита.

Я був брудний і вошивий. Мій одяг давно перетворився на дрантя. Піджак і штани, дані мені кимось у гетто, здавалися мені цілком пристойним вбранням, але за виразом очей ченця я зрозумів, що мій вигляд його налякав. Він повів мене до пивниці, де я зміг вимитися, опісля чого дав мені чисту білизну і верхній одяг. Мої брудні вошиві ганчірки відразу були спалені. На одинадцяту годину я був уже готовий.

Митрополит чекав мене, незважаючи на пізню годину, і привітав з великою теплотою. Його добрі, мудрі очі нітрохи не змінилися. «Ти можеш залишатися тут, – здавалося, говорили вони, – тут про тебе подбають».

«Розкажіть мені, будь ласка, – почав митрополит, – чого вам довелося зазнати з моменту нашої останньої зустрічі минулого літа. Ви, звичайно, знаєте, що протягом вашого перебування в таборі нам передали багато дітей. Я можу назвати вам імена священиків, які взяли їх під свій захист. Діти знаходяться в добрих руках і одержують гарне виховання. А зараз я готовий допомогти вам».

Я розповів йому про табір, про жорстокості і звірства, про вбивства, про те, що відбувалося під час перекликів. Я розповів йому також про ті дні, коли заподіяли смерть шести чи семи тисячам євреїв, і про майбутню ліквідацію гетто. Коли я змальовував йому гетто і табір, те, в яких страшних умовах жили євреї, я бачив, як по його обличчю котилися сльози. Наша розмова тривала три чверті години.

Після цього він доручив мене турботам свого брата, ігумена Климентія Шептицького, котрого він запросив до себе наприкінці нашої розмови. Ігумен відвів мене в просторе помешкання, де була бібліотека. На час мого перебування в палаці на горі Юра це місце стане моїм укриттям.

Особиста бібліотека митрополита налічувала понад 1000 томів. В одному з її закутків для мене була влаштована схованка, де я міг перебувати деякий час. Це місце з усіх боків оточене полицями з книгами і людина, яка увійде до бібліотеки, не зможе помітити, що хтось ховається серед них. Замість ліжка мені дали шезлонг, на якому я міг спати або просто відпочивати вдень.

Насамперед мені хотілося б сказати декілька слів про кафедральний собор, названий на честь святого Юрія, з'єднаний з палацом архієпископа Шептицького. Саме в соборі святого Юра митрополит Шептицький відправляв службу Божу. Це була велична споруда в стилі рококо, побудована архітектором Бернардом Мердерером, що жив у Львові в середині вісімнадцятого сторіччя і лишив цьому місту в спадщину багато прекрасних будинків.

Що за людина був митрополит Шептицький, який надав мені свій захист? Той, хто з такою добротою ставився до євреїв, хто виявив до них стільки співчуття і хто ховав у своїх монастирях стільки єврейських дітей?

Його родовід сягає тринадцятого сторіччя. В давні часи Шептицькі були дідичами (руськими аристократами), що згадуються в хроніці життя і діянь князя Лева, засновника міста Львова. Дідич на прізвище Шептицький, перший з предків митрополита Шептицького, про якого збереглися письмові згадки, належав до оточення князя Лева. Якось митрополит сказав мені: «За походженням я належу до стародавнього роду, який можна порівняти з родом Габсбургів». Рід Шептицьких проживав у своєму родовому маєтку Прилбичі, неподалік Яворова. Серед предків нинішнього митрополита було багато славетних українських єпископів ще до об'єднання української церкви з Ватиканом. До них належав митрополит Львова й Галича, відомий як митрополит Галицький.

Згодом Шептицькі асимілювалися в польській культурі, подібно багатьом українським аристократам Східної Галичини.

Нинішній митрополит народився 29 липня 1865 року в родовому маєтку Шептицьких Прилбичі, в родині графа Шептицького, що уже встигла стати цілком польською. Його мати Софія була дочкою графа Олександра Фредро, відомого польського поета і драматурга, тоді як батько, незважаючи на асиміляцію в польській культурі, пишався своїм аристократичним українським походженням. Батьки були глибоко релігійними людьми і виховували юного Романа (його перше ім'я) у релігійному дусі.

З раннього дитинства Романа приваблювала робота священнослужителя і, як розповідають, він часто казав, що хоче стати священиком. На той час українська церква належала до уніатської церкви (назва, яку вона одержала в результаті об'єднання української церкви з Ватиканом). За ритуалами богослужіння це була грецька ортодоксальна Церква.

Його схильність до служіння Богу супроводжувалася симпатією до українського національного руху. Він хотів повернутися до своїх національних витоків – до українського народу. Батько Романа, граф Іван Шептицький, і мати Софія, уроджена Фредро, не схвалювали його посвячення в духовний сан, так і навернення до українського націоналізму і відмову від полонізованого культурного оточення. Вони всіляко намагалися відмовити Романа від його вибору, коли той був ще гімназистом. Після закінчення гімназії його відправили до Німеччини, де він вивчав право і після блискучого закінчення курсу одержав ступінь доктора юридичних наук.

Погляди і симпатії Романа цілком поділяв його брат Казимир, майбутній ігумен Климентій Шептицький. Третій брат, Станіслав, відмовився стати українцем і до останніх днів свого життя залишався поляком.

Після одержання ступеня Роман Шептицький прийняв рішення вирушити до Італії, щоб нанести візит папі Левові XXIII і поставити йому запитання щодо свого майбутнього. Після свого візиту до папи, що відбувся в 1886 році, Роман вирішив відмовитися від Римської Католицької Церкви і приєднатися до Грецької Католицької Церкви. Крім того, він вирішив вступити до богословської семінарії і стати священиком.

Обговорюючи з папою становище Греко-Католицької Церкви в Східній Галичині, Шептицький зробив йому досить зухвалу пропозицію: він повідомив про свої плани очолити Греко-Католицьку Церкву в Україні і посилити її співробітництво з Ватиканом. Папа благословив цей проект і пообіцяв свою підтримку.

Повернувшись додому, Роман повідомив своїм батькам, що збирається піти в монастир, вивчати богослов'я і стати священиком. Як не противилися батьки його планам, але після довгих суперечок вони поступилися і дали свою згоду.

Для здійснення ідеї, що стала змістом усього його життя, – об'єднати українську східну православну церкву з уніатською – він вступив до ордену Василіан.

Маючи три докторських ступеня – з філософії, богослов'я і юриспруденції – він розпочав своє служіння в ролі священика і став швидко просуватися по службі. Його першим високим саном був сан архієпископа міста Станіславова, після чого його призначено митрополитом Львова.

Вчорашній Роман Шептицький, а нині Андрей Шептицький, митрополит Греко-Католицької Церкви, нащадок давнього аристократичного роду, чиї предки посідали архієпископський трон міста Львова, був з ентузіазмом прийнятий українцями і всім населенням України, також євреями, які розуміли, що цій людині призначено відіграти вирішальну роль як у житті народу Східної Галичини, так і у Греко-Католицькій Церкві.

Однією з його перших дій було створення в 1907 році ордену* Студитів. Студитами називали об'єднання ченців, що повністю присвятили себе служінню Богу і помочі людям, де б вони не були – вдома або на роботі. Жили вони у своїх монастирях, але більшість з них працювала поза монастирськими стінами. До ордену входили також миряни – робітники, селяни і представники найрізноманітніших професій, що вирішили відмовитися від мирського життя і присвятити себе допомозі іншим людям. Своє життя студитський чернець проводив у праці і молитві.

---

*Автор вживає поняття «орден» – звичне для католицької богословської термінології. У Східній традиції – монастир Студійського уставу, що живе за правилом Св. Теодора-Студита. Устав уведений в Києво-Печерській Лаврі в IX ст., відновлений у Галичині митрополитом Шептицьким. – Упорядн.

До моменту заснування монастиря 40-річний брат митрополита, граф Казимир Шептицький, був юристом, який користувався широкою популярністю, був членом Віденського парламенту. Андрей переконав брата відмовитися від своєї світської професії, закінчити духовну семінарію, стати священиком й очолити студитський орден. Казимир, що одержав ім'я Климентій, став керувати всіма студитськими монастирями, які потім відіграли важливу роль у порятунку євреїв.

Серед монастирів, що взяли участь у порятунку євреїв і, зокрема, в переховуванні єврейських дітей, був і монастир на вулиці Петра Скарги, відомий своєю знаменитою бібліотекою візантійських рукописів («Студіон»), що нараховувала тисячі томів. Студити мали кілька монастирів: монастир Кушевича під Львовом, у Скнилові, в Уневі біля Перемишлян був центральний студитський монастир, а також скит в селі Підлюте, парохіяльний дім у селі Коростів, осередки у Дорі (Гуцульщина). Були й жіночі монастирі: Личаківський монастир на вулиці Убоча – його ігуменя Йосифа (на прізвище Вітер) очолювала всі жіночі студитські монастирі: в Якторові, що був приєднаний до Унева, і у Брюховичах, разом з його дитячим будинком. Жіночі студитські монастирі відкривали дитячі будинки – сиротинці, організовували дитячі садки – захоронки також поза монастирями.

У Львові митрополит Андрей Шептицький енергійно включився в культурне життя українців, у коло яких він повернувся зі своєї полонізованої сім'ї. Він самовіддано боровся проти політики полонізації, за що піддавався переслідуванням з боку галицьких поляків, а згодом і польського уряду. Митрополит виступав проти дискримінації українців, всіляко сприяв відродженню їхньої культури і моральних стандартів і по-дружньому ставився до євреїв.

У його архівах я знайшов листа на адресу представників Львівської єврейської громади. Він ніколи не забував надати бідним євреям матеріальну допомогу перед святом **Песах**, щоб вони могли купити собі мацу. Це було пасхальним пожертвуванням. До чека він завжди докладав записку зі словами дружби на адресу єврейського народу. Один лист був написаний ним особисто на

піднесеному біблійному івриті. Його вчителем івриту був усім відомий у Львові антиквар і збирач книг Нафталі Зігель.

У той час, коли Андрей Шептицький був призначений митрополитом і до початку війни я не мешкав у Львові. Проте мені хотілося б відзначити, що в перший період Другої світової війни Греко-Католицькій Церкві, а також йому та його оточенню прийшлося дуже скрутно. Він часто розповідав мені про переслідування з боку радянської влади, що почалися 1939 року та продовжувалися аж до початку війни між Німеччиною і Радянським Союзом. У всякому разі, період, що нас цікавить, почався 22 червня 1941 року.

Українське населення Львова раділо приходові німців і готувалося гучно привітати нових правителів. Люди бачили в них рятівників від радянської окупації і вірили, що німці гарантують їм повну незалежність і дозволять створити незалежну Україну. Проте їх чекало гірке розчарування.

30 червня 1941 року ОУН (Організація українських націоналістів) проголосила створення українського уряду на чолі з Ярославом Стецьком. Лідером цієї організації, заснованої у 1929 році, був Коновалець. У 1938 році він був убитий і вже під час війни на роль голови ОУН було висунуто Андрія Мельника. У 1940 році організація розкололася на дві незалежних частини: власне ОУН очолив Мельник, а крайню революційну організацію – Степан Бандера.

Проголошення української незалежності німцям зовсім не сподобалося. Через кілька днів Бандера і все українське керівництво були схоплені і відправлені до концентраційного табору.

Особливий інтерес для євреїв має пастирське послання митрополита Шептицького, написане 1 липня 1941 року, незабаром після того, як Україна проголосила свою незалежність. У своєму посланні митрополит закликає український народ до слухняності, дисципліни й виконання вказівок нового уряду. Він чекає від нового уряду, і навіть просить його про це, розпоряджень і законів, заснованих на справедливості, що будуть гарантувати добробут і достаток усього населення, незалежно від віросповідання, національної приналежності та суспільного становища.

Саме цей уривок із послання митрополита, такий важливий

для євреїв, говорить нам багато чого про його автора. В ті божевільні дні привселюдні заяви про обов'язок або толерантність відносно прихильників інших релігій, під якими митрополит, не приховуючи цього, розумів у першу чергу євреїв, потребували чималої мужності і непохитності моральних підвалин. Не зайве нагадати, що в той час українці, на жаль, теж брали участь у побитті євреїв.

Подібні заклики були вкрай непопулярними і той, хто їх проголошував, наражався на чималий ризик. Дійсно, наслідки не примусили себе очікувати. Гіммлер наказав заарештувати митрополита. Він миттєво надіслав наказ коменданту Львова Ляшу і, якщо я вірно пам'ятаю, начальнику львівського гестапо негайно заарештувати митрополита. У відповідь Ляш подав докладний звіт про ситуацію, що склалася. Він підкреслив, що арешт митрополита викличе сильну ворожість з боку українського населення, на підтримку якого німці повинні розраховувати в даний час. Місцеві українці, говорив він, єдині, хто підтримує німців та їхні військові операції у Східній Галичині, на східних українських територіях. Митрополит користується надзвичайною популярністю і його арешт становить небезпеку для всієї німецької армії в регіоні. Гіммлер скасував арешт, але наказав уважно стежити за митрополитом і всіма його діями.

Якщо вірити представникам українського духовенства, позиція німців стосовно митрополита й оголошення незалежності України, значно зменшила симпатії українського населення і викликала ворожість стосовно німецької армії. У тих же колах були незгодні з тим, що німці нібито потерпіли поразку на території України тільки тому, що вони змогли захопити лише невеличку частину Росії. Поразка німців в Україні багатьма пояснюється ворожим ставленням частини українського населення до них. Такої точки зору дотримувалися українці в палаці митрополита та його архієпископстві.

Гітлер розділив Україну на дві частини. Східну Галичину, тобто Західну Україну, було включено до генерал-губернаторства, тоді як іншу її частину було передано рейхскомісару Коху, який робив усе можливе, щоб заслужити симпатії українців, переслідуючи всі інші національності, що жили на цій території.

Злочини, скоєні рейхскомісаром Кохом і нацистськими правителями в Україні, добре відомі. Але й багато українців брали активну участь у переслідуваннях і знищенні євреїв.

Проте повернемося до моєї розповіді: я одержав притулок у бібліотеці митрополита. Чернець, що прислужував митрополитові, тричі на день приносив мені їжу. Моя їжа складалася, головним чином, із хліба та овочів, а іноді я одержував варене яйце або склянку молока. Все це приносили не з кухні, тому що моє перебування в палаці трималося в таємниці. Про нього, крім митрополита, знали лише дві особи: цей чернець і секретар митрополита, священик Грицай. Останній, розумна і добра людина, був дуже прихильний до мене, дуже тепло ставився до євреїв і щиро їм співчував.

На другий день свого перебування в палаці я удостоївся візиту ігумена Климентія Шептицького. Він кілька годин провів у відгородженому для мене закутку бібліотеки, розраджуючи мене і розповідаючи про мою дружину і дочку. З огляду на необхідність дотримання безпеки він відмовився назвати місце, де вони ховаються. У ці часи важких іспитів, сказав він, ніхто не знає, що принесе наступний день. Хтось із нас може потрапити в руки гестапівців і під катуваннями розповісти їм про укриття. Зараз мені достатньо знати, що вони здорові й перебувають у безпеці. Мою дружину забезпечили надійними українськими документами і вона працює в місті, а дитину влаштували у дитячий будинок. Його м’яка, втішлива промова суперечила суворому, аскетичному вигляду його обличчя. Я бачив, що він глибоко розуміє невимовну трагедію мою і мого народу і щиро нам співчуває, сприймаючи наші муки, як свої власні. Якось він мені пообіцяв, від свого імені і від імені митрополита, зробити все можливе, щоб врятувати єврейських дітей. «Але я повинен сказати, – додав він, – що це дуже важке завдання. Не кожен здатен піднятися до того, щоб ризикувати своїм життям заради порятунку єврея. Не кожний готовий до такого вчинку. Дівчаток рятувати легше, ніж хлопчиків. Митрополит розіслав інструкції деяким священикам у повітових містах, як рятувати дітей і куди їх приводити, але я не можу назвати імена цих людей, знов-таки, з міркувань безпеки».

2. Монастир

Бібліотека в палаці митрополита на горі Юра лишалася моєю схованкою до 1 червня 1943 року. Ввечері 2 червня Грицай повідомив мені, що цієї ночі я повинен покинути палац і перебратися до студитського монастиря на вул. Петра Скарги. Залишатися на горі Юра стало для мене небезпечно. Занадто багато людей, у тому числі й німців, заходили у справах до палацу, який був центром Греко-Католицької Церкви. Мені буде спокійніше в мирних стінах студитського монастиря, де рідко бувають сторонні. Почуваючи себе в безпеці, я легше переживу часи важких випробувань, усі ці страхіття військового часу.

Пізно ввечері в бібліотеці з'явився Грицай разом з ченцем середнього віку, якого відрекомендував мені в такий спосіб: «Це брат Теодозій, чернець студитського монастиря. Він буде вашим супровідним, компаньйоном і посередником у ваших контактах із зовнішнім світом». У темряві я не міг бачити обличчя ченця, але я чув його спокійний, приязний голос і відчував дотик огрубілої від роботи руки. «Мене звуть Теодозій, і надіслав мене його високопреосвященство митрополит. Відтепер я буду піклуватися про вас».

Він дав мені довгу рясу з великим каптуром, яку носили студитські ченці, і, після того як я вбрався в неї, взяв мене за руку та повів з палацу. Перед виходом за браму він зупинився і сказав: «Може трапитися, що дорогою нас зупинятимуть і будуть перевіряти. Це небезпечний час. Запам'ятаєте: ваше ім'я отець Матеуш. Всі ваші папери знаходяться у настоятеля монастиря. Якщо вони запитають вас, відкіля ви йдете, ви скажете, що відносили митрополиту книги з монастирської бібліотеки, а зараз повертаєтеся до монастиря. Але переважно буду говорити я. Ваша українська недостатньо плинна і буде краще, щоб я говорив за нас обох. Якщо це буде можливо, спробуйте утриматись від розмов».

З цими словами він вивів мене за хвіртку. Ми відразу опинилися на вузькій вуличці, що вела з гори Юра прямо на вулицю Петра Скарги. Незабаром ми підійшли до довгого будинку, який тягнувся вздовж усього невеличкого провулка. Праву його частину займала сучасна лікарня, заснована митрополитом для українського населення, яка носила ім'я митрополита. Монастир розташову-

вався у лівій. За вулицею починалась гора Юра, там були кафедральний собор, духовна семінарія і палац митрополита. Вікна монастиря і лікарні виходили на Юрієву гору.

Ми зупинилися біля хвіртки. Отець Теодозій, як було умовлено, подзвонив тричі, і двері відчинив сам ігумен, який вже чекав мене. Це була висока худа людина з обличчям аскета, одягнена у чорну чернечу рясу. Він одразу відвів мене до невеличкої кімнати на третьому поверсі, що знаходилася в самому кінці коридору, поруч зі сходами, які вели на горище. Звернувся він до мене на моє нове ім'я.

«Отець Матеуш, ви будете жити в цій келії. Брат Теодозій буде забезпечувати вас усім необхідним. Крім мене, брата Теодозія і ще одного молодого брата Бена, учня духовної семінарії, ніхто не знає, що ви тут». Після цього вони замкнули мене в келії і пішли. Келія освітлювалася електричною лампочкою, в ній були топчан, невеличкий стіл і стілець. У кутку стояв глечик з водою та олов'яний кухоль.

Я ліг на топчан і замислився. Перший раз із моменту втечі з табору я намагався оцінити те нове дивне становище, в якому я опинився. До того, як я потрапив у цю келію, я жив як уві сні. Хоча я усвідомлював всі свої вчинки та їхні наслідки, мій розум просто не в змозі був осмислити, наскільки радикально змінилося моє становище. Різниця між цими двома світами – Янівським табором з його страхіттями, звірствами та вбивствами, з одного боку, і спокоєм, що царював у закритому, ізольованому від світу монастирі, з іншого боку – була занадто разючою. Що зараз роблять євреї в гетто? Що там відбувається? Що трапилося з моїми друзями в таборі? Мені було ясно, що там щось не так. Мене опанували докори сумління. Чи мав я право втікати, рятуючи себе? Лячна тиша замкненої келії віддавалася в моїй голові. Я не міг ні розслабитися, ні заснути.

Перед моїми очима пропливали дикі сцени табірного життя, які, немов у калейдоскопі, заступали одна одну. Я пригадав записку, яку моя дружина передала мені з незнайомим в'язнем. Там повідомлялося, що в резиденції Шептицького на мене чекає порятунок, і тому я можу сміло втікати з табору. Для мене було підготовано схованку. Записка означала життя, тоді як щоденне перебування в таборі обіцяло смерть. А нам усім так хотілося жити,

жити за будь-яку ціну, жити, як живуть вільні люди, і побачити поразку Гітлера.

Навряд чи мені пощастить знайти слова, щоб описати ту страшну внутрішню боротьбу, яка охопила мене тим холодним зимовим ранком під час переклику. Я гадаю той, кому не довелося пройти через табір примусової праці, просто неспроможний зрозуміти цю боротьбу, яку веде сама з собою людина, обираючи життя або смерть. Мені здавалося, що я стискаю рукою не записку від дружини, а шматок розпеченого заліза. І я вирішив відмовитися від цієї нагоди. Я навіть не розповів про неї своїм друзям, бо надто добре знав, що за кожного втікача на наступному переклику будуть розстріляні чотири чи п'ять євреїв. Саме це міркування виявилося для мене вирішальним. Втеча за таких обставин суперечила єврейській моралі та єврейським законам. Тому я залишився в таборі. «Чому ти вважаєш, що твоя кров червоніша за кров інших людей і що твоє життя цінніше за життя інших людей? Можливо, істиною є протилежне?» (Трактат Sanhedrin, арк. 74, с.2).

Але як все трапилося цього разу? Об 11 ранку, після нічної зміни, я дізнався від поляка, що управляв фабрикою VIB на вулиці Замарстинівській, про криваву розправу в таборі. Чи повинен я був залишитися і сам повернутися до табору? Кому б я цим допоміг? Що доброго було б у моєму вчинку? Я вирішив тікати.

Це так дивно, схоже на сон, і проте це – правда. Менше за все я міг припустити, що одного прекрасного дня я буду шукати захисту в українському монастирі. Моє серце шалено билося, кров стугоніла у скронях. Я намагався осмислити своє становище, становище людини, яка змушена, подібно переслідуваній тварині, шукати рятунку, а також страшне становище мого народу. Мої губи шепотіли слова великого плачу Єремії:

«Уставай, голоси вночі на початку сторожі!
Виливай своє серце, мов воду, напроти обличчя Господнього!
Підійми ти до Нього долоні свої за душу своїх немовлят,
що від голоду мліють на розі всіх вулиць!..
Споглянь, Господи, і подивися, кому Ти зробив отаке?»

Плач Єремії (2:19-20)

Навколо запала повна тиша, монастир занурився у сон. Мені ж заснути так і не вдалося. Коли почало розвиднятися і перші промені нового дня просвітили невеличке віконце моєї келії, я почув вдалині рипіння дверей і відлуння кроків.

У досвітньому напівмороці до мене долинули звуки дерев'яного клепала: хтось з ченців будив інших на ранкову молитву. Він обійшов увесь коридор, ударяючи своїм клепалом і мугикаючи щось монотонне. Спочатку я не міг розібрати слів, та коли він наблизився до моєї келії, я розпізнав слова одного з Псалмів (Псалом 134):

«Поблагословіть оце Господа, всі раби Господні,
що по ночах у домі Господньому ви стоїте!
Ваші руки здійміть до святині і Господа благословіть!»

Я впізнав стару церковнослов'янську мову, яку колись вивчав у Віденському університеті. Тоді мене зацікавила ця мова і я став брати уроки у професора Трубецького, російського князя, вченого, який утік з Росії під час революції і був запрошений на кафедру славістики Віденського університету.

Нараз увесь будинок сповнився шуму. Ченці вмивалися й готувалися до ранкової молитви, яка відбувалася у великій капелі, розташованій в просторому залі на першому поверсі. Незабаром шум стих, і монастир знову поринув у тишу. Раз у раз до мене доходили звуки хоралу – ченці молилися.

Вже зовсім розвиднілося – народився новий день. Я підвівся з ліжка та обмив водою з кухля свої руки і палаюче обличчя. Поруч з моїм ліжком лежала моя схудла торба, у якій знаходилося все моє майно. Я став шукати **таліт** і **тфілін**, що були зі мною в таборі. Я ніколи не розлучався з ними, навіть у найважчі і найнебезпечніші хвилини. Проте цього разу я не знайшов їх у своїй торбині. Наступного дня, коли я трохи звик до свого нового оточення, я набрався хоробрості і запитав брата Теодозія про маленький мішечок з моїми релігійними приналежностями. Теодозій повідомив мені, що він запитував ігумена, що робити з моїм мішечком і чи можна повернути його мені. Вони поставилися до цього питання дуже серйозно і дійшли висновку, що краще забрати мішечок з торби і сховати.

«Це надто небезпечні часи, – пояснив він. – Ми ніколи не застраховані від обшуку. Якщо гестапо знайде вузлика з єврейським молитовним покривалом і **філактеріями**, життя всього монастиря,

не кажучи вже про ваше власне, наразиться на велику небезпеку. Якщо, із Божою поміччю, ми зможемо врятувати вас і пережити війну, ми повернемо вам ваші молитовні приналежності».

Я прийняв це пояснення і більше не наполягав.

Два дні я провів у келії. 4 червня, пізно ввечері, двері тихенько відчинилися і на порозі з'явився настоятель разом із братом Теодозієм та молодим семінаристом Беном. Після того, як вони присіли на моєму топчані, я почув таке:

«Зараз у місті дуже напружене становище. Ходять чутки про наближення страшної *акції*. Точаться розмови про остаточну ліквідацію табору та гетто. «Арійських» жителів попереджають, що переховування євреїв карається смертю. Німці обшукують житлові будинки, приватні та громадські, і, навіть, монастирі. Ми не впевнені, що вони не прийдуть до нас. Тому, порадившись з митрополитом, ми вирішили влаштувати для вас безпечніше сховище на горищі. Його спорудив досвідчений тесля з Личаківського монастиря. Сам митрополит розкрив йому нашу таємницю і попросив підготувати на горищі таємну схованку для вас. Ми втрьох допомагали йому і ніхто, крім нас, не знає про це укриття. А зараз прийшов час вам туди переселитися».

Я зрозумів, що моє становище погіршилося. Я швидко зібрав свого вузлика і був готовий іти, куди б мене не повели. У такі моменти не запитують: доводиться робити те, що треба.

Теодозій вийняв свого ліхтаря, обережно відчинив двері та першим вийшов у коридор. Хвилин через п'ять ми почули рипіння дверей, що ведуть на горище. Ми вирушили з келії та обережно, намагаючись не шуміти, почали підніматися услід за ним. Залізні двері горища були відчинені.

Брат Теодозій освітлював нам шлях маленьким електричним ліхтариком. Велике просторе горище було поділене дерев'яними перегородками на окремі секції. Теодозій зупинився біля однієї з них і обережно зрушив убік декілька дощок, показавши вхід до мого сховища. Зігнувшись, я протиснувся всередину. Там я побачив ліжко з залізною сіткою без матраца. На ліжку лежало кілька селянських кожухів.

– «Спати ви будете тут, – сказав він. – З міркувань безпеки ми не принесли матрац та білизну. Поки вам доведеться задовольня-

тися тим, що тут є». Побажавши мені добраніч, вони пішли. Я залишився сам на сам у темнім сховищі, охоплений своїми думками. Поступово мої очі звикали до пітьми, і я почав розглядатися навколо.

Сховище було розміром з середню кімнату і мало два невеличких віконця. Було дуже холодно і мене почало трусити. Яліг на ліжко, загорнувшись в кожухи. Не відчуваючи жорсткої дротяної сітки, я швидко поринув у глибокий сон.

Коли я прокинувся, моє сховище заливало світло. Я встав з ліжка, розправив онімілі кінцівки та підійшов до вікна. Відхиливши раму, я підставив тіло теплим сонячним променям. Був ясний, прозорий червневий ранок. Перед моїми очима здіймалася освітлена яскравим ранковим сонцем зелена Юрієва гора. Розміри вікна дозволяли бачити цю гору і невеличку частину вулиці Токаржевського. Місто поступово пробуджувалося зі сну і готувалися до робочого дня.

Від східного вікна я перейшов до того, що виходило на захід, і через яке виднілися брудні старі будівлі вулиці Шумлянської.

З обох вікон свого горища я бачив людей, що виходили з будинків. Люди пересувалися повільно, наче б не встигли ще прокинутися. Вони прямували на роботу, кріпити міць німецької армії. Життя не збиралося зупинятися через знищення сотень тисяч євреїв. Місто продовжувало жити своїм повсякденним ритмом.

Усе літо, з 4 червня і до вересня 1943 року, я провів у цьому сховку. Перший тиждень був важким, можливо, найважчим за весь цей час. На початку червня німці розпочали ліквідацію гетто. Цілий тиждень доносилися до мене голоси, стрілянина. Ці червневі ночі глибоко закарбувалися в моїй пам'яті. Ночами часто чув я розпачливі зойки, знайдених у бункері євреїв, яких витягали з їхніх укриттів. Моє серце переповнювалося болем переслідуваних і свідомістю власного безсилля. Не можна передати словами ці душевні муки.

Впродовж усього червня брат Теодозій, іноді щодня, іноді через день, прокрадався до мене, приносив мені їжу, воду, а також український часопис «Українські вісті»*. Те, що відбувалося в гетто,

* Д. Кахане очевидно мав на увазі газету «Краківські вісті» (1939-1944 рр. м. Краків). У Львові в липні 1941 р. видавалася газета «Українські щоденні вісті», з серпня 1941 р. до липня 1944 р. – «Львівські вісті». – Упорядн.

змушувало його глибоко страждати – його бліде обличчя відбивало страх і біль, якими він проймався.

Від нього я дізнався про перші подробиці ліквідації Львівського гетто. Кожного єврея, що намагався чинити опір, розстрілювали на місці. Особливо жахливі були облави на дітей. Мертвих і живих, заляканих до смерті і забитих на смерть, із розчавленими черепами – звозили їх на підводах на станцію Клепарів і до Янівського табору.

В самому таборі теж провадився відбір. Молодих і сильних залишили поки що живими. Всіх літніх і старих відправили до Белзеця.

Теодозій розповів мені також про спробу збройного повстання в гетто. У місті люди із задоволенням переказували історію про те, як на вулиці Локетка євреї протягом декількох днів утримували бункер, і німці не могли з ними впоратися. Супроти них німці залучили українських поліцаїв, і це пояснювало, як ці новини дісталися до мене.

За тиждень я знайшов згадку про це. У газеті «Львівські вісті», що вийшла в середині червня, я побачив повідомлення про смерть українського поліцая, що загинув у бою з «єврейськими бандитами» у Львівському гетто. Про нього писали як про «загиблого від кулі єврейського вбивці»*. Само собою зрозуміло, що поліцаєві влаштували пишний похорон, і труну з його тілом несли представники різних установ та спілок. Похорон організували німці, і їх представники були серед ораторів. Словом, поліцаю була віддана остання шана з великою пишністю. Якими лицемірними, необгрунтованими і безглуздими були виступи представників «арійського» християнського світу проти «мстивих, кровожерливих» євреїв, проти «їхнього караючого Бога». Траурні оголошення в українській газеті зривали маску облуди**.

Українська газета була бальзамом для мого зболілого серця. Я довідався, що євреї захищалися і що в боротьбі з ними був убитий поліцай. Євреї Львівського гетто наважилися підняти зброю проти своїх гнобителів, наважилися опиратися й помститися.

Минув червень. Львів був оголошений «Judenrein». Руїни гетто

---

* Повідомлення про вбивство євреєм поліцая української допомогової поліції було єдиним за увесь період видання газети. – Упорядн.

** Про поведінку львів'ян, українську допомогову поліцію ширше див.: Ж. Ковба. Людяність у безодні пекла. - К., 2000. – Упорядн.

стояли як пам'ятник останньої, вирішальної битви. А я, як і раніше, знаходився у своєму сховищі.

Мій притулок на горищі знаходився під дахом, критим листовою бляхою. У сонячні дні бляха розжарювалася, і я майже непритомнів від спеки. Ночі ж були холодними, бляха швидко втрачала накопичене за день тепло, і я тремтів від холоду. «Вдень мене палила спека, а холод доймав уночі». Ніколи так уповні я не розумів змісту цього вірша, як у дні свого переховування на горищі студитського монастиря.

Єдиним моїм читанням були вже згадана українська газета, Біблія і Новий Завіт у латинському перекладі Длітша.

Їжу мені приносив Теодозій або студент-теолог Бен. Обидва довго не затримувалися і від розмов утримувалися. «Арійські» мешканці перебували в постійному страху, особливо ті, хто переховував у своїх будинках євреїв. Виявивши схованку, німці знищували євреїв разом із тими, хто їх ховав.

Дні та ночі в моєму сховищі. Довгі, гарячі дні, без новин із зовнішнього світу, без духовної поживи для розуму. Я цілими годинами стояв біля вікна й дивився на Божий світ. З одного боку – Юрієва гора, що купається в соковитій зелені, з іншого боку – вулиця й будинки, повні чоловіків, жінок та дітей. З самих глибин моєї душі лилися слова гарячої молитви: «Боже! Владико небесний! Чому? Чому всім цим людям Ти дозволяєш вільно ходити, тоді як я знемагаю в цій камері?» І думалося, немає у світі людини, спроможної описати, або зрозуміти стан єврея, що стоїть біля вікна і визирає світ Божий. Не раз, я думав, ніби, я єдиний єврей, який залишився на землі, і мені здавалося, що я божеволію. В такі хвилини я знаходив розраду в молитвах і в книзі «Псалмів», псалмів, що уже тисячі років розраджують євреїв, в нестерпному становищі. Звертаючись до великого, милосердного й усе ж незбагненного Бога, мої губи шепотіли гіркі скарги. Тільки звільнивши своє серце від гіркоти і виливши свої муки перед Творцем, я міг ненадовго заспокоїтися.

Вулиця, з її шумом, перехожими, з упорядкованим побутом, зводила мене з глузду. Варто було мені підійти до вікна, як я починав втрачати розум: жінки штовхали перед собою візочки з дітьми, люди літнього віку, зручно влаштувавшись на лавах, про

щось жваво розмовляли, повільно прогулювалися молоді пари, група дітей щось співала, їхні невинні обличчя випромінювали радість життя. О Творець! Як це можливо? Хіба вони не знають, що коїться за парканом? Хіба їм не відомо, що там, як вода, ллється кров і людей закопують живими?

Я був цілком бездіяльний. Те, що я щодня спостерігав із вікна горища, руйнувало мою віру в людей. Страждань євреїв ніхто не помічав. Прірва між ними й іншим світом здавалася занадто великою, щоб її коли-небудь можна було подолати. «І зненавидів Ісав Якова». Як стверджують наші мудреці, це було визначено **Галахою**. Ця страшна ненависть тяжіє над нами жорстоким вердиктом, безжалісним законом. Здавалося, навіть ріки єврейської крові не здатні вгамувати цю ненависть.

Я згадую випадок на горі Юра в середині серпня, побачений зі свого сховища. Це було у неділю, після полудня. На траві між деревами розташувалося багато людей, що прийшли сюди з сусідніх вулиць відпочити після тижня важкої праці. Деякі, поклавши на землю ковдри, влаштували в парку щось схоже на пікнік. Раптом я побачив дванадцяти-, може, чотирнадцятирічного хлопчика, що стрімкими кроками прямував по парку. Він часто зупинявся, оглядався навколо, очевидно, шукав собі місця. Потім він швидко піднявся схилом гори та влаштувався під низьким крислатим деревом на досить великій відстані від інших відпочиваючих. Хлопчик з першої миті привернув мою увагу. Мені не сподобалася його розгониста нервова хода, а також те, що він обрав таке відлюдне місце. У мене виникла підозра, що він єврей. Зі свого вікна я бачив лише обриси його обличчя. Але одне я бачив дуже добре: швидкі, нервові погляди, які він кидав через плече. Я не міг бачити кольору його очей, але я бачив його занепокоєння, моторошний страх, що був мені самому добре знайомий. Я відчував невидимий зв'язок із цим хлопчиком. Стояв біля вікна і дивився на нього, мов загіпнотизований. Хлопчик прихилив голову до дерева. Може, він спав, а може, просто відпочивав, спостерігаючи за тим, що відбувається навколо? Хто може знати, що коїлося у душі переслідуваного єврейського хлопчика?

Я простояв біля вікна більше години. Була шоста, може, сьома година вечора: літні сутінки не поспішали опускатися на землю.

Раптом на горі з'явилася гучна дитяча компанія. Діти швидко розсипалися по всьому схилу. Все було так, як і повинно бути: вигуки щасливих дітей, ігри. У цьому не було нічого незвичного.

Біжучи наввипередки, двоє з них опинилися поруч із деревом, під яким відпочивав хлопчик. Зупинилися і стали дивитися на нього. Я не міг чути, про що вони говорили. Але я бачив, як один із них стрілою метнувся назад до інших дітей і став збуджено показувати на хлопчика і свого товариша. Незабаром уся компанія рушила до дерева й оточила хлопчика. Хвилин п'ять вони жваво сперечалися, кидаючи на хлопчика швидкі погляди. Їхні збуджені голоси привернули увагу дорослих. Дехто з них попіднімалися з трави та підійшли до дітей. Діти розбіглися, а дорослі почали допитувати хлопчика – вони говорили усі разом і розмахували руками. Раптом уся гора захвилювалася, збудження охопило кожного. Напруження посилилося з приходом українського поліцая. Мені невідомо, чи хтось покликав поліцая, чи він опинився там випадково. Він підійшов до хлопчика. Юрба відступила. Обстеження, яке провів поліцай, було коротким. За кілька хвилин, ведучи хлопчика за руку, він прямував убік вулиці Грудецької.

Я щосили напружував очі, намагаючись побачити обличчя хлопчини: можливо, воно могло б розповісти мені, що коїлося в його душі. Я не побачив його рис, але спостерігав невпевненість і знервованість, які опанували дитину. Він тихо йшов поруч з поліцаєм. І тут я збагнув: то була покора, безпомилкова ознака покори. Всі євреї, переступивши поріг страху і занепокоєння, виглядали так. Покірні, навіть байдужі, вони йшли на смерть.

Хлопчика повели. Настав вечір. Люди почали повільно розходитися. Я залишився сам зі своїми думками. Я побачив себе п'яти-шестирічним хлопчиком під час занять у **хедері** свого рідного містечка Гримайліва. Ми вивчали розділ про принесення у жертву Ісаака. Я був глибоко зворушений цією простою, але хвилюючою історією. Наш ребе знав, як правильно подати її: Авраам, наш батько, веде свого єдиного сина, щоб принести його в жертву. Дивіться, вони вже досягли вершини гори Моріа. Дивіться, Авраам зв'язує маленького Ісака, кладе його на вівтар і здіймає ножа, щоб убити свого єдиного сина.

Мої нерви не витримали напруги і я розридався. Ребе Давид Ханцис нахилився наді мною, ласкаво погладив мене своєю ніжною рукою і сказав: «Заспокойся, мій хлопчику, заспокойся, не треба плакати: це лише випробування. Ангел Божий зійшов з небес і врятував Ісаака». О Великий Боже! Де той ангел, що врятує наших дітей і не дасть принести їх у жертву?

Наступного ранку до мене прийшов брат Теодозій. Він нечутно причинив за собою двері та сів на ліжко. Ми обидва довго мовчали. Я перший порушив мовчанку і запитав, чи не відомо йому, що вчора сталося на горі. І він відповів:

«Те, що трапилося вчора, приголомшило нас. Юрба видала єврейського хлопчика поліції. Хлопчик, мабуть, втік від гестапівців, які викрили сховище його родини. – Теодозій на мить зупинився, потім продовжував. – Не всі поводять себе так, як ті, кого ви бачили вчора на горі. Я не повинен був би нічого говорити, але бачу, яке горе заподіює вам те, що відбувається. Я хочу вам щось розповісти. Ми з другом, братом Лазарем, працюємо шевцями на фабриці «Солід». У пивниці фабрики ми спорудили бункер, де переховуємо єврейську родину на прізвище Функ. Я молю Бога, щоб він допоміг нам врятувати цих людей. Гадаєте, легко ховати вас у цьому монастирі? Через кілька тижнів після того, як вас сюди перевели, обшуки посилилися. Настоятель, отець Никанор, скликав усіх братів і розкрив їм таємницю вашого перебування тут. Якщо німці прийдуть з обшуком і знайдуть вас, ми повинні зробити все, щоб зняти підозру з монастиря і попередити можливість колективної відповідальності за цей вчинок. Тільки так можна вберегти монастир від знищення, а ченців – від смерті. Отже, один із ченців повинен добровільно взяти відповідальність на себе. Настоятель запитав: «Хто готовий взяти на себе відповідальність? «Усі, як один, зробили крок вперед. Кожний був готовий ризикувати. І вам належить знати, що не тільки ми, ті, хто знаходиться під особистим впливом митрополита Шептицького, але й багато священиків у повітових містах беруть участь у рятуванні євреїв, особливо, дітей. Серед них Котів, Іванюк, Марко Стек, Тит Процюк, Грицай, Мартинюк, Кипріян, ігуменя жіночого студитського монастиря Йосифа, Герман Будзинський та інші».

Добрий Теодозій, шляхетна душа, розумів, яких страждань я зазнав внаслідок учорашнього випадку, і всіляко намагався розрадити мене. Він довго просидів у мене в головах, розповів мені про своє життя. Коли він пішов, у моєму помешканні вже стемніло.

І знову я залишився зі своїми думками. Як важко поєднати два світи в українському народові. З одного боку – національні герої – Хмельницький, Наливайко, Гонта і, останній (за переліком, але не за жорстокістю) Петлюра, а українські поліцаї, що допомагають німцям у знищенні єврейського народу. І будь-які національний рух або повстання завжди супроводжувалися ріками єврейської крові. Українці завжди виливали свій гнів на євреїв. З другого боку – шляхетні постаті митрополита, його брата ігумена, священиків Тита, Грицая, Стека, Мартинюка та інших. Як це можливо? Чи можна поєднати подібні протиріччя?

Закінчувався серпень, наставав вересень. Ночі стали холоднішими, наближалася осінь. Теодозій приносив новини із зовнішнього світу: то в гетто виявили сховок з євреями; то селяни захопили кілька десятків євреїв, що ховалися у лісах, і передали в гестапо. Була лише одна добра новина: на всіх фронтах німці терпіли поразки, були всі ознаки того, що наближається час, коли німецька армія буде розбита.

Якось у середині вересня я почув серед ночі підозрілий шум у коридорах монастиря. Радше я його відчув. Вічно напружені нерви загострили мій слух. Потім я почув характерний звук важких кроків на сходах, що ведуть на горище. Рипнув замок, і залізні двері відчинилися. Тепер я чітко чув розмову, між настоятелем монастиря Никанором і його німецькими «гостями». Обшук! Не мало значення, що або кого вони шукали. Якщо вони виявлять мою схованку, я пропав. Я дрижав, серце вискакувало з грудей. Очі шукали укриття в темному кутку. Але де я міг сховатися? Я чув кроки і гучні голоси. Вони щось шукали, у цьому не було сумніву. Потім я почув їх поруч свого сховища. Зараз вони розсунуть дошки, і моя доля наперед вирішена.

Проте Провидіння вирішило інакше. Обшук горища тривав хвилин десять, але мені цей час видався вічністю. Який тягар звалився з мого серця, коли я почув рипіння дверей, які зачинилися за «гостями»! Я був врятований. Сховище надійне. Хвала Тобі, Всесильний Боже!

Я з нетерпінням чекав ранку. Теодозій напевно розповість мені, що трапилося і чому відбувся обшук. Але Теодозій не з'явився. Я чекав даремно. З настанням вечора моє нетерпіння і занепокоєння посилились.

3. Повернення до палацу митрополита

Близько одинадцятої вечора мені знову довелося пережити хвилини страху. Я почув, як відчиняються залізні двері, потім на горищі залунали кроки: хтось наближався до мого сховку. Але коли людина відсунула дошки, я побачив, що це Бен. Він був збуджений і наляканий. Від нього я дізнався, що, очевидно, хтось доніс на мене німцям і минулої ночі вони зробили ретельний обшук усіх помешкань. Вони все перевернули догори дном: чернечі келії, бібліотеку, велику трапезну, секретаріат, шукали навіть у капелі. Нарешті вони зажадали ключів від горища, але, на щастя, нічого не виявили. Все скінчилося добре. Проте митрополит вирішив забрати мене назад до свого палацу. Він боявся гестапо і не довіряв йому. Тому сьогодні вночі Теодозій знову відведе мене на гору Юра.

Я цілком спокійно зустрів новину. Я був уже готовий до переїзду, до яких завгодно нових труднощів, готовий був пристосовуватися до будь-якого нового становища. Цього вечора я не лягав спати і чекав, коли Теодозій прийде за мною. Він прийшов опівночі і приніс мені деяку одежину. Він розповів, який має бути наш шлях, і, найголовніше, забезпечив мене виданими монастирем документами, у яких я значився як чернець Матвій. Він іще раз нагадав мені, якщо нас будуть перевіряти, то я – чернець і звуть мене Матвій і згадав про всі перестороги, яких ми дотримувалися на початку літа, коли перебиралися з палацу на вулицю Петра Скарги.

За кілька хвилин ми вже були за ворітьми. Я дихав на повні груди свіжим, прохолодним нічним повітрям, що після тривалого ув'язнення на горищі мене буквально п'янило. Теодозій ішов швидко, я ледве встигав за ним. Цього літа я не мав можливості рухатися і майже розучився ходити. На шляху до палацу ніхто нас не зупинив. Хвіртка відразу відчинилася, як тільки ми подзвонили: чернець уже очікував на нас – Теодозій передбачив усе.

Не минуло й кількох хвилин, як я знову опинився в тихому закутку бібліотеки, де ховався на початку літа. Я сів на вже знайомий мені шезлонг і поринув у свої думки. Я змушений поневірятися, думав я, як Вічний Жид. Але це не прокльон, посланий на мене, не гнів Божий. На мене полюють люті, злочинні люди. Я ховаюсь подібно до лісового звіра, який намагається врятуватися від кулі мисливця. Сталося так, що я знайшов захист і допомогу в палаці християнського архієпископа, по суті, в резиденції українського архієпископа, люди якого, ставши поплічниками німецьких хазяїв, брали участь у знищенні євреїв. Те, що з усіх можливих місць я знайшов сховок саме тут, здавалося жартом, який зіграла зі мною доля.

Уранці зайшов провідати мене священик Котів. Він приніс коротеньку цидулку від моєї дружини. Вона і дівчинка почувають себе добре і сподіваються незабаром опинитися на свободі. Я дотепер не знав, де вони знаходяться, але вже ця інформація мене заспокоїла. Мене провідали також ігумен Климентій, Грицай і Теодозій. Ігумен розплакався. Він мене урочисто запевнив, що всі дорослі й діти, які є під його захистом, живі та здорові, добре заховані і з ними не може трапитися нічого поганого. Коли ми розлучалися, він повідомив, що ввечері на мене чекає зустріч із митрополитом.

О дев'ятій вечора до моєї схованки завітав Грицай. Я гадаю, він був особистим секретарем митрополита. Він супроводив мене на цокольний поверх та негайно ввів до робочої кімнати митрополита. Напівпаралізований Шептицький сидів у своєму кріслі. На ньому була довга темна мантія, підперезана шкіряним ременем. Його пишна довга біла борода, подібно вдалому мазку художника, підкреслювала витончені риси його обличчя, що випромінювало духовність і людяність. Він подав мені руку, привітав мене словом «Шалом» і попросив сісти поруч із ним. Слух цієї людини, якій вже минуло за вісімдесят, встиг послабшати. Грицай вийшов, і ми залишилися сам на сам. Ніхто не починав говорити. Я відчував, що йому нелегко розпочати розмову на тему, яку він збирався обговорювати. Нарешті, він попросив мене дати правдивий опис Янівського табору. Він має у своєму розпорядженні надійну інформацію про становище у Львівському гетто, а також у гетто міст і містечок області. Але вісті, що надходять до нього з табору,

заплутані і лякливі. Митрополит висловив бажання дізнатися про все від свідка.

Я виконав його бажання. До пізньої ночі я переказував йому криваву історію Янівського табору. Я змалював пекло, що панувало там, і вчинки вбивць, дотепер не знаних в історії людства: Вільхауза, Еплера, Гебауера, Блюма, Хейніша, Гржимека та інших.

Митрополит не витримав: він постійно отирав сльозу, що раз у раз стікала його щокою. Він був глибоко схвильований. У відповідь я одержав від митрополита повний текст листа, якого він надіслав Гіммлеру, і пастирське послання, опубліковане в «Львівських архієпархіальних відомостях» (№11 за листопад 1942 року, том 50, с.177-183), під назвою «Не убий». З цими двома документами в руках я повернувся до свого укриття*.

Читати їх я розпочав наступним ранком. Про існування цих документів мені вже було відомо, тому що митрополит сповістив мене про їх написання під час нашої першої зустрічі. Але цього разу все було інакше. За цей час було ліквідоване Львівське гетто, всепроникне полум'я продовжувало буяти, євреїв знищували з такою старанністю, що, здавалося, жоден єврей не переживе катастрофи, і євреїв не стане на землі. На цьому тлі пастирське послання митрополита Шептицького набувало особливого сенсу. Крім того, воно відбивало надзвичайну людяність і високі моральні якості автора.

Обидва листи справили на мене сильне враження. У листі до Гіммлера митрополит закликав його не залучати українських поліцаїв до операцій, що мали на меті знищення євреїв. Багато українців досить неосвічені і так, як вони чинять зараз із євреями,

---

* Вже 9 вересня 1941 р. митрополит звернувся до священників з посланням «Про злочин чоловікоубивства», зобов'язуючи їх, оскільки «не маємо можности протестувати проти таких злочинів у пресі», у проповідях, на сповіді «відстрашувати вірних», а «передусім молодь від того гріха», роз'яснюючи, що «нема влади», яка б могла «одобряти», «наказувати» противне Богові вбивство людини. З 27 березня 1942 р. Митрополичий Ординаріат (вищий орган управління Митрополією) надавав право парохам накладати на християн які «вчинили «гріх чоловікоубивства» церковну кару прокляття». – Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України ф. 3833, оп.3, спр. 13, арк. 18, 45. – Упорядн.

вони будуть потім чинити зі своїми співвітчизниками, зі своїми братами. Вони звикнуть до убивства і потім їх буде важко відучити від цього.

Читаючи пастирське послання, я зрозумів, яким глибоко гуманним був світогляд його автора. Я був збентежений. Я бачив ненависть українського народу, звірства, що чинилися українськими поліцаями, співробітництво з німцями української інтелігенції. А зараз я читаю шляхетний, безкомпромісний документ, складений українським митрополитом та його помічниками. Знову і знову я намагався осягнути два несумісних аспекти поводження того самого народу. Я був самотній, нікого не було поруч зі мною, щоб поспілкуватися, обмінятися своїми думками, поглядами, нікому було заспокоїти мої нерви. Я мусив мовчати і з усім впоратися сам.

Через декілька днів священик Грицай приніс мені низку книг з описом подорожей на Землю Ізраїлю, головним чином, спогади або щоденники прочан, які відвідали цю Землю за різних часів. У деяких із них, наприклад, у книзі єпископа Сліпого, я виявив опис сіоністських організацій і єврейських поселень на Землі Ізраїлю. Але разом з тим я мушу зазначити, що в жодній із цих книг я не зустрів симпатії до євреїв, передусім – до нової громади на Землі Ізраїлю*.

Особливо мені рекомендував Грицай одну книгу, де змальовувалося паломництво митрополита, яке той здійснив у 1903 році на чолі великої групи священиків і юристів. Книга називалася «Коли русини пішли слідами Данила» і була написана за вказівкою митрополита одним із священиків, що брав участь у цій подорожі. Данило, слов'янин, який жив на початку середніх віків,

---

* Паломництво до Святої землі. Враження з подорожі. Написав Й. Сліпий. (Львів, 1935). Сама подорож відбулася в 1933 р. Автор описує гірку долю народу-вигнанця, Єрусалим як древню і майбутню столицю вибраного народу, вважає схожими долі українців і євреїв, які не мають своїх держав, в ідеї сіоністів вбачає відвічне прагнення повернення євреїв на свою землю. Згадуючи Стіну Плачу, пише: «І не в одного прохожого я бачив згірдну усмішку, а навіть кпин (от пхикають) – та в мене в серці ворушилося велике співчуття». Детальніше див.: М. Феллер. Про наших великих духом. – Львів: Сполом. – 2001. – Упорядн.

був одним із тих, від кого веде свій родовід український народ. Він здійснив паломництво на Святу Землю. Зберігся опис його паломництва, написаний старослов'янською мовою. Автор же цієї книги змальовував яскравими фарбами святі місця, які відвідав митрополит у супроводі інших прочан. Ціла глава була присвячена історії Храму і Західної Стіни. Зокрема, дуже глибоке враження на нього справила велика група євреїв, що палко молилися біля Стіни, оплакуючи руйнацію Храму. Він писав: «Як разюче відрізняються ці євреї, що плачуть біля древньої стіни, від єврейських торговців, що ведуть торгівлю у великих і малих містах Східної Галичини». Симпатія автора явно була на боці мальовничої групи євреїв, які плакали біля Західної Стіни, або, як він її називає, «Стіни Плачу». Цей розділ він закінчує такими словами: «Моє серце з вами, євреї, що плачуть, ви завжди будете плакати, не перестаючи, і стіни ніколи не будуть відновлені. Тому що так призначено небом».

Всі книги, принесені мені Грицаєм, були написані в такому тоні. Звичайно, священик хотів розрадити мене розповідями про Землю Ізраїлю, оскільки він знав, яка близька вона моєму серцю. Він не міг припустити, що ці описи заподіють мені біль і тільки посилять мої муки. Цілком зрозуміло, що я не міг обговорювати це питання з Грицаєм. Але для мене міркування українського священика, який стояв перед західною Стіною, стали немов би квінтесенцією завзятої суперечки між юдаїзмом і християнством, що триває два тисячоліття. І щоб іще більше все заплутати, я жив у твердині християн, які врятували мене і моїх близьких від смерті. Як я міг сперечатися з ними?

Через декілька днів мені видалася ще одна нагода відвідати митрополита в його робочій кімнаті. Вигляд шанованої літньої людини та її добрих очей повернув мені мужність, і я наважився запитати його про те, що хотів сказати прочанин у своїй книзі. Чи означають міркування українського священика, що християнська церква не вірить у незалежність єврейської громади на Землі Ізраїлю і відмовляється її визнати?

Митрополит на хвилину замислився, а потім сказав: «Мені хотілося б відповісти на ваше запитання у світлі теперішнього становища народу Ізраїлю. Ви повинні знати, що церква виражає лю-

дяне, дружнє ставлення до єврейського народу. Офіційна церква різко і рішуче засуджує нападки на євреїв. Ми проти звірств, учинених нацистами, і зробимо все можливе, щоб обвинуватити їх у нелюдськості і святотатстві. Пастирське послання німецького кардинала Фаулхабера, як і моє власне пастирське послання в листопаді 1942 року, є незаперечним доказом позиції церкви стосовно нацизму і його ставлення до єврейського питання. Публікація мого пастирського послання була пов'язана з рядом труднощів, воно кілька разів піддавалося цензурі. Нещодавно мене відвідала офіційна делегація міністерства закордонних справ Німеччини. Я відкрито засудив їхні дії і заявив протест проти жорстокого, звірячого ставлення до євреїв. Ми, як людські створіння, зобов'язані заявити свій протест і найсуворішим чином засудити переслідування євреїв та всі види расової дискримінації. Я знаю, що християнський світ сторіччями вчиняв гріх проти євреїв. Мене це пригнічує, глибоко пригнічує, і я роблю все можливе, щоб протистояти смертельному гріху переслідування євреїв. Саме на цьому я робив наголос у своєму листі до Гіммлера. Що ж стосується книги про паломництво, то існує ряд теологічних постулатів догматичного характеру, які змушують нас заперечувати проти прагнень по-сіоністському налаштованих політиків до незалежної єврейської держави в Палестині».

Трохи помовчавши, митрополит продовжував: «Чи замислювалися ви коли-небудь, чи ставили перед собою питання, у чому корені ненависті й жорстокого переслідування євреїв як у древні часи, так і тепер? Що є їхнім джерелом?» – Він вказав на книжкову полицю, попросив мене знайти Новий Завіт у перекладі на іврит і показав мені вірш 25 глави 27 Євангелія від Матвія: «Тут сказано: «А ввесь народ відповів і сказав: «На нас його кров і на наших дітях!». В інших місцях Ісус недвозначно каже, що жодного каменю не залишиться від Храму і від слави Єрусалима. Якщо ви подумаєте над цим і візьмете до уваги відповідні глави з Нового Завіту, вам легше буде зрозуміти коментар автора книги про пілігримів».

Цілком зрозуміло, що я з ним не сперечався. Як я міг сперечатися з ним про причини ненависті до євреїв та їхнього завзятого переслідування, я, єврей, що тікав із Янівського табору, переслідуваний, як дика тварина знайшов притулок у палаці князя церкви?

Він облишив це питання і почав розповідати мені про те, як щороку напередодні свята Песах він посилає значну пожертву бідним з різних громад Східної Галичини, щоб вони могли купити борошно для маци. Багато грошей одержували громади Львова та Підгайців. Рабин Підгайців, ребе Лілієнфельд, приятелював із родиною Шептицьких. Він також розповів мені, що його вчителем івриту та сучасної літератури на івриті був відомий продавець книжок і вчитель Зігель. Митрополит почав вивчати іврит ще в духовній семінарії. Він писав свої послання єврейським громадам івритом і надавав особливого значення тому, що пожертвування бідним на Песах є давнім єврейським звичаєм у землях діаспори.

Ранком наступного дня священик Грицай сказав мені, що ввечері митрополит хоче мене бачити знову. З міркувань безпеки митрополит звичайно зустрічався зі мною пізнього вечора, після того як ішли всі гості і ділові відвідувачі.

О дев'ятій вечора Грицай провів мене до робочої кімнати митрополита і знову залишив нас наодинці. Я мав намір розмовляти з ним стоячи, але митрополит жестом своєї напівпаралізованої руки запросив мене підійти й сісти на стілець поруч із ним. «Наша вчорашня розмова не давала мені заснути, – сказав він. – Я щиро каюся і дуже шкодую про те, якого спрямування вона набула. Я не повинен був цього казати. При випробуваннях, що випали на вашу долю, коли єврейський народ стікає кров'ю і гинуть тисячі ні в чому не винних людей, я не повинен був торкатися цієї теми. Я знаю, що наша розмова дуже схвилювала вас, і прошу у вас пробачення. Зрештою, я всього лише смертний і на мить я дозволив собі забути про реальний стан речей».

Він дотягся до моєї руки й міцно її потиснув. Його обличчя та очі були красномовніші за будь-які слова. Якщо в мене ще й залишалися якісь сумніви щодо мети, яку він переслідував, рятуючи мене, то його щирі, від самого серця слова остаточно їх розвіяли. Саме таких незвичайних, глибоко людяних людей мали на увазі наші мудреці, коли писали: «Успадкують праведні землю, і повік будуть жити на ній».

Тим часом вересень закінчувався. Наближався кінець кривавого 1942-43 року. Суботнім вечором вересня 1943 року євреї вільного світу, мабуть, готувалися до читання **Сліхот** (покаян-

них молитов, що читаються на єврейський Новий рік). Перший день Нового року припав на четвер, 30 вересня, а **Йом-кіпур** – на 9 жовтня. Завдяки тому, що я уважно додержувався всіх свят, я мав нагоду подумки спілкуватися з громадою Ізраїлю. Жодного святого місця, жодної привселюдної молитви, жодної молитовної книги і жодного єврея. Я був один, як вигнанець, вдалині від усіх. Я відзначив Дні Благоговіння в самому серці Греко-Католицької Церкви. «З глибин я волаю до тебе, о Господи». З цими словами я вилив свою душу перед Вічним Богом.

Наприкінці жовтня 1943 року, холодним дощовим днем, Грицай повідомив мені, що я знову повинен покинути палац і повернутися до монастиря на вулиці Петра Скарги. Лінія фронту швидко пересувалася на захід, усіх довкола охопив страх, і забагато німців приходило до приймальні митрополита. За таких обставин мені буде безпечніше в студитському монастирі. Отже, я знову мушу збиратися в дорогу. Переді мною постало лише одне питання: коли я повинен бути готовий до переїзду?

За таємного проводиря для мене і цього разу був брат Теодозій, той самий дорогий друг Теодозій. Знову він ризикував своїм життям, щоб перевести мене до монастиря. Вечір був темний і дощовий. Теодозій відсунув дошки, що закривали вхід до моєї схованки на горищі. Я нахилився і ввійшов усередину.

І от я знову замкнений у своїй схованці. Минали похмурі та холодні дні і ночі. Дощ тарабанив по залізному даху і його краплі падали, як сльози печалі, у мою душу, спричиняючи відчуття глибокої зневіри. Кістки нили від вогкості. Я постійно тремтів від холоду, у мене раптом виник жар, з'явився кашель. Я застудився, але запрошувати лікаря було смертельно небезпечно.

Теодозій перемістив мене на третій поверх, у келію поруч зі сходами на горище, яка обігрівалася залізною грубкою. Я лежав у чистому, теплому ліжку. Як багато часу минуло відтоді, як я востаннє бачив ліжко. Я приймав аспірин і пив гарячий чай. Теодозій, як звичайно, забезпечував усі мої потреби. За кілька днів я вже був здоровий.

4. У монастирській бібліотеці

На початку листопада 1943 року до мого укриття завітав настоятель студитського монастиря, отець Никанор. Дуже тепло зі мною поздоровкавшись, він передав мені привітання від дружини й дочки. Він повідомив мені, що через декілька днів мене переселять до помешкання бібліотеки, яка називалася «Студіон». У мене буде спальне місце в закутку бібліотеки, і я буду працювати з ченцем Титом Процюком над упорядкуванням каталогу бібліотеки. Бібліотека «Студіон» межувала з монастирем і була його невід'ємною частиною. Ця величезна богословська бібліотека посідала два поверхи і налічувала тисячі томів. Спеціалізувалася вона на вивченні Візантії: саме від візантійського християнства відокремилася Греко-Католицька Церква. Крім того, тут була широко представлена українська література, а також література з історії та філософії. Окремий куток займали праці з юдаїки: єврейська історія, біблійні дослідження, література івритом: Талмуд і правила Галахи, Мідраші, молитовні книги тощо. Можна було також знайти в оригіналі книги таких єврейських письменників, як Шолом-Алейхем, Менделе, Перец та інші. З будинком монастиря бібліотеку з'єднував довгий коридор, двері наприкінці якого з міркувань безпеки завжди були замкнені.

Як звичайно, до бібліотеки мене відвів мій старий друг брат Теодозій. Я влаштувався в закритому кутку бібліотеки, де стояли ліжко, стіл, стілець і електрична плитка. Але найціннішим тут був бункер, вхід до якого приховували товсті томи візантійської бібліотеки. У разі небезпеки мені досить лише зняти з полиці декілька товстих книжок, щоб заповзти у вузьке, але цілком комфортабельне і добре приховане сховище. Ченці забезпечили мене системою сигналізації у вигляді електричного дзвоника. Почувши п'ять дзвоників, я мав негайно ховатися у бункері.

У моєму закутку знаходилося два спальних місця. Друге, як виявилося, призначалося для Натана Лєвіна, молодшого сина ребе Йєхезкеля Лєвіна, що переховувався під ім'ям Богдана Левицького. Хлопчика переводили з місця на місце, поки митрополит не вирішив нарешті довірити його моєму піклуванню.

Через кілька днів Теодозій привів до бібліотеки одинадцяти-

річного хлопчика з блакитними переляканими очима. Він виявився чарівною, доброю, терплячою, кмітливою дитиною, яка прекрасно розуміла, що коїться навколо нього. Хлопчик став великою розрадою для мене в ці похмурі дні.

Другою людиною, з якою мені було призначено провести зиму в монастирській бібліотеці, був чернець Тит Процюк. Це був чоловік середнього віку, дуже високий, з великою чорною бородою і пронизливими чорними очима. Він, як і всі студитські ченці, носив просту чорну рясу з великим гостроверхим каптуром. Тит був серйозною, грунтовною і дружньою людиною, завжди готовою прийти на допомогу. Він глибоко співчував людським стражданням, не були винятком і ті, що випали на долю євреїв. Разом із тим, він був священиком, випускником богословської академії, мав університетську освіту і присвятив себе науці; особливо його цікавили біблійні дослідження.

Наша перша зустріч була дуже приязною. Він сказав: «Працюючи в бібліотеці, я більше за все хочу бути корисним для вас, допомагати вам у вашому скрутному становищі та зробити ваше вимушене ув'язнення якомога більше стерпним. Ми маємо на меті підготувати каталог бібліотеки. Я впевнений, що ця праця допоможе вам зберегти самовладання і заспокоїть ваші напружені нерви». Розмовляв він зі мною українською, але на той час я вже добре володів українською мовою і, навіть, навчився швидко читати.

Так розпочалася нова сторінка мого життя в ув'язненні – в бібліотеці, в компанії Тита. Згодом я почав навчати його івриту. Він виявився старанним учнем і вже незабаром навчився читати і перекладати прості уривки з Біблії.

Праця в бібліотеці, серед книг, діяла на мене чудово. Вона заспокоювала нерви, давала силу жити і сподіватися на краще. За цей час я встиг дуже багато прочитати. Щовечора я проводив декілька годин у кутку з книгами з юдаїки, вивчаючи главу Талмуда з тосефот. Крім того, я читав книги з історії єврейського народу, або, коли бути більш точним, я взявся за вивчення єврейської мартирології, теми, що на той час була мені найближчою. Одночасно ми з Титом почали перекладати Книгу Псалмів сучасною українською мовою. На це ми витратили багато годин. Тит пла-

нував опублікувати український переклад, до якого і я зробив чималий внесок.

У середині листопада 1943 року в монастирі з'явився новий мешканець, Курт Лєвін, старший син ребе Йєхезкеля Лєвіна. В середині літа 1942 року він прийшов до митрополита з проханням захистити його і його брата. Це відбулося незабаром після того, як я був у митрополита разом із ребе Хамейдесом. Варто нагадати, що цей наш візит, під час якого ми розповіли митрополитові про становище єврейського населення, став вихідним пунктом дуже ризикованої операції, розпочатої митрополитом. Курта і його молодшого брата з розкритими обіймами прийняв священик Котів і з того часу він не обминав їх своєю турботою. Курт, який встиг витримати чимало важких випробувань перш, ніж потрапити до Львова, жив під ім'ям Романа Митки, як зазначалося в його «арійських» документах. Священик Рафаїл, настоятель одного з монастирів, де Курт сподівався знайти притулок, наказав йому забиратися, не приховуючи причини: він не хотів ховати євреїв. Те, що випало на долю євреїв, сказав він, засвідчує, що Бог хоче знищення євреїв і він його підтримує. Всякий, хто допомагає євреям, йде проти Божої волі. Слід зазначити, що Рафаїл був одним із найбільш розумних священиків. Добре освічений, начитаний, він до того ж був талановитим художником. Отже, схоже, митрополит та його оточення не змогли поширити свого впливу і влади на всіх священиків. Зрештою Курт знайшов укриття в Карпатських горах, у маленькому віддаленому Лозькому монастирі. Там жили сім ченців-затворників: настоятель Никон і шість братів. Наприкінці листопада Курт прибув до Львова. Тепер ми втрьох працювали в бібліотеці – Тит, Курт і я*.

На початку грудня нам довелося пережити першу тривогу. О восьмій вечора електричний дзвоник продзвонив п'ять разів – умовний сигнал. Виходило, наближається обшук. Ми з Натаном негайно сховалися до бункера за книжковими полицями. Курту, що мав відповідні документи і був одягнений в чернечу рясу, боя-

* Курт Лєвін у своїй книжці «Подорож через ілюзії», детально описуючи священиків і братів-монахів, не згадує «священика Рафаїла, настоятеля». The order of St. Theodore Studite // Kurt J. Lewin. Journey though illusions. – Santa Barbara: Firhian Press. 1994. – s.51-106.

тися було нічого. Через кілька хвилин ми почули, як до бібліотеки ввійшли німці у супроводі настоятеля Никанора.

Перевірка бібліотеки тривала півгодини. Німці відчиняли всі шафи, перевіряли всі папери і каталоги. Вони пройшли повз наше сховище, але ніщо не викликало їхньої підозри: маскування було досконалим. Усього протягом зими 1943-1944 рр. ми пережили шість обшуків. Шість разів ми чули умовний сигнал. Шість разів ми відчували смертельний жах – жах, що охоплює євреїв, які ховаються від німців. Але німці жодного разу нічого не запідозрили.

Наприкінці грудня 1943 року я одержав несподіваний подарунок. Ігуменя Йосифа, що очолювала всі жіночі студитські монастирі, привела до бібліотеки мою маленьку донечку, яка жила під ім'ям Ромця. Мені важко знайти слова, щоб змалювати нашу зустріч. Я притиснув її до грудей і довго не міг вимовити ані слова. Очевидно було, що дівчинка теж глибоко зворушена. Вона мовчки, оцінюючи, розглядала мене з усією серйозністю чотирирічної дитини. Але її погляд був поглядом дорослої людини. У всіх дітей гетто був такий самий вираз очей: те, що вони не могли зрозуміти, вони інтуїтивно уловлювали своїми почуттями. Після довгого мовчання, протягом якого я мав змогу слухати голос її серця, вона нарешті притиснулася до мене, і я не зміг утриматися від небезпечного питання, що могло коштувати мені життя: «Ти знаєш, хто я такий, Ромцю?» Вона відповіла українською, тихо і несміливо: «Ти мій тато». Я ледь чув її голос. Я знову міцно притиснув її до грудей і нам обом більше нічого не потрібно було говорити – наші серця без слів говорили одне з одним.

Весь цей час ми були в бібліотеці наодинці. Коли ігуменя забрала дівчинку, я відчув себе цілком приголомшеним. Рана, що злегка затяглася, знову розкрилася. Мої нерви, трохи заспокоєні роботою в бібліотеці, знову були в напруженні. Мене знову вибило з колії. Мені знадобився тиждень, щоб повернутися до старого стану.

Минула зима, із усіма її печалями та переживаннями. Вдень я працював у бібліотеці, а ніч проводив з Натаном у нашій схованці, поруч із замаскованим книжками бункером. Цілі дні ми разом із Титом і Куртом були зайняті розставлянням книжок і впорядкуванням каталогу величезного візантійського зібрання. Вечора-

ми я багато читав, книжки, які я брав у кутку юдаїки, мене заспокоювали. Пам'ятаю один вечір у середині лютого 1944 року, коли я був віднесений далеко від мого світу, від монастиря, від схованки, геть від усього, що мене оточувало. Продивляючись книжки з юдаїки, я натрапив на розповідь у Гемарі Тааніт (22), де оповідалося, що в часи небезпеки євреї мали право зняти свій національний одяг й вбратися в одежі іновірців, так щоб ніхто не міг їх упізнати. Викладення подібної історії я знайшов у Мідраші Раба. Наші «арійські» документи, неєврейське вбрання, весь цей маскарад призначений для того, щоб врятувати наші життя. Хоча теперішня катастрофа не має собі рівних за всю історію єврейського народу, запобіжні заходи, необхідні євреям для порятунку їхнього життя, анітрохи не змінилися.

Час від часу до мене заходив настоятель монастиря ігумен Никанор. Це була дуже приємна людина, уважна і турботлива. Він завжди знаходив слова, що вселяли надію. Лінія фронту весь час наближається, казав він, німецьку армію незабаром буде розбито. І дійсно, десь з напряму Тернополя вже було чітко чутно канонаду. Навіть звідси можна було бачити заграви. Нам треба триматися, покластися на Бога і сподіватися на швидке звільнення.

Вісті із зовнішнього світу я одержував через Курта, що зі своїми документами, одягнений у чернечу рясу, міг насолоджуватися вільним пересуванням. Крім того, до мене часто приходив добрий брат Теодозій, приносячи новини, які особливо цікавили мене, а саме все те, що стосувалося євреїв. Більшість із них були доведені до повної зневіри. Окупанти виявляли бункери, де ховалися євреї, і всіх, хто там був, розстрілювали. У декількох місцях разом із євреями, яких вони переховували, були розстріляні сім'ї християн. Від нього я також дізнався, що Янівський табір продовжує працювати і керує ним зараз новий комендант – Варзог. Звірства в таборі не стало менше; навпаки, знущання досягли ще більшої досконалості. Тепер туди привозять для знищення євреїв з усієї Східної Галичини. Замість того щоб згаснути, пекельне полум'я розпалюється все сильніше.

До кінця квітня почало з'являтися все більше ознак того, що німецька армія відступає і що поразка німців уже недалеко. Радянська Армія почала бомбувати Львів. І раптом якось ранком Тит

повідомив мене, що в неділю я зможу побачити свою дружину. Очевидно, на горі Юра вирішили, що настав час для зустрічі. Дотепер я одержував лише скупі звістки про неї: ті, хто передавав інформацію, боялися повідомляти мені більше. У неділю, близько 10 ранку, моя дружина прийшла в монастир у супроводі матері Йосифи. Нарешті я зміг почути її історію.

Вона покинула гетто в 1943 році, після Йом Кіпура. Не вирізняючись добрим здоров'ям, вона мусила віч-на-віч зустрітися з жорстоким світом. Перше своє укриття вона знайшла в Личаківському жіночому монастирі, що на вулиці Убоча в, резиденції ігумені Йосифи (Олени Вітер), яка очолювала всі жіночі студитські монастирі. Це була інтелігентна жінка років сорока, з тонкими почуттями, енергійна, але в той же час дуже нервова. Володіючи глибокими знаннями, вона твердою рукою спрямовувала думки і дух усіх тих, хто перебував у підвладних їй монастирях, де вона спромоглася встановити порядок і сувору дисципліну.

Студитський орден устиг створити розгалужену мережу чоловічих і жіночих монастирів, добродійних установ і дитячих будинків. У цій галузі з студитами міг конкурувати хіба лише більш старий і витривалий орден Василіян. Студити користувалися повною підтримкою з боку митрополита, незважаючи на те, що в минулому він сам був василіянським ченцем.

Мудре керівництво ігумені Йосифи добре відчувалося в усіх керованих нею закладах. Після того, як моя дружина покинула гетто, ігуменя відправила її до жіночого монастиря в Брюховичах, де вона вивчила українську і познайомилася з новим оточенням, у якому вона тепер мала жити – з людьми, звичаями і можливими небезпеками. Її забезпечили справжніми, надійними «арійськими» документами. Поступово вона звикла до життя неєврейського світу, до вулиць, навіть, наважувалася виходити одна, без супроводу.

Як я вже згадував, священик Котів, виконуючи вказівки митрополита, збирав єврейських дітей по містах і селах і за допомогою ігумені Йосифи переправляв їх до монастирів і різних добродійних закладів студитського ордена. Ігуменя надавала перевагу особистій участі в порятунку дітей, забезпечуючи їхню безпеку і розподіляючи їх між монастирями. Всі, хто в тому брав участь, підда-

валися неймовірному ризику, але Йосифа діяла дуже рішуче, пояснюючи, що це обов'язок кожного християнина.

Багато єврейських дітей стали вихованцями дитячого будинку при Брюховичському монастирі. Моя дружина часто відвідувала Брюховичі, довідувалася імена дітей, доручаючи їх своїй пам'яті. Це були тяжкі часи. Львівським гетто управляв кровожерливий Гржимек, а Янівським табором – Вільгауз. Вона знала, що її чоловік опинився в таборі, а сестра – в єврейських бараках на львівській залізничній станції. Ці бараки являли собою окремий табір примусової праці для євреїв, які жили тут у нестерпних умовах. Залишаючи Брюховичі, моя дружина звично походжала поблизу табору, маючи надію передати мені цидулку, для чого потрібна була чимала мужність. Нарешті це їй пощастило зробити. Але найважчі часи настали для неї в середині січня 1943 року, під час «січневої *акції*».

У січні 1943 року Львівське гетто, усічене та територіально обмежене, стало ареною однієї з найкривавіших *акцій* з усіх, що будь-коли коїлися проти львівських євреїв. Перед тим, як завантажити свої жертви до потяга на Белзець, німці роздягали їх практично догола. На початку січня, у Різдвяний вечір (візантійська церква святкує Різдво на два тижні пізніше католиків), моя дружина і ще кілька черниць зайшли після церкви до брюховицького священика Лещинського. Його будинок був неподалік залізниці, що веде зі Львова до Белзеця. Вечір був дуже холодний, мела заметіль. Десь о 10, коли черниці зібралися в зворотну путь, вони почули стукіт у вікно і лемент: «Відчиніть, будь ласка, пожалійте нас, дозвольте увійти!»

Під вікнами стояла група євреїв, голих або майже голих, тих, кому вдалося вистрибнути з поїзда, що віз до Белзеця. Вони благали впустити їх у будинок. Священик Лещинський сполотнів від страху. Він відчинив двері, але нікого не пустив усередину. Замість цього він приніс утікачам одяг, взуття і чогось поїсти. Він був занадто наляканий, щоб дозволити їм увійти до помешкання. Хто зможе описати, що відбувалося в душі єврейки, яка стала свідком цієї сцени?

Наступного ранку християни Брюховичів, прямуючи до церкви на святкування Різдва, могли бачити по обидва боки від заліз-

ничного полотна численні плями крові та замерзлі тіла, припорошені снігом. Дивлячись на трупи своїх братів, майже втрачаючи розум від нестерпного болю, єврейська жінка повинна була стримувати себе з останніх сил, щоб не розділити з ними їхню долю.

У березні 1943 року моя дружина покинула Брюховичі. Занадто довге перебування на тому самому місці було ризикованим. Повернувшись до Львова, вона якийсь час жила в монастирі на вулиці Убоча, потім почала працювати в центрі догляду за дітьми на вул. Островського. Перед війною тут був інститут, яким керував професор Грер, відомий львівський педіатр. Зараз інститут Грера перетворився на дитячу лікарню. Дружина працювала там медсестрою. Правда, слово «працювала» не дуже відповідає даному випадку. Доводилося докладати величезних зусиль, вдаватися до маси перестороғ і хитрощів, щоб ніхто нічого не запідозрив, виконувати другорядну роботу, аби не викликати до себе найменшої цікавості. Вона завжди була насторожі, завжди боялася, що необережний жест або слово її видадуть. Нелегко бути єврейкою з «арійськими» документами.

Весь цей час моя дружина підтримувала тісний контакт із ігуменею Йосифою, часто з нею бачилася та одержувала через неї відомості про свою дочку й чоловіка. Вона знала, що я живий і перебуваю в надійному місці, але не знала, де саме.

Узимку 1944 року, під час одного із своїх відвідин ігумені в монастирі на вул. Убоча, вона побачила там двох дівчаток, одній було років п'ять, другій не більше десяти. У меншої над коліном зяяла глибока рана. Обидві дівчинки були брудні та вошиві. Ігуменя опікувалася ними сама, роблячи все власними руками. Вона очистила рану від гною, вимила дівчаткам волосся, продезинфікувала його гасом і викупала їх у власній ванній. Ці дві маленькі єврейські дівчинки вистрибнули з поїзда, що віз їх до Белзеця. В молодшу вистрілив есесівець, який охороняв потяг. Старша залишилася неушкодженою. Вона дотягла поранену дівчинку до найближчого села, де, на щастя, вони потрапили до рук добрих людей, що привезли їх у львівський монастир. Коли моя дружина звернулася до ігумені з проханням дозволити їй вимити дівчаток, та відповіла: «Я виконую свій обов'язок і роблю це тому, що дала обітницю. Я хочу виконати цю обітницю сама, без сторонньої до-

помоги». Дівчатка залишилися живі і були відправлені до одного з жіночих монастирів Східної Галичини.

Те, що відбулося з дівчатками, було як промінь світла серед понурого, темного, похмурого дня. Але, на жаль, такі промені занадто рідко пробивалися крізь хмари. Повітря було просочене ненавистю, ворожістю і презирством. «Якими б нестерпними не були німецькі окупанти, вони зробили принаймні одну добру річ: тепер ми надовго позбулися євреїв, і вже за одне це Гітлер заслуговує на пам'ятник...»

Повільно, у напруженому чеканні, минули травень і червень 1944 року. Львів бомбували майже щодня. Всі, в тому числі й німці, бачили, що кінець близько. Поразка Гітлера була неминучою. Але ненависть до євреїв не вщухала ні на хвилину.

На початку травня Теодозій розповів мені про єврейську схованку, виявлену на цвинтарі, у глибині фамільного склепу. Знайдені там двадцять вісім євреїв були негайно розстріляні. Хто їх видав? Хто міг розповісти про євреїв, що ховаються на цвинтарі, коли режим Гітлера доживав свої останні дні. Якою ж глибокою була ненависть. Адже сказано «І зненавидів Ісав Якова».

Червень і липень 1944 року. Фронт наблизився до самого міста. Бомбардування з кожним днем ставали усе нещаднішими. Мені було заборонено спускатися в бомбосховище: під час бомбардувань туди приходило багато мешканців із сусідніх будинків. Я залишався в бібліотеці. Я тремтів від страху, але в моєму серце жила надія і почуття подяки до моїх рятівників.

27 липня 1944 року Львів був звільнений – у місто ввійшла Червона Армія. Нарешті я був вільний, як і будь-яка інша людина.

ЕПІЛОГ
Хроніка безперервних акцій проти львівських євреїв у роки існування Львівського гетто

Історія Львівського гетто – це історія безупинних погромів, що почалися з приходом німців у місто 29 червня 1941 року і закінчилися наприкінці листопада 1943.

У той момент, коли німецькі війська окупували місто, єврейське населення Львова нараховувало 150 000 чоловік. Це офіційні дані статистичного відділу юденрату від 28 серпня 1941 року. Розгортаючи свою компанію ліквідації євреїв, німці розпочали масове знищення єврейського населення на території всіх львівських в'язниць: Бригідок, в'язниці на вул. Лонцького та військової в'язниці на Замарстинівській. Перше, що вони зробили – це змусили євреїв розкопували могили злочинців та політичних в'язнів, розстріляних за радянських часів. Євреїв, які розкопують могили, німці фотографували поруч з витягнутими трупами, додаючи до фотографій підпис: «Єврейські злочинці поруч зі своїми безневинними жертвами».

Першою жертвою цієї *акції*, що згодом була названа «тюремною *акцією*», став ребе Йєхезкель Лєвін. Акція тривала три дні і забрала декілька тисяч єврейських життів.

Після проведення «тюремної *акції*» німці вирішили організувати юденрат. Спочатку з проханням посісти посаду голови юденрату вони звернулися до проф. Мауріція Аллерханда. Він відмовився, посилаючись на свій похилий вік. Тоді німці викликали доктора Йозефа Парнаса і змусили його очолити єврейську громаду Львова. Крім нього, членами юденрату стали: доктор Ротфельд, доктор Ландесберг, доктор Кіммельман, доктор Шрар, інженер Ландау, Улам, І. Хіггер і доктор Гінзбург. При розв'язанні будь-яких практичних питань юденрат завжди виконував волю гестапо, часто під тиском. Найважливішою установою гестапо став відділ постачання (Besorgungsamt), створений для забезпечення німців усім, чого їм тільки заманеться, від розкішних меблів до спідньої білизни і постільних приналежностей. Євреї швидко перейменували Besorgungsamt у Beraubungsamt – відділ здирства.

Іншою важливою інституцією стала єврейська поліція, або, як називали її жителі гетто, Ordnungs-Dienst (служба порядку). Вона відповідала за дотримання порядку в єврейському районі, але згодом перетворилася на допоміжну службу гестапо, допомагаючи йому в переслідуванні євреїв. Більшість із цих поліцаїв залишили про себе недобру пам'ять у серцях мешканців гетто.

Юденрат почав свою діяльність зі збору так званої «контрибуції», сума якої складала 20 мільйонів рублів – данини, призначеної німцями від єврейської громади. Німці пообіцяли, що після сплати контрибуції погроми будуть припинені. Але 27 липня, у роковини смерті українського гетьмана Петлюри, німці, з участю українців, організували криваву бійню, що забрала життя більше п'яти тисяч євреїв, головним чином, інтелігенції. Наприкінці 1941 року в Східній Галичині були створені концентраційні табори, де було вбито сотні тисяч молодих євреїв зі східних районів Галичини, зі Львова, Тернополя і Станіславова. Із цих таборів найгіршу славу мали табори в Куровичах, Якторові та Винниках. Львівський концентраційний табір на вулиці Янівській був особливо відомий.

Створюючи ці табори, німці зажадали, щоб д-р Парнас, як голова юденрату, з допомогою єврейської поліції, забезпечив першу партію в'язнів. Д-р Парнас категорично відмовився. Він помер мученицькою смертю разом з багатьма іншими працівниками юденрату. Цей акт знаменував початок безупинного полювання на молодих євреїв, яких хапали де завгодно і відправляли до концентраційних таборів. Це робили як німці, так і єврейська поліція. Спочатку забирали тільки тих, у кого не було відповідної робочої картки, виданої владою. Потім німці стали хапати кожного, хто потрапляв до їхніх рук.

У жовтні 1941 року на стінах міста були розвішані оголошення, що сповіщали про створення спеціального єврейського району. Для цього була виділена околиця міста, куди входила частина так званого «третього району» разом із районом Знесіння. Львівським євреям було наказано протягом двох тижнів звільнити свої квартири в «арійських» районах Львова і переїхати до єврейського району. Їм дозволено було взяти з собою тільки найнеобхідніше. Все їхнє майно потрапило до рук німців. Крім загального розпорядження, в деяких районах були видані спеціальні накази про виселення: євреї,

що мешкали там, мусили звільнити свої помешкання впродовж півгодини, забравши з собою лише невеличку валізу.

Для ефективного нагляду за виконанням «*акції* переселення» німці встановили охорону на всіх дорогах, які вели до єврейського району. Євреям дозволялося входити туди тільки вулицею Полтв'яною*, де гестапівці влаштували посилений пост під залізничним мостом й перевіряли кожну родину і кожний візок, що в'їжджав у район.

Це означало початок нового етапу трагедії Львівської громади – «*акції* під мостом». До єврейського району дозволялося входити тільки здоровим, тоді як хворих, калік і людей похилого віку перепроваджували у великий старий будинок поблизу залізничного моста. Всі вони померли страшною смертю. Коли нещасні намагалися дістатися в гетто іншою дорогою, гестапівці разом з українськими поліцаями прочісували всі будинки, щоб очистити район від «антигромадських елементів». «*Акція* під мостом» тривала до кінця грудня 1941 року і поглинула близько 20 тисяч євреїв. Дотепер міст на вул. Полтв'яній львів'яни називають «мостом смерті».

У січні 1942 року була проведена нова *акція*, що одержала назву «хутряної *акції*». Під загрозою смерті євреї повинні були здати німцям усі кожухи, пальта, одяг із вовни, а також тепле взуття. Більшість з радістю виконала наказ, тому що тішили себе надією, що позбувшись майна, вони врятують життя.

Цієї зими більше не було значних *акцій*. Тільки ненаситний Янівський табір, як і раніше, поглинав свої жертви. Раз по раз у гетто в'їжджали гестапівці на великих вантажівках. Кожний такий візит приносив горе та сльози в єврейські родини.

У лютому 1942 року помер, своєю смертю, голова юденрату д-р Ротфельд. Його місце посів д-р Ландесберг. У перші дні березня 1942 року німці наказали йому провести акцію насильницького виселення, або, як вони її називали, «*акцію* переселення» (Aussiedlungsaktion). Вона повинна була змести всі «антисоціальні елементи», в першу чергу бідних і тих, хто не мав роботи. Куди могли переселитися ці люди? Німців це не обходило. Саме в цей час поповзли чутки про таємничий Белзець, якийсь жахливий табір, звідки ще ніхто не повернувся. Хвилювання охопило весь єврейський район.

---

* Нині вул. гетьмана Мазепи

Німці знову запустили свою машину знищення. А*кція*, згодом названа «березневою *акцією*», тривала цілі два тижні. На першому етапі для її проведення використовувалися тільки єврейські поліцаї, потім були залучені німецькі та українські. Завершилася вона 14-го ніссана, в ніч на **Песах**. Численні єврейські сім'ї були забрані прямо з-за столу, де вони сиділи за **седером**, і відправлені на місце збору в будинку школи Собеського, а звідтіля – на залізничну станцію Клепарів, де їх завантажували в товарні вагони і відвозили до Белзеця. Під час цієї *акції* втратили життя п'ятнадцять тисяч євреїв. У Белзеці, цій спільній могилі євреїв Львова і Східної Галичини, на них чекали газові камери, які німецька пропаганда гучно розрекламувала як лазні та помешкання для інгаляцій (Bade und Inhalationraume). Відома єдина людина, якій пощастило втекти з Белзеця, – єврей зі Львова Рубен Редер. Саме від нього всі дізналися про газові камери та інше облаштування Белзеця.

Після «березневої *акції*» найстрашнішою установою для жителів гетто став німецький відділ праці, Arbeitsamt. Всі євреї, що працювали в німецьких компаніях, проходили найсуворіший відбір. Крім карток, так званих Melde-Karte, кожний працюючий єврей, зареєстрований Arbeitsamt, одержував особливу нарукавну пов'язку з вишитими на ній Зіркою Давида, літерою «А» та своїм номером. З цього моменту працюючий єврей ставав «євреєм А номер такий-то», іншими словами, привілейованим євреєм. Тих, у кого не було нарукавної пов'язки, негайно відсилали до Янівського табору. З цими пов'язками, як і з Melde-Karte, німці рахувалися до кінця липня 1942 року.

На початку серпня всі німецькі компанії та установи, що використовували працю євреїв, відвідала спеціальна комісія СС і перевірила документи всіх єврейських робітників. Приблизно 50 чи 60 відсотків усіх паперів були проштамповані особливими печатками СС і німецької влади, після чого документи повернули їхнім власникам. Інші залишилися в руках німців. Кожному було ясно, що наближається нова *акція* і що євреї, на чиїх картках не було поставлено штамп, приречені.

Жахливе полювання розпочалося в середині серпня 1942 року. Жодна з попередніх акцій не досягала таких масштабів. *Акція* тривала два тижні і поглинула шістдесят тисяч євреїв.

Після «серпневої *акції*» дух львівських євреїв було зламано. Ні в кого більше не залишилося ніяких ілюзій, всі знали – доля євреїв Львова вирішена. Почастішали випадки саботажу і навіть трапилося декілька нападів на гестапівців.

Один із таких нападів відбувся через кілька днів після «серпневої *акції*». За цю спробу опору євреї заплатили дорогу ціну: дванадцять єврейських поліцаїв, головним чином, старших за віком, разом із головою юденрату д-ром Ландесбергом, були повішені. Їхніми тілами німці «прикрасили» балкони будинку юденрату на вул. Локетка.

Після проведення «серпневої *акції*» німці вдвічі скоротили територію гетто й почали огороджувати її парканом. Сталося декілька дрібних *акцій* знищення різних установ, але їх розміри були обмеженими.

У перші дні листопада 1942 року з'явилися лиховісні ознаки нової широкомасштабної акції. Тільки робітникам, які працювали на підприємствах вермахту, було видано нашивки з вишитими літерами W чи R та поставлені штампи СС. Володарями нашивок з літерою W стали так звані Wermachtsjuden, із літерою R – Reitungskommandojuden. Введення цих нашивок мало на меті нову акцію, що фактично почалася в середині листопада. Вона тривала вісім днів і забрала життя п'ятнадцяти тисяч євреїв.

Під час проведення «листопадової *акції*» гестапівці визнавали тільки нашивки з буквами R і W, а Melde-Karte та всі інші документи були анульовані і вважалися недійсними. Після проведення цієї акції німці сконцентрували усіх R- і W-євреїв в одній частині гетто, по суті здійснивши їх переведення на казармене становище. Працюючих євреїв розмістили в будинках, тоді як непрацюючих повиселяли в халупи в Замарстинові. Гетто було поділено на дві частини: гетто A – гетто працюючих євреїв і гетто B – гетто непрацюючих євреїв. Територія гетто ще більше скоротилася і була повністю обнесена високим парканом.

Настав період відносного спокою, що зберігався до кінця 1942 року. Проте і впродовж цього періоду через Львів проходили навантажені євреями потяги з міст і містечок Галичини, що прямували до Белзеця. З боку залізничного насипу за вул. Замарстинівською з наглухо закритих товарних вагонів постійно доноси-

лися крики відчаю. Вони досягали гетто, сіючи паніку і жах серед його мешканців.

5 січня 1943 року, на світанку, гетто заповнили посилені загони гестапівців та українських поліцаїв. Це оточення виявилося повною несподіванкою: напередодні не було жодних помітних приготувань до акції. Цього разу метою облави були непрацюючі євреї з гетто В. Німці влаштували страшну бійню. Вони підпалили декілька вуличок і заблокували всі виходи. Сніг на вулицях і провулках гетто червонів від єврейської крові.

Маючи спеціальну перепустку, що дозволяла мені вільно пересуватися від Янівського табору до свого місця роботи в гетто, я бачив цю акцію на власні очі. Серед інших жертв «січневої *акції*» був і весь персонал юденрату. Німці розстріляли голову юденрату, доктора Еберсона, а також таких його робітників, як інженер Ландау, доктор Гінзбург, доктор Кіммельман, доктор Марселі Бубер, Хіггер та Улам. Доктор Лейб Ландау та доктор Шерер, яким перед цим вдалося врятуватись в «арійському» районі, потрапили до рук гестапівців трохи пізніше. Службовців юденрату доправили до Янівського табору, а інших роздягли наголо, завантажили в потяг і відправили до Белзеця. Німці, звичайно, роздягали євреїв, щоб перешкодити їм стрибати з поїзда: не кожний наважувався утікати в січневу холоднечу без всякого одягу. Але нещасних це не зупиняло і вони масами вистрибували з поїздів, що рухалися на повній швидкості, і, подібно примарам, блукали по лісах та селах. Босі, холодні, вони повільно пробиралися до якогось гетто.

Після «січневої *акції*» Львівське гетто перетворили на Judenlager (скорочено Юлаг) і передали німецьким доглядачам. Життя в Юлагу стало зовсім нестерпним. Біля воріт гетто щодня відбувалися *акції*. Іноді забирали цілі бригади, іноді частину бригади. Іноді чоловіків відправляли на роботу, а жінок – на смерть. Затриманих євреїв перевозили до спеціальної в'язниці для євреїв на вул. Вейссенхоф*. Коли в'язниця заповнювалася, всіх ув'язнених посилали «на Піски». Цієї зими німці нікого не відправили до Белзеця. Всі вбивства здійснювалися на сумно відомих «Пісках». Так тривало до травня 1943 року.

---

* Колишня вул. Якова Германа

Ранком 24 травня 1943 року жодного з в'язнів Янівського табору не послали на роботу в місто. У цей день німці ліквідували близько шести тисяч ув'язнених. Це означало підготовку до надходження в Янівський табір свіжої партії в'язнів. І дійсно, 3 червня 1943 року в гетто було здійснено останню *акцію*, що одержала назву «*акції* ліквідації». Все гетто палало; 7 000 наймолодших його жителів були відправлені до Янівського табору, тоді як літні, а також жінки і діти були знищені. Після цієї, найкривавішої *акції*, Львів був оголошений Judenrein (вільним від євреїв).

Слід зазначити, що під час «акції ліквідації» євреї чинили опір гестапо. На вул. Локетка німців зустрів шквал вогню з пивниць та бомбосховищ. Були навіть втрати. Але купка по суті беззахисних учасників опору не могла довго протистояти озброєним до зубів німцям. Останні захисники гетто пробралися в каналізаційні канали, де їх було розстріляно.

Ув'язнених Янівського табору спіткала іще страшніша доля. Їх катували, доки їх не спіткала смерть. Щодня ліквідувалися цілі робочі бригади. Остання ліквідаційна акція в таборі була здійснена 23 листопада 1943 року. Відповідно до офіційної версії, ця операція поклала кінець існуванню євреїв у місті. Незначні залишки єврейського населення Львова ховалися в пивницях та на горищах або, роздобувши «арійські» документи, вели жалюгідне життя сучасних маранів.

Якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями. Щодня в міські відділення гестапо приходили повідомлення про тих, хто ховався, а в лісах та сільській місцевості українці просто організовували рейди пошуку євреїв.

Це стисла історія Львівського гетто. У своїх спогадах я докладно описав згадані тут події. Я був їхнім очевидцем і брав активну участь у громадському житті гетто. Я був в'язнем декількох таборів, не рахуючи Янівського, і пройшов крізь пекло німецького концентраційного табору. Після ліквідації гетто, під час свого перебування в бібліотеці митрополита Шептицького, де мені було надано схованку, я зміг спостерігати і навіть змалювати різні аспекти ставлення християнського населення міста до євреїв.

НЕ УБИЙ!
Із пастирського послання митрополита Андрея Шептицького*

1. Христова Церква не перестає пригадувати вірним їхні християнські обов'язки, а між ними перше місце займає обов'язок виконувати Божі заповіді. Бувають одначе часи, в яких суспільність особливішим способом потребує, щоб вірним той обов'язок урочисто і енергійно нагадати. По нашому глибокому переконанні настали саме такі часи, – часи, в яких люди забувають на Божий закон, в яких множаться гріхи, сповнювані прилюдно і голосно без достаточного спротиву зі сторони християн. Таке потоптання святости Божого закону, таке заперечування Всев. Богові належної Йому чести, що в першу чергу полягає на послусі для Його пресвятої волі, є великим нещастям для людей і великою небезпекою. Бо за потоптанням Божого закону може наступити й наступає Божа кара, – найбільше зло і нещастя для людства.*

2. Спостерігаючи і поміж вірними Богом поручених нам Єпархій прояви такого відступлення від Божого закону, зі страху про вічне і дочасне добро дорогого нам народу, ми не перестаємо шукати успішних орудників, щоб народові заєдно пригадати його обов'язки супроти Бога. В тій то цілі ми предложили скликаному нами АЄп. Соборові, як предмет нарад і рішень, цілий ряд декретів про Божий закон. АЄп.** Собор 1941 р. радив над трьома першими Божими заповідями і над деякими предметами, що відносяться до четвертої заповіді. АЄп. Собор з 1942 р., продовжаючи працю, почату в 1941 р. в шістьох торжественних сесіях, які досі відбулися, ухвалив цілий ряд правил, що відносяться до четвертої Божої Заповіді. Праці Собору поступали вперед поволішими кроками, ніж ми цього бажали. Бо від початку наміром нашим було особливішу вагу соборових рішень положити на заховування п'ятої заповіді. Очікуючи хвилі, в якій логічним порядком предмету дійдемо до обговорювання п'ятої заповіді, ми вже від року кілька разів в коротких посланнях звертали увагу Всеч. Духовенства і дорогого нам народу на превелику вагу заховування святого закону любові ближнього і

* Виділення і скорочення зроблені рабином Д. Кахане. – Упорядн.

**Архієпархіяльний Собор

на крайну суспільну і всенародну небезпеку переступлення п'ятої заповіді: «Не убий»!

3. На приготовних сесіях АЄп. Собору в днях 26.XI і 3.XII ц.р. відчитані були наші декрети в тому предметі і обі приготовні сесії нараджувалися над правилами, якими можна би і треба класти натиск на заховування тієї заповіді. Ті дві приготовні сесії Собору ухвалили предложити до ухвалення в торжественній сесії, яка має відбутися 10.XII ц.р., частину правил в предметі наших декретів. Одначе ті правила далеко ще не вичерпують преважного предмету. Тому то рішилися ми оцим торжественним посланням відізватися до Всеч. Духовенства і христ. народу наших Єпархій, щоби тим сповнити перед Всев. Богом наш страшний обов'язок душпастиря і проповідника Євангелія і перед небом та землею перестерегти наших вірних перед злом, що в останніх часах жахливим способом шириться між ними, і упавших в гріх чоловіковбивства покликати до покаяння.

4. На першому місці представимо короткими словами вагу, святість і велич Божого закону, що велить любити ближніх, як себе самих, а тому світлому образові з неба, себто представленні Божої чесноти, любови протиставимо мерзенний злочин чоловіковбивства, що є прямим і найкрайнішим противенством того небесного і пресвятого обов'язку людей, яким можуть собі запевнити і дочасне щастя і вічне спасіння в небі.

5. Передусім, Дорогі Браття, мусимо вам пригадати, що любов до ближнього є в християнстві всім. Християнство – це наука любові, а християнська праведність – це життя ближнього. Ціла наука Ісуса Христа в тому одному слові: «Любім один одного, бо від Бога любов, і кожен, хто любить, родився від Бога та відає Бога! Хто не любить, той Бога не пізнав, бо Бог є любов!» (1 Ів. 4:7-8) і «Хто пробуває в любові, пробуває той в Бозі, і в нім Бог пробуває!» (1 Ів. 4:16). Тої то пресвятої всеобнимаючої християнської любови ближнього для Бога, найгірше відрікається і в собі її нищить той, хто допускається страшного, мерзенного злочину проти п'ятої заповіді Божої: Не убий! Чоловіковбивник виключає себе з тої Божої суспільності, з тої родини, якою по замірам Божим має бути людство. Тяжким гріхом проти суспільності людей чоловіковбивник відділяється від суспільности людей і стягає на себе велику Божу кару у вічності та страшне Боже прокляття вже на цьому світі.

7. Так, як в книгах Божого Об'явлення, на самому майже вступі, Своєї науки, поставив Бог нерукотворений пам'ятник грози, перестороги та відстрашаючого прикладу, оповідання про вчинок Каїна і кару прокляття його, – так само в законі суспільного ладу, який є й законом людського щастя та добробуту, поставив Всевишній нерукотворений пам'ятник Своєї волі супроти людей, ставляючи той заказ: «Не убий»! Т.зн.* основою всякого суспільного ладу, після прийняття і пошанування авторитету, має бути ненарушена святість людського життя. Сам Всев. Бог стереже тої святости, а кожному, що ту святість нарушить, каже: «Що ти зробив? Голос крови брата твого взиває до Мене з землі. Сьогодні ти проклятий єси над землею, що розтворила уста пити кров твого брата з твоїх рук. Коли оратимеш землю, вона не дасть тобі плоду; будеш скитальником і вигнанцем на землі!» Цей засуд Божої науки громом прокляття спадає на всіх, що, топтаючи святість Божого закону, проливають неповинну кров і самі себе відчужують від людського суспільства, нехтуючи те, що в тому суспільстві є найбільшою людською святістю, себто людське життя.

8. П'ятно прокляття, яким назначений чоловіковбивник, є лише зовнішнім знаком того, що через тяжкий гріх спадає на нещасну душу. В темній душі чоловіковбивника здійснюється те, що з такою силою описане в псальмі. Його провина переростає його голову, як великий тягар, вона тяжча понад його сили. Рана його душі смердить та гниє в його жиючому та ходячому ще по світі трупі. Він погордив благословенством Божого закону та воно віддалилося від нього.

9. Він вибрав прокляття і прокляття впало на нього. Він одягнувся в прокляття, немов у свою одіж, воно просякло, як вода, в його нутро та в кості, як олива. Воно станеться йому одіжжю, в яку зодягнеться, і за пояс, що назавжди він ним підпережеться. Бог ставляє над ним нечестивого, і сатана стає по правиці його. Як буде суд, він вийде винуватим, а молитва його станеться гріхом. Дні його будуть короткі, хто інший забере його маєток; діти його стануться сиротами, а жінка його вдовою. Діти його мандруватимуть та жебратимуть і просити у тих, що їх руйнували. Чужі розграбовуватимуть його працю, ніхто не виявить милосердя до нього і не буде ласки для його сиріт.

---

* То значить

10. Такими жахливими словами описують стан прокляття, в яке увійшов чоловіковбивник, Давидові псальми (37, 108), така доля убивника на цьому світі, а у вічності участь з діяволами і ангелами його (Мт. 25:41).

Політичне вбивство

11. Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не уважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов'язаний заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку (грабунку – *упорядн.*), і так само заслугує на кару Божу і на клятву Церкви.

12. Християнин, і не тільки християнин, а кожна людина обов'язана з людської природи до любови ближнього. І не тільки християн, але й всіх людей буде Всев. Бог І. Христос, справедливий Суддя, судити по всім ділам життя, а передусім по ділам милосердя і любови ближнього, як це описане в притчі про страшний суд (Мт. 25). Чоловіковбивник не тільки, що не мав милосердя для вбогого терплячого, ув'язненого, але ближньому зробив найтяжчу кривду, яку тільки міг зробити, відбираючи йому життя, і то може в хвилі, коли той ближній, на смерть неприготований, стратив через неї всяку надію на вічне життя! Тим вчинком скривдив він усі діти вбитого, жінку, старих батьків, які без помочі вбитого, засуджені, може, на голод і нужду. Та не тільки вбив ближнього, але й свою душу позбавив надприродного життя, Божої благодаті, та ввів її у пропасть, з якої, може, вже й не буде спасіння! Бо прокляттям неповинної крови викликав, може, в своїй душі демонів пожадливости, які кажуть йому в терпіннях і болях ближнього шукати власної радости.

13. Вид пролятої крови викликує в людській душі змислову пожадливість, злучену з жорстокістю, що шукає заспокоєння в завдаванні своїм жертвам терпіння і смерти. Кровожадність статись може такою пристрастю, нічим незв'язаною, що для неї найбільшою роскішю буде мучити та вбивати людей! Чоловіковбивник, який доходить до такої кровожадности і який зі садистичним упо-

добанням любується видом терпінь, мук і смерти ближнього, стається, очевидно, в високому ступені небезпечним для громади, в якій жиє. Злочин стається для нього потрібним щоденним кормом, без якого терпить і мучиться, наче б терпів на якусь недугу жажди і голоду, що їх мусить заспокоювати. Нещасні ці люди, що засуджені на сусідство такого злочинця! В такій громаді будуть пропадати діти, діятися будуть злочини, що їх спричинників годі буде віднайти! І треба буде не знать яких зусиль, дбайливої про добро суспільности влади, щоби вислідити і укарати такого здегенерованого осібняка, в якому вже не лишилося майже нічого з людської природи.

14. Чоловіковбивство є гріхом задержаним в нашій Єпархії. Мит-роп. Ординаріят, письмом з дня 27/3 1942 установив на чоловіковбивців кару церковної клятви, застережену Ординаріятові. Хоч та клятва не є того роду, аби обов'язувала християн уникати такого християнина, обтяженого тою церковною карою, то одначе душпастирі повинні докладно навчити народ про клятву і її наслідки, – так, щоби ввесь нарід враз із душпастирем працював над покаянням і поправою тих нещасних людей, що своїми злочинами стягнули на себе клятву. Цілим поведенням, нераз повторюваними напімненнями, униканням товариства з ними, рішучим униканням родинних зв'язків з ними, нехай дадуть зрозуміти чоловіковбивцям, що уважають їх як заразу та небезпеку для села. Коли в селі ніхто злочинця не привітає, ніхто його до хати не впустить, ніхто до нього не промовить, ніяка родина не згодиться на посвоячення з ним, коли, навіть, і в церкві християни будуть вистерігатися біля нього стояти, коли на дорозі будуть люди оминати стрічі з ним, коли ніхто йому нічого не продасть і нічого від нього не купить, тоді може він навернеться і зачне життя покаяння і праці над поправою. Сповідники повинні доложити всіх старань, щоби каянників довести до «достойних плодів покаяння». А коли мали би право розрішити від того резервату, то нехай пам'ятають, що покута за чоловіковбивство повинна бути відповідна величині тою злочину. Коли ж той злочин був кілька разів повторюваний, а в душі злочинця зачинається будити садистичне уподобання до цього злочину, і коли ті злочини є публічно знані, нехай накладають не тільки тяжкі покути, але й покути, злучені з зовнішнім задосить учиненням християнській опінії народу.

СЛОВНИК ЮДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ*

Агада — притчі, легенди, сентенції, проповіді, поетичні гімни, присвячені народу Ізраїля та його Святій Землі, філософсько-теологічні міркування, що є частиною Усного Закону, але не мають характеру релігійно-юридичної регламентації.

Агудат Ісраель — політична партія, мета якої зберегти головні засади єврейської релігії і традиції єврейського суспільства. У час заснування (1912 р.) її члени вважали відродження івриту як побутової мови і єврейської держави без «Божої участі» (до приходу Месії) святотатством, але змінили свою позицію з переходом влади до німецьких нацистів.

Агуна — нерозведена дружина, чоловік, якої зник безвісті.

Бар-міцва — дослівно з арамейської «Син заповіту». Проголошення повноліття хлопця, яке відбувається, коли йому виповнюється 13 років.

Брахот — Бенедикція — одна з основних і найдавніших форм єврейської молитви, що багаторазово вже зустрічається в ТаНаХу. Благословення вимовляють до і після їжі. Їх говорять, почувши добрі чи дурні звістки. Благословеннями супроводжується виконання заповідей. Багато молитов складаються значною мірою з брахот. Основна ідея брахот — людина, що вимовляє їх, визнає Б-га джерелом усіх сил у світі і, виконуючи заповіді, декларує свій намір брати участь у Б-жественому плані розвитку світу.

Гаазіну — 32-а глава останньої п'ятої книги Тори «Дварим». Перші 43 вірша цієї глави — прощальна пісня Моше, звертання до народу, основною ідеєю якого є заклик «пам'ятати» і «не забувати».

Галаха — Загальна назва єврейського Закону. У більш вузькому розумінні — авторитетне й остаточне рішення приватного питання. Саме слово означає *«шлях, по якому йдуть»*, правильне дотримання заповідей у будь-якій ситуації за будь-яких умов. Галаха спрямована на формування поведінки людини і визначає етичні обов'язки і релігійні дії. Розглядає всі аспекти життя людей і їхніх відносин один до одного і до Б-га. Таким чином, вона не тільки регулює релігійне життя у вузькому сенсі цього поняття, але охоплює також і ту область, що розглядається неєврейськими вченими як сфера моралі й етики, цивільного і карного права.

---

* Словник підготували співробітники Центру єврейської освіти у Києві Людмила Брагінська та Олена Пісна

Гемара — букв. «завершення». Коментар тексту Мішни, остаточно сформувався до V ст. н.е. Містить результат інтелектуальної діяльності багатьох сторіч: дискусії про Мішну й уточнення до неї, що належать рабинським авторитетам 3-5 сторіч н.е. Разом з Мішною Гемара утворила Талмуд.

Езра — книга, що носить ім'я Езри, починається, едиктом царя Кіра, що дозволив євреям повернутися в Землю Ізраїлю і відновити Храм. Персидський цар доручає Езрі очолити євреїв в Юдеї, наділивши його надзвичайними повноваженнями «перевірити в Юдеї і Єрусалимі (дотримання) закону Б-га твого». Езра навіть може карати порушників закону Тори. Після прибуття до Єрусалиму він розриває всі змішані шлюби, висилає з країни всіх неєврейських дружин і дітей, збирає збори, де читає свитки Тори, чим викликав клятву всіх присутніх при читаннях не вступати в змішані шлюби, не займатися справами в Суботу і давати кошти на утримання Храму в Єрусалимі. Єврейська традиція вважає, що Езра врятував єврейський народ від загибелі. Талмуд твердить: «Езра був гідний одержати Тору для Ізраїлю, якби його не випередив Моше» (Сангедрин, 21б). Публічне читання Тори, розпочате Езрою, зробило її доступною не лише священикам, але і простим євреям.

Єшива — букв. «сидіння», «засідання» — назва інституції, що є вищим релігійним навчальним закладом, призначеним для вивчення, головним чином, Талмуду. У певний час єшива виконувала також законодавчі і судові функції. В останні сторіччя служила і для підготовки вчених до звання рабина. Близько 2-х тисяч років єшива залишалася головним центром, де зберігалася і розвивалася традиційна єврейська культура. З єшив виходили духовні вожді єврейського народу. Надана кожному єврейському юнакові можливість учитися в єшиві і досягти високої учености винятково завдяки здібностям і старанності сприяла створенню інтелектуальної еліти. Навчання в єшиві, не обмежене терміном, відкривало шлях до знання багатьом тисячам тих, хто прагнув осягти глибини Галахи і сутність етичних і теологічних повчань юдаїзму.

Йов — герой однієї з біблійних книг, багатостраждальний праведник. Книга Йова наскрізь перейнята прагненням — зрозуміти сенс страждання правед-ників і благоденство нечестивих — «Б-г карає тих, кого Він більше любить»

Йом Кіпур — дослівно «День прощення», «Судний день». Найважливіший святий день в юдаїзмі, день посту, каяття й відпущення гріхів; є завершенням десяти днів покаяння, які настають з початком нового року.

Кагал, кегіла — єврейська громада (община), орган її самоуправління та контактів із владою.

Кадіш — Молитва освячення читається по померлому, але не є лише жалобною молитвою, «Кадіш» — виявлення глибокої віри у велич Всевишнього і прохання про кінцеву спокуту і порятунок, прославляння святості Б-га. Існує 5 видів Кадіша. Більш відомий «Поминальний кадіш». Як поминальну молитву стали вживати на початку середніх віків. Після важкої втрати, людина може засумніватися в нескінченному милосерді Б-га. Але публічне читання «Кадіша», що оспівує велич Творця, покликане свідчити про те, що покійний виховав відданого і Б-гобоязливого сина, гідного свого батька. Читання «Кадіш» вимагає міньяна і відбувається стоячи струнко із зімкнутими ногами. «Кадіш» писана арамейською мовою, якою говорила велика частина єврейського народу починаючи з епохи Другого Храму.

Кантор (хазан) — спеціально навчена людина, що веде молитви в синагозі, представляє всю громаду в її звертанні до Всевишнього. Постійним кантором (хазаном) не призначають людей молодших 20-ти років, а також неодружених. Кантор повинен відповідати визначеним вимогам. Він має бути скромною, гідною і поважною людиною, що строго дотримує заповіді; мати гарний голос; бути освіченою людиною; брати участь у житті громади.

Кіддуш — благословення на вином. Читаючи Кіддуш, тримають келих з вином у правій руці. За звичаєм Кіддуш проголошують стоячи, тому що читанням Кіддуша ми свідчимо про свою віру в те, що Б-г створив цей світ, а свідки в суді дають показання стоячи.

Кіддуш га-Шем — мученик за віру, що під страхом смерті не зрікся юдаїзму, хоча мав таку можливість, чим міг зберегти собі життя (Рабі Аківа, граф Валентин Потоцький).

Кипа (ідиш «**ярмулка**») — абревіатура двох івритських слів — «ярмей меелока» («той, хто боїться Б-га»). Головний убір, що за звичаєм євреї носять на знак того, що над людиною є могутня сила; символ єврейської релігійності. Нині релігійні євреї не ходять і не моляться з непокритою головою, хоча ця заборона чітко не згадується в Талмуді. У біблійний період робилося це лише в особливих випадках — під час богослужіння коганів, під час жалоби чи хупи. У талмудичний період покриття голови вважалося праведністю. У давньому Римі й у багатьох інших народів носити головний убір було ознакою раба. Вільні громадяни ходили з непокритою головою. Євреї вдягали головний убір у синагозі, під час молитви та кожного разу, коли вимовлялося Ім’я Всевишнього, щоб підкреслити, що вони —

Його раби. Ця традиція одержала значне поширення, доки не перетворилася в символ. Деякі вважають, що звичка знаходитися в будинку в головному уборі з'явилася від бажання віддалитися від традиції неєвреїв, під час благословення у яких було прийнято знімати головний убір в приміщенні. Різні релігійні течії і громади відрізняються своїми особливими традиціями в цьому питанні. В Ізраїлі та США звичай носити кипу зробив її націо-нальним символом, що відрізняє євреїв від неєвреїв.

Кіцур Шульхан Арух — «Скорочений «Шульхан Арух», написаний у середині 19 ст. р. Шломо Ганцфридом в Угорщині. Одержав поширення завдяки тому, що був доступний і зрозумілий навіть малоосвіченому єврею. Нещодавно був перекладений російською мовою і виданий в Ізраїлі видавництвом «Шамір».

Книга Левіт — третя книга Тори — у єврейській традиції «Ваікра».

Кол Нідрей (дослівно «Усі обіти») — відмова від усіх обітів і клятв, що стосуються лише того, хто дав їх. Виголошується раз на рік на початку вечірньої служби в Йом-Кіпур.

Левіти — сини коліна Леві, що не належать до нащадків Агарона. Вони виконували в Храмі допоміжні роботи: охороняли вхідні ворота, грали на музичних інструментах, співали. Левіти, як і когени належали до свого стану за народженням.

Марани — євреї, насильно навернені у християнство. У XIII ст. в Іспанія король Енріко II проводив політику приниження і ненависті до євреїв. Перед євреями постав вибір: хрещення чи смерть. Багато хто обрали хрещення. Подекуди цілі громади наверталися у християнство. Ці хрещені євреї не були прийняті християнським суспільством Іспанії нарівні з християнами. Назва «марани», під якою вони стали відомі в Іспанії, буквально означала «свині». Чимало маранів залишилися євреями в душі. Вони відвідували церкви, хрестили своїх дітей, але таємно, незважаючи на серйозний ризик бути виданими інквізиції і підданим катуванням і страті, багато хто з них залишалися вірні колишній вірі і виконували її обряди. Вони збиралися для богослужіння в потаємних місцях. Дотримувалися Тори, відзначали єврейські свята.

Меламед — Учитель, викладач початкової школи чи викладач, що надає приватні уроки Тори і Талмуда. Дослівний переклад з івриту «той, хто навчає».

Мідраш — 1. Проникнення в глибинний зміст віршів Тори, розуміння їхнього духу, і — на цій основі — встановлення Законів релігійного і світського життя. Такий спосіб зветься мідраш, що відповідає терміну «інтерпретація». 2. Розкриття значення слів та

виразів у тексті «переклад» Тори мовою, що буде зрозумілою широкому колу людей. Роз'яснення чи коментар.

Мізрахі — сіоністський релігійний рух, що виник на початку XX ст. Дослівно з івриту «Звернені на схід».

Міньян — у традиційному єврейському праві мінімальна кількість членів молитовної громади — 10 чоловіків (старше 13 років, після церемонії бар-міцва). Якщо немає міньяна, то найважливіші молитви не можна читати.

Мітнагдім — супротивники хасидизму, ортодоксальні євреї, послідовники Віленського Гаона. На ранньому етапі мітнагдім переслідували хасидів, побоюючись перетворення цього руху у нову єретичну секту. Гаон був переконаний, що хасидський рух являє собою загрозу юдаїзму, вважав хасидизм новим лжемессіанством. У 1796 р. Гаон видав херем (відлучення) на хасидів. З появою в кінці XVIII ст. спільного ворога — Гаскали (єврейська просвіта), хасиди і мітнагдім визнали, що розходження між ними не такі істотні.

Мішна — Усний Закон, що діє в юдаїзмі разом із Писаним — Торою.

Навуходонор — у неєврейському світі Навуходоносор відомий завдяки «висячим садам Вавилона», які древні греки віднесли до одного з семи чудес світу. У єврейському світі його репутація набагато гірша: він — біблійне втілення садизму. Підкорив державу Юдею (600 р. до н.е.). Після придушення повстання євреїв у 586 р. до н.е. Навуходоносор осліпив царя Цидкіягу, попередньо убив в нього на очах двох його синів. Пізніше Навуходоносор, розгніваний другим єврейським повстанням, що тривало 12 років, наказав зруйнувати Перший Великий Храм у Єрусалимі. Потім він вирішив остаточно ліквідувати неспокійне єврейське царство, забравши його найбільш видатних жителів у свою столицю і залишивши на батьківщині лише щонайбідніших євреїв. Це був Вавилонський полон — друге вигнання євреїв з рідної землі.

Песах — весняне свято, що відзначає вихід євреїв з Єгипту і звільнення з рабства. Тема волі — лейтмотив свята. Починається 15 Нісана і триває впродовж 7 днів в Ізраїлі і 8 днів у Діаспорі. Події докладно описані у Другій книзі Тори — «Вихід» (Шмот 1-15). Це свято має ще одну назву — Свято Маци, тому що протягом пасхального тижня євреї замість квасного хліба їдять мацу, так званий хліб бідності. Цим святом євреї нагадують собі, розповідають своїм дітям, що кожен єврей з покоління в покоління повинен відчувати, наче то саме він вийшов з Єгипту і позбувся єгипетського рабства.

Плач Єремії (свиток Ейха) — одна з книг ТаНаХу єврейської Біблії. Єремія (івр. — Єрміягу) жив близько 600 р. до н. е. в останні дні існування Першого Храму. Б-г не велів йому одружуватися і мати дітей через жахливу долю, що їх очікувала. Коли євреї жили у статку, але без духовної опори, Єремія засуджував їх. Коли вони вирішили приєднатися до повстання проти переважаючого їх війська, Єремія висміяв їх. Але коли євреї втратили все і впали в розпач, похмурий пророк вселив у їхні серця надію. В епоху канонізації Тори (VII—V ст. до н. е.) єврейська поезія набуває стійкого трагічного відтінку. Найяскравішим здобутком цього часу є «Плач» (у слов'янській традиції «Плач Єремії»). Він присвячений руйнуванню Єрусалима. Його читають щороку 9 Ава, відзначаючи пам'ять руйнування Першого Храму.

Рабин — ребе, рав, рабин — це слова, що позначають людину — знавця Тори і Талмуда, єврейського мудреця. Рабин — релігійний керівник громади, вчитель «схиблених» сердець. Щоб одержати звання рабина треба мати глибокі знання юдаїзму, скласти складні іспити й отримати «сміху» (право на рабинську роботу). Головні завдання рабина — бути духовним наставником, розв'язувати виникаючі галахічні питання.

Рабинат — самостійний, незалежний від іншої форми єврейської автономної влади, інститут общинної організації, наділений релігійними, судовими і педагогічними функціями, утворений з колегії вчених з авторитетним у галахічному і ритуальному законодавстві духовним керівником єврейської громади, рабином, на чолі, — з'явився, як подальший розвиток інституту «суддів» (даянім) у талмудичну і гаонську епохи

Рабинський суд (Бейт-дін) — в період Другого Храму в євреїв виникла упорядкована система судів. Третейський суд складався з 30-х суддів, засідав у кожнім місті і займався майновими справами. Міський суд (малий сангедрін) складався з 23 судей, займався винесенням вироків у справах злочинів морального характеру. Вищий суд Справедливості в Єрусалимі складався з 71 судді (Велике Зібрання або Великий Сангедрін) засідав у канцелярії Храму. Його очолював Голова чи Верховний суддя і відтіля виходило світло істини по всьому Ізраїлю. Велике Зібрання займалося державними справами, встановлювало порядки і закони. Після руйнування Другого Храму сангедрін діяв поза Єрусалимом, і поле його діяльності скоротилося. Єврейські суди існували за всіх часів і по всій діаспорі. В Ізраїлі в кожному місті є рабинський суд, і з часів англійського мандата ці суди офіційно визнані владою. Так, з тієї

пори існує Вищий Суд Справедливості, очолюваний Головним рабином Ізраїлю, в компетенцію якого входять питання сімейного життя, однак він має право розглядати і будь-які інші питання за згодою обох сторін.

Рамбам — Рав Моше бен Маймон (*Учитель Моше, син Маймона*) — філософ, лікар, рабин. Народився у Кордові в переддень Песах, 30 березня 1135 р. Був лікарем єгипетського султана, написав численні книги з медицини. Головним його внеском у єврейське життя є повний систематизований кодекс єврейського права «Мішне Тора» («Повторення Тори») з 14 томів (кін. XII ст.); філософський маніфест юдаїзму «Море невухім» («Наставник заблудших»), написаний єврейськими літерами, арабською мовою, який викладає принципи єврейського світогляду з позиції формальної логіки і європейської філософії. Рамбам помер у 1204 р. у Каїрі. Прах, відповідно до заповіту великого вченого, відправлено до Ерец-Ісраель і поховано у Тверії.

Раші (1040-1105) — найвизначніший коментатор Тори і Талмуда, що жив у Франції. Його коментарі ясні і короткі, точні і лаконічні.

Рош га-Шана — єврейський Новий рік, який звичайно настає наприкінці вересня або на початку жовтня.

Седер — ритуальна родинна трапеза у свято Песах, коли читають песахову Агаду.

Сефарди — «Сфарад» на івриті означає «Іспанія». Сефарди — це євреї, предки яких з Іспанії. Після вигнання з Іспанії і Португалії євреї розселилися по різних країнах. Пізніше до сефардів стали зараховувати й інші громади, що не ведуть своє походження від іспанських вигнанців, але близькі до них за звичаями: іракські, йєменські, іранські, курдські. На території СНД до сефардів себе відносять грузинські, бухарські і кримські євреї. Сефарди нині складають велику частину євреїв Туреччини, Франції і Голландії.

Сідур — молитовник.

Сліхот — додаткові молитви, які читають у дні посту перед покаянням між Рош га-Шана та Йом Кіпур.

Тааніт — «Піст».

Таліт (їдиш «**талес**») — великий молитовний покров, на чотирьох кутах якого закріплені китиці «циціт». Талітом покриваються під час релігійної служби.

Талмуд — одна з головних книг єврейської традиції, кодифікована близько 200 р. Талмуд — основа навчання, що складається з коментаря і дискусій ранніх рабинів. Розділений на такі ж тематичні трактати, що і Мішна. Талмудичні суперечки, дискусії і коментарі

до законів Мішни завжди друкуються разом з відповідними частинами Мішни. Окремо узяте талмудичне встановлення, що набуло статус єврейського закону, називається Галаха. Відомі «галахот» з Тори, «галахот» з Талмуда.

Трума — «дарунки», які кожен єврей повинен був приносити левітам, оскільки після того, як єврейський народ оселився в Ерец-Ісраель і всі 12 колін одержали земельні наділи, сини коліна Леві наділів не одержали. Їхнім завданням було виконувати духовну місію — служити в Храмі, а кожен єврей мав обов'язок забезпечувати їх: кожен єврей віддавав їм маасрот («десятину») і трумот («дарунки»).

Тфіла Зака — буквально з івриту «чиста молитва». Молитва, що читають напередодні Йом-Кіпур

Тфілін — дві чорні шкіряні коробочки, у яких вміщено пергамент із чотирма текстами із Тори, де говориться про заповідь накладання тфілін і містяться основи єврейської віри. І коробочки і пергамент зроблені зі шкіри кошерних тварин. Тексти пише сойфер (переписувач священних текстів) спеціальним шрифтом, використовуючи при цьому чорнило особливого приготування. Міцва (заповідь) накладати тфілін стосується чоловіків (з 13 років). Тфілін на голову і тфілін на руку накладають під час ранкової молитви «Шахаріт», крім Шабату і свят.

Ханука — свято перемоги Маккавеїв (Хасмонеїв) над греко-сирійським тираном Антіохом IV Єпіфаном. Ханука відзначає переосвячення (очищення) Єрусалимського Храму і Менори, опоганених сирійцями. Ханука означає кінець однієї з безуспішних спроб знищити юдаїзм. Загроза юдаїзму була як внутрішньою так і зовнішньою: вплив еллiністичної культури був настільки великим, що деякі члени єврейських спільнот воліли цілком асимілюватися, щоб бути прийнятими як грецькі громадяни. Опір Маккавеїв та їх союзників асиміляції, якою б привабливою вона не була, зберіг юдаїзм. Історія Ханукu — це історія вікової боротьби єврейського народу за те, щоб залишитися євреями в неєврейському світі. Кожного дня свята в пам'ять про чудо з глечиком оливкової олії, якої вистачило на цілий тиждень, запалюють ханукальний світильник, іменований ханукія, додаючи кожного дня по одній свічі.

Хасидизм — релігійна течія, що виникла в XVIII ст. в Україні. Спочатку сприймалася як революційна, з великою швидкістю поширилася на сусідні країни і за кілька десятків років охопила майже половину світового єврейства. Засновник хасидизму р. Баал Шем Тов, проповідував ідеї: головне — не інтелект і розум, а почуття й емоції віруючих; любов і турбота про простого неосвіченого еврея,

любов до людини, незалежно від достоїнств і її якостей; кожна мить у сьогоденні є момент порятунку окремої особистості і крок уперед до загального остаточного порятунку; витягти народ з безодні розпачу тут і зараз; кращий спосіб спілкування з Б-гом — молитва, що проголошується в радості і стані екстатичного пориву, це дозволить людині «прорвати» звичайні закони всесвіту і створити чудо у світі повсякденного існування; спосіб досягнення екстатичного стану — енергійні тілесні рухи, голосний спів; служіння Б-гу в радості; усе, що потрібно від людини — це насолоджуватися життям у святості і чистоті; Б-жі іскри пронизують усю природу, вони приховані у всіх явищах, гарних і поганих; зло має не абсолютний, а відносний характер; зло — не протилежність добра, а його нижчий ступінь; сам Б-г надає злу життєву силу заради самої ж людини, перед якою постає завдання перебороти гріх.

Хатіма това — за легендою в «небесній канцелярії» Всевишнього існують 2 книги: книга праведників і книга лиходіїв, куди в Йом Кіпур Б-г записує імена людей, у залежності від їхніх учинків. Протягом 10 днів каяття (дні між єврейським Новим роком і Йом Кіпуром) євреї бажають один одному бути записаним у книгу праведників.

Хедер (івр. «кімната») — школа для хлопчиків. У маленьких містечках чи містах часто була в одній кімнаті у будинку вчителя.

Храм Перший — цар Давид хотів спорудити Б-гу великий храм — місце постійного збереження Ковчега Завіту зі скрижалями. Однак Б-г став проти цього. Син Давида, царь Шломо (Соломон) звів у Єрусалимі на горі Моріа (Храмова гора) чудовий Храм. Будівництво тривало 7 років. Цар не шкодував грошей на спорудження Храму, замовивши дорогоцінний ліванський кедр, і велів викласти фундамент Храму із величезних блоків обтесаного каменю. Усі піддані Шломо (Соломона) були зобов’язані відробити на цьому будівництві. Храм був центром і осередком духовного життя всього єврейського народу, тричі на рік — у свята Песах, Суккот і Шавуот — кожен єврей мав відвідати Храм, щоб принести там жертву і виголосити вдячні молитви Б-гу. Відповідно до єврейських джерел Перший Храм простояв 410 років, поки його не зруйнували вавілоняни в 586 р. до н.е. З цього часу Скрижалі Завіту зникли безвісти.

Шабат — субота, (сьомий день, день відпочинку, святий день, який євреям заповіданий Б-гом через Тору) в цей день існують особливі обмеження стосовно виконання будь-якої праці, що вимагає застосування фізичних зусиль.

Шалом алейхем — у перекладі з івриту — «Мир вам!». Найпоширеніший з варіантів вітання серед євреїв.

Шма Ісраель — так коротко називають основну молитву в юдаїзмі, що починається словами : «Слухай, Ізраїль! Г-сподь — Б-г наш і Він, Г-сподь, — Єдиний». У цій молитві проголошується найважливіша засада юдейської релігії: віра в єдиного Б-га, монотеїзм. Її прийнято читати ранком і ввечері, а також за умов смертельної небезпеки.

Шойхет (різник) — виконує забій худоби та птиці, згідно релігійних правил. Тора забороняє вживати м'ясо тварин і птахів, що не були зарізані особливим способом, названим шхіта. Правила шхіти зберегла для нас Тора. Шойхет дуже гострим ножем без найменшої зазубрини моментально розсікає трахею, стравохід, сонну артерію і яремну вену. Тварина непритомніє майже враз, а сам розріз безболісний. Цей спосіб забою тварин — найгуманніший. Крім гуманності, шхіта має ще одну істотну перевагу перед будь-якими іншими методами забою: вона гарантує повне і швидке витікання крові, що є неодмінною вимогою кашруту. Шойхет зобов'язаний бути глибоко релігійною людиною, що добре знає закони шхіти. Він повинен добре розумітися в анатомії і фізіології тварин, здати складний іспит і мати відповідний документ від рабинату. Процедура шхіти детально розроблена в Талмуді і кодифікована в «Шульхан Арух».

«Шульхан Арух» (івр. «Накритий стіл») — галахічний кодекс, написаний сефардським рабином Йосефом Каро (1488–1575). Базується в основному на рішеннях іспанських авторитетів і дотепер вважається еталонним кодексом норм юдаїзму. Вперше опублікований у Венеції в 1505 р. Причина загального визнання — наявність у даній праці звичаїв і встановлень як сефардів, так і ашкеназів. Це наслідок щасливої випадковості: коли р. Й. Каро складав свій кодекс, таку ж працю планував і польський рабин Моше Ісерлес (Рама). Ісерлес спочатку засмутився цій обставині, але питання було вирішено. «Шульхан Арух» був випущений як збірник, де спочатку йдуть установлення рабина Й. Каро (згідно традицій євреїв-сефардів), а потім, курсивом, — доповнення і роз'яснення рабина Моше Ісерлеса (згідно традицій ашкеназійського еврейства).

1 том — «Орах хаім» — *Закони молитви і свят;* 2 том — «Йоре деа» — *Різні норми (цдака, вивчення Тори, кулінарія)*; 3 том — «Евен га-езер» — *Закони шлюбу і розлучення*; 4 том — «Хошен мішпат» — *Єврейське цивільне право.*

Яд харузім — єврейська релігійна спілка.

Назви вулиць м.Львова, згадувані рабином Д.Кахане і сучасні назви, в тому випадку, коли вони були змінені

Алембекова – Таманська
Бальонова – Гайдамацька
Бема – Ярослава Мудрого
Бернштейна – Шолом-Алейхема
Бляхарська – Івана Федорова
Буйна – частина Варшавської
Венгляна – Вугільна
Германа – Лемківська
Жовкевського – Б.Хмельницького
Замкнєнта – Ф. Сеньковича
Знесіння – Митрополита Липківського
Зрудляна – Джерельна
Локетка – нині не існує
Лонцького – Карла Брюлова
Кадетська – Гвардійська
Казимирівська – частина Городоцької
Кушевича – С. Кушевича
Пельчинська – Д. Вітовського
Петра Скарги – Е.Озаркевича
Піліховська – В. Єрошенка
Пелтевна – проспект Чорновола
Ренкодзєльніча – Реміснича
Слунечна – П. Куліша
Станіслава – І.Тиктора
Старотандитна – Мулярська
Стикия – Зустрічна
Тетмайєр – Учнівська
Токаржевська – Городоцька (частина)
Убоча – Збаразька
Четвертого Листопада – Євгена Коновальця
Шайнохи – Банківська
Шумлянських – І. Сеченова
Яховича – Р. Кучера
Янівська – Тараса Шевченка

Додатки

МИТРОПОЛИТ А. ШЕПТИЦЬКИЙ
(Біографічна довідка)

Митрополит Галицький Андрей Шептицький народився 29 липня 1865 р. у родовому маєтку батьків Прилбичі Яворівського повіту поблизу Львова. Він був третім сином графа Івана (Яна) Шептицького і Софії (з дому Фредро) — доньки відомого польського письменника Олександра Фредро.

Троє з синів Івана Шептицького — Олександр, Лев, Станіслав залишилися римо-католиками. Олександр закінчив військову академію у Відні, був членом австрійського і польського урядів. Лев займався господаркою у батьківському маєтку. Станіслав зробив військову кар'єру, став польським генералом.

Роман-Олександр-Марія (хресні імена майбутнього митрополита Андрея) і його брат Казимир (у чернецтві Климентій) стали діячами католицької Церкви східного обряду: Роман — єпископом, згодом митрополитом, Казимир — монахом-студитом, ігуменом монастиря студитів.

Майбутній митрополит отримав належні походженню прекрасне виховання і освіту. Спочатку вдома, згодом — у гімназіях у Львові та Кракові. У червні 1883 року з відзнакою закінчив гімназію св. Анни у Кракові і вже у жовтні розпочав службу у привілейованому австрійському полку уланів у Кракові. Розумний, гарний зовні, фізично досконалий, син багатого роду Роман міг зробити блискучу військову чи цивільну кар'єру, про що й мріяли його батьки. У січні 1884 р. Роман захворів на скарлатину, яка дала ускладнення — прогресуюче захворювання лімфосистеми, яке призвело до запалення суглобів. Довелося перервати військову службу. Після одужання студіював право та теологію у Вроцлавському та Краківському університетах.

Мати розуміла мрію сина стати священиком, ченцем, повернутися до католицької Церкви східного обряду[1]. Батька наміри сина застановлювали. Більшість знайомих і родичів докоряли, що то буде зрадою римської церкви і польського народу. Дехто ж висловлював схвалення і надію, що синові Яна пощастить привести схизматиків-українців у табір вірних латинського обряду.

Батько поставив синові умову завершити правову освіту.

У травні 1888 р. Роман отримав титул доктора права Ягеллонського (Краківського) університету, а у 1890 р. завершив навчання на юридичному факультеті у Мюнхені та на філософському — у Відні.

2 червня 1890 р. батьки супроводили сина до Добромильського монастиря чину святого Василія Великого. 11 липня під час прийняття монаших обітів Роман Шептицький отримує ім'я Андрей, а 22 серпня 1892 р. він був висвячений. Молодий 27-річний священик розгорнув активну місійну діяльність: у 1892-99 р. був наставником молодих, ігуменом монастиря святого Онуфрія у Львові, професором богослов'я у монастирі чину св. Василія Великого.

У червні 1892 р. Андрей Шептицький одержав від Папи Лева XIII номінацію на єпископа Станіславівської єпархії, а вже 17 грудня 1900 р. — на Львівську архієпархію митрополита Галицького і єпископа Кам'янець-Подільського. З цього часу і до дня смерті 1 листопада 1944 р. тривало служіння Андрея Шептицького як митрополита Галицького.

Змістом його служіння Богові було: створення умов для найширшого доведення до вірних сенсу Святого Письма як основи життя у Христі. Кожне послання, пастирський лист митрополита — це розкриття суті, змісту й значення для життя народу Святого Письма, роз'яснення, чому Євангелія може забезпечити спасіння душ, матеріальний добробут, розв'язання соціальних проблем.

У найважчі роки Другої світової війни з ініціативи митрополита на архієпархіяльних соборах були запроваджені обговорення з метою широкої популяризації серед священиків і вірних сутності і змісту Декалогу — Десяти Заповідей.

За часів німецької окупації 1941-1944 рр. митрополит Андрей звертався до православних ієрархів та інтелігенції Східної України у справі порозуміння, але відповіді були негативними, хоч Шептицький чітко вказав, що сам не може бути кандидатом на київський митрополичий чи патріарший престол, ним міг би бути лише хтось з православних ієрархів, коли визнає юрисдикцію Вселенського Архієрея (Папи).

Екуменічні ідеї та праця Шептицького на кілька десятків років випередили екуменічні положення Другого Ватиканського собору та Папи Іоанна XXIII.

Упродовж років митрополитування Шептицький за різних соц-

іально-економічних ситуацій використав усі можливі чинники для розбудови Церкви — організаційно-законодавчу владу Архієпархіяльних соборів, виконавчу владу Митрополичого Ординаріяту, конференції єпископів, священиків. Повсякчас удосконалювалися зв'язки усіх структурних підрозділів Церкви з священиками й вірними на основі постійного враховування результатів вивчення реальних потреб священиків.

Упродовж усіх років митрополичої діяльності Шептицький дбав про тісні зв'язки зі священиками: здійснював візитації-відвідування парохій, листувався зі священиками, на перше прохання давав їм аудієнції. У критичних соціальних ситуаціях Шептицький закликав і організовував священиків до сповнення не лише церковних, але і деяких світських функцій заради добра вірних.

10 липня 1941 р. у час фактичної відсутності владних структур на місцях митрополит прямо закликає священиків до самостійної праці «над допровадженням до порядку парохії і громади, починаючи від обрання війта і закінчуючи роботою над поправою релігійного життя, його основи Божої благодаті».

Шептицький був засновником монаших чинів і згромаджень. У 1904 р. формально відновив, а фактично заснував (на взір старої Печерської Лаври) монастир святого Теодора-студита у Скнилові під Львовом, а у 1921 р. переніс його до давнього монастиря в Уневі. Студитам доручив велику бібліотеку, так званий Студіон, для візантійсько-слов'янских студій.

З жіночих чернецьких спільнот під опікою Шептицького перебували згромадження сестер Пресвятої Родини, Студиток, Великомученика Иосафата, сестер Василіанок.

Митрополит Шептицький служив вірним як духовний батько, громадський діяч, оборонець інтересів громад, окремих родин, осіб. Служив власними грішми, маєтками, фінансуючи будівництво читалень «Просвіти», професійних шкіл, навчання, лікування багатьох потребуючих. Галичани-поляки також звертались до Шептицького за допомогою і отримували її коли це було потрібно. Галичани-євреї були вдячні Шептицькому за повагу до їхньої віри, за поздоровлення з єврейськими святами, писані івритом, за гроші, які він передавав для бідних.

За роки митрополитування Шептицького чотири рази змінювалася влада. Лише 1901-1914 рр. були роками, коли Шептицькому у

своєму служінню вірним не доводилося балансувати між політикою і мораллю, долати жорстокий тиск польської[2], радянської, німецької влад[4].

Складними були взаємини Шептицького з діячами радикальних рухів. Підтримуючи визвольні змагання, жертовність, посвяту ідеї української незалежності він рішуче засуджував терор. Так, ще в 1908 р. засудив політичне вбивство намісника Галичини Анджея Потоцького студентом Мирославом Січинським. У липні 1934 р. була оприлюднена в пресі, проголошена у проповідях священиків відозва митрополита до народу з приводу вбивства молодими українськими радикалами директора Львівської гімназії Івана Бабія. Він перестерігає проти «злочинної і глупої роботи, якій чинитиме перешкоди духовенство разом з єпископами»[3].

Найважчими роками служіння були для митрополита роки Другої світової війни, коли у різних формах більшовицькі і німецькі окупанти відкидали право, закон, нищили не лише мораль, а й найсвятіше — дане Богом людське життя.

У 1939-41 рр. митрополит з колосальними зусиллями працює над збереженням Церкви, продовженням душпастирської праці, засуджує конфіскацію церковних і монастирських земель, яка позбавляла священиків і монахів засобів до існування. Він підносить голос протесту, вимагаючи скасувати заборону навчання релігії. У 1940 р. протестує проти розгорнутої атеїстичної агітації, переслідування священиків і вірних.

Митрополит Андрей у липні 1941 р., вітав німецьку армію, як визволительку від розстрілів НКВД, депортацій, духовного і фізичного винищення галицького населення. У наступні місяці він пройшов складний шлях від пристосування до опору нацистській владі[4]. Митрополит Андрей пише листи-протести до Гітлера і Гіммлера, організовує рятування євреїв, інформує Ватикан про реалії німецької політики щодо євреїв, поляків, українців. На жаль, його вірні не завжди були для нього підтримкою. Про це свідчать листи і послання митрополита, у яких він засуджує партійні чвари, «домашню війну», протистояння між полковником А. Мельником і С.Бандерою[5].

Документи ОУН(б) свідчать, що в цьому середовищі неоднозначно ставилися до митрополита. Визнавали його незаперечний авторитет, прагнули заручитися його підтримкою, але водночас вважали позицію Шептицького перешкодою для реалізації своїх намірів (особливо у липні 1941 р.). Так, у звіті Краєвого проводу

ОУН(б) зі Львова негативно оцінено послання Шептицького «Про організацію парохії і громади» (10. VIII.1941), його заклик до духовенства організовувати місцеву адміністрацію, стримувати радикальну поведінку молоді. У звіті члена ОУН(б) Дяківа про розмову з Шептицьким 15.VIII.1941 р. зазначено, що митрополит стурбований чутками про те, що націоналістичний провід дав наказ убивати польських священиків і поляків. Трактуючи діяльність мельниківців як диверсію, Дяків докоряв Шептицькому за толерантне до них ставлення, за те, що «Рада сеньйорів» (Почесним головою був обраний Шептицький) «приписала собі право говорити від імені цілого громадянства України»[6].

Ще очікує свого дослідження позиція митрополита стосовно дивізії «Галичина».

Керівник Українського Центрального комітету В.Кубійович — ініціатор створення дивізії — пише що на початку квітня 1943 зустрічався з митрополитом, щоб дізнатися його думку і почув з його уст: «Немає майже ціни, яку не треба було б дати за створення української армії» [7].

З таємного донесення референта рейхсміністерства пропаганди, підготованого на підставі інформації французького професора Рене Мартеля, який зустрічався з Шептицьким 19 вересня 1943 р., дізнаємося, що митрополит «вважає необхідністю створення української армії». «Якщо німці, — заявив Шептицький, — далі будуть зазнавати поразок, й наступить час анархії та хаосу, то ми будемо дуже раді мати у своєму розпорядженні національну армію, що буде підтримувати порядок та класти край будь-яким безчинствам»[8].

Про надії Шептицького на те, що дивізія буде зародком української армії після поразки німців, що наміри людей, які перебувають у дивізії, «цілком добрі» свідчить рапорт агента НКВД, завербованого з числа мешканців Галичини, який відвідував митрополита під виглядом члена ОУН у лютому 1944[9].

Митрополит, дбаючи про духовну опіку над вояками, всупереч намірам німецьких військових інстанцій домігся делегування десяти священиків-капеланів. Про священиків-капеланів писала газета «Львівські вісті».

Служіння Шептицького тішилося визнанням, любов'ю його вірних. За життя його називали українським Мойсеєм. Він не раз був інтернований, переслідуваний арештований, але залишався послідовним у своєму служінні.

У 1939-41 рр. митрополит перебував під пильним наглядом НКВД. З огляду на великий авторитет і ймовірні небажані наслідки арешту, Шептицького не арештовували. Але у вересні 1939 р. у рідних Прилбичах військові НКВД без суду і слідства розстріляли молодшого брата митрополита — Лева з дружиною.

У 1942 р., після того як митрополит надіслав листи-протести до Гітлера і Гіммлера, був відданий наказ про арешт Шептицького, але місцева німецька адміністрація, посилаючись на величезний авторитет митрополита і небезпеку втратити будь-яку лояльність українців, спромоглася стримати виконання наказу. Натомість багато священиків з оточення митрополита були арештовані, частими стали обшуки в соборі святого Юра.

Служіння Шептицького сповнене душевних терпінь і фізичних страждань. Різкі загострення хвороби часто співпадали в часі з найдраматичнішими подіями у житті його вірних. Так було у липні 1923 р., так було в страшний 1930 р., рік пацифікації. Вже з 1925 р. Шептицький міг пересуватися лише на милицях, а згодом був прикутий до інвалідного візка, втрачав можливість писати, постійно страждав від болю.

Митрополит Андрей помер 1 листопада 1944 р. Похований у крипті Собору святого Юра. Церква, яку він плекав довгі роки, була ліквідована у 1946 р., але таємно жила у підпіллі впродовж 1946-1989 рр. і продовжувала активно діяти у діаспорі.

У 1958 р. з ініціативи архієпископа Івана Бучка за Папи Іоана XXIII у Ватикані розпочався процес беатифікації і канонізації митрополита Шептицького. Цей процес фактично триває й досі.

За життя Шептицький не отримав титулу кардинала у Римі. Його наукова спадщина, документи життя і діяльності як в Україні, так і за її межами лише в останнє п'ятиріччя починають збирати і публікувати.

Інтерес до постаті митрополита помітно зріс у зв'язку з візитом в Україну Папи Івана-Павла II, який в одній із проповідей висловив надію, що беатифікація Шептицького це лише справа часу. Папа наголосив і на заслугах Шептицького[10].

На сході України митрополит Греко-Католицької Церкви і досі малознаний. Певна частина громадян перебуває у полоні стійких (ще совєтських) стереотипів: Шептицький співпрацював з німецькими окупантами, він організував «есесівську» дивізію «Галичина», хотів ліквідувати православіє, перетворити усіх українців на като-

ликів. Шептицький — ярий український націоналіст. Шептицький зрадив вітчизну Польщу.

Тисячами примірників видань, сотнями статей упродовж більше п'ятидесяти років в СРСР формували, живили ці стереотипи.

«Популярна» особа Шептицького і в Ізраїлі. У 1963 р. врятовані Давид Кахане, Курт Лєвін подали до Яд-Вашему прохання присудити їхньому рятівникові звання «Праведник народів світу». Була заведена офіційна справа № 421. Останнє обговорення кандидатури Шептицького відбулося у 2002 р. У контексті огульних звинувачень українців у вродженому антисемітизмі, активній співпраці з нацистами у нищенні євреїв розглядали і питання Галицького митрополита.

Правда, ситуація поволі міняється. Україна стала незалежною державою, оприлюднюються документальні свідчення. Так у 1996 р. кілька священиків і Климентій Шептицький поіменовані «Праведниками народів світу». Але митрополита Андрея трактують як такого, що солідаризувався з убивством євреїв, вітав німецьку армію, ініціював створення дивізії «Галичина», яка «активно винищувала євреїв». Врешті, як написала одна з ізраїльських російськомовних газет «Дело № 421 – бомба. Признание Шептицкого Праведником – это освобождение пособника нацизма от ответственности... Дерево Шептицкого в «Яд-Вашеме» превратится в культовое место, к которому будут приезжать бывшие нацисты, украинские эсесовцы, лагерные охранники, каратели... Шептицкий – не украинский народ. Церковь и народ не воспринимали его призыв «Не убий»... Украинцы в подавляющем большинстве отделяли себя от Шептицького непроходимой стеной...»[12].

Ким же насправді був митрополит Шептицький? Чи можемо відповісти?

Мабуть так. Це була людина, котра все життя здійснювала Боже покликання: служити Богові і людям. Чи не актуальне й нині його твердження: «...нема і проте не буде під сонцем науки, котра була б відповіднішою дорогою до ладу і сили економічної як Євангеліє Ісуса Христа, бо нема й не буде науки, котра би в рівній мірі як Євангеліє заховувала рівновагу прав і обов'язків людей взглядом себе, означала границю самолюбія і любові ближнього, розв'язувала так легко трудности суспільного життя».

Митрополит взяв, на себе обов'язок не лише перед Богом, а й людністю усієї Галичини: «...бути не лише вашим братом, жити для

вас з цілого серця, і з цілої душі працювати, для вас все посвятити, за вас як буде того треба життя своє положити. ...Я би хотів обтерти всі сльози з очей тих, що плачуть; потішити кожного, що сумує; скріпити кожного, що слабкий; уздоровити кожного, що хворий; просвітити кожного, що темний! Я хотів би стати всім для всіх щоби всіх спасти»[13].

Це не була декларація екзальтованої людини. Життя митрополита Андрея довело здійснення ним Божого покликання.

Ж. Ковба

Примітки

[1] Церковна єдність (унія східної і західної християнських церков) була утверджена в 1596 на Берестейському соборі ієрархів. Впродовж наступних сторіч велася і триває досі полеміка між опонентами і прихильниками Берестейської Унії.

Особливо гострою була боротьба на східно-українських землях у XVII ст., котра фактично і поділила українців на дві основні конфесії. На західно-українських теренах у складі Речі Посполитої, а з XVIII ст. Австрійської імперії з'єднана з Римом уніатська церква (у 1774 р. отримала назву Греко-Католицька) поступово стала церквою українців, чинником зберігання їхньої культурної, релігійної, національної самобутності. Духовенство користувалося в середовищі переважно сільських парафіян і великим впливом, і владою. Зі ініціативи, або за участю священиків у II пол. XIX ст. були утворені українські культурно-освітні, сільськогосподарські, кооперативні, релігійні організації та товариства: «Просвіта», «Сільський господар», «Народна торгівля».

На початку XX ст. під керівництвом митрополита Шептицького Церква була реорганізована, зміцнила свої власні державні підвалини як незалежна моральна та духовна сила, тісно пов'язана з національним рухом і одночасно зі своєю окремою позицією. Порівняно з XIX ст., коли Церква виступала єдиною організацією українців Галичини, у міжвоєнному періоді вона була тільки однією за багатьох (хоч і найбільшою) і відтак не могла розраховувати на безумовну вірність їй усіх галицьких українців. Наприкінці 30-х рр. Греко-Католицька Церква налічувала 4 млн. вірних, близько 3 тис. парафій. Вона мала цілу мережу молодіжних, освітніх, господарських товариств та організацій, єдиний український ви-

щий навчальний заклад Богословську Академію у Львові. Велику роль у житті Церкви й вірних відігравало чернецтво. Перед початком Другої світової війни діяли 31 чоловічий і 121 жіночий монастирі, де перебували 315 монахів і 932 монахині. При монастирях були організовані численні школи, дитячі притулки, садки, гуртожитки для студіючої молоді.

Важким випробуванням, ударом по авторитету Церкви були 1939-41 рр. Радянська влада організувала широку компанію дискредитації духовенства на тлі пропаганди атеїстичного світогляду.

У роки німецької окупації Церква опинилася в реаліях безпрецедентного рівня та частоти актів насильства, які чинили як окупаційні війська, так і населення. За екстремальних умов керівництво Церкви, (митрополит Шептицький) докладають зусиль, щоб не допустити розтління людських душ, усіма доступними засобами намагаються вплинути на поведінку священиків, вірних застерігаючи їх від гріха вбивства, доносу, злочину проти справедливості, злочину порушення Божих Заповідей.

У післявоєнні роки Західна Україна вдруге була піддана прискореній насильницькій «радянізації». Жертвою стала і Греко-Католицька Церква, попри її намагання на християнських засадах співпрацювати з владою.

За дорученням НКВД, було підготовлене «возз'єднання» з Православною Церквою. 8-10 березня 1946 р. на Львівському псевдособорі було проголошено про перехід в лоно Російської Православної Церкви, Берестейська унія 1596 р. була визнана недійсною. Почалися репресії, переслідування. Понад 1000 священиків, які відмовилися визнати рішення «Собору», були засуджені, вислані до Сибіру. Всі храми, приміщення монастирів автоматично перейшли в користування Російської Православної Церкви.

Довгі роки Українська Греко-Католицька Церква перебувала у підпіллі. У 1989 р. у Галичині починається масовий рух за її легалізацію. У незалежній Україні УГКЦ поновила свою діяльність.

[2] А.Зємба. Митрополит Андрей Шептицький і уряд II Речі Посполитої Польщі у 1923-39 рр. // Митрополія Нью-Йорку Слузі Божому Андреєві у п'ятидесятиріччя його смерти. – Нью-Йорк, 1969. – С.41, 48.

[3] Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. Львів, 1999. Т.II, кн.1. – С.479-480.

[4] А. Кравчук. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини. 1941-1944. Митрополит Андрей Шептицький про солідарність, опір владі та захист святості життя // Ковчег, – 2000. – №2. – С. 224-273.

[5] У листі до А.Мельника він прямо вимагає ліквідації розколу ОУН. (ЦДІАЛ. Ф.358, оп.2, спр.11, арк.2.).

[6] ДАЛО.ф.33.оп. 1,спр. 15,арк. 1-6.

[7] В.Кубійович. Мені – 70. – Париж-Мюнхен: Вид-во НТШ. 1970. – С. 61.

[8] А.Болянівський. Дивізія «Галичина». Історія. – Львів. 2000. – С. 69-70.

[9] ДАЛО. ф.33, оп.1, спр.15, арк. 1-6

[10] Іван-Павло II. Зустріч з молоддю. Площа перед церквою Різдва Пресвятої Богородиці. Львів. 26 червня 2001 р. // За вільну Україну – 2000 р., – 30 червня.

[11] В. Росович (Я. Галан). З хрестом чи з ножем. К., 1949; Правда про унію: документи і матеріали. Книжка виходила у Києві тричі 1965, 1968, 1981 рр.; С. Даниленко. Дорогою ганьби і зради. – К., 1978. Перелік можна продовжити.

[12] А. Кардаш. Дело № 421// Окна. – 2002. – 18, 25 июля.

[13] Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944. Т.II. кн.1. – С.7.

РАБИНИ І КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В ЧАСИ ГОЛОКОСТУ

Відомий єврейський громадський діяч, співробітник Т.Герцля Н.Бірнбаум ще на початку ХХ ст. писав: «З усіх європейських народів єдино русини не співробітничали в створенні великого всесвітнього наклепу проти євреїв. А те, що раніше було лише справою їхнього інстинкту, нині вони, русини, продовжують як свідому політику... Русини, серед яких, можливо, мешкає більшість євреїв, не вимагають їхньої асиміляції»[1].

«Інстинкт» формували священики своїм шанобливим ставленням до єврейської побожності, єврейських ребе, синагог — «божниць», як мовили у Галичині.

Отець Степан Качала, один із засновників культурно-освітнього товариства «Просвіта», ще у 1869 у книжечці для селян «Що нас губить, а що нам може помагати» доступно пояснював: губить пияцтво, темнота, невміння організуватися, щоб заробити й правильно витратити зароблене. Він не вважав винним корчмаря. Євреїв він вважав прикладом, бо не п'ють, мають школи, вчать дітей, вміло торгують.

Родина митрополита Шептицького ще за часів проживання у родовому маєтку Прилбичах підтримувала дружні стосунки з родиною рабина Лілієнфельда.

У десятках опублікованих спогадів галичан-українців та галичан-євреїв зустрічаємо факти приязних стосунків пан-отців і ребе.

У місті Болехові старші люди досі пам'ятають, як бувало отець Михайло і ребе Кренцбах обговорювали якісь рядки Старого Заповіту. Часто їх оточували цікаві — і євреї і українці — й шанобливо слухали. Донька отця — Марія і донька ребе — Стелла разом вчилися в українській гімназії у Станіславові.

Життя складають дрібниці, щоденні клопоти. Сусіди євреї та українці добре зналися на традиціях. Взаємно вітали одні одних на свята, бажали усяких гараздів. На Песах і на Пасху господині пригощалися мацою й паскою.

Митрополит Шептицький був відомий у всій Галичині приязним ставленням до євреїв, щорічними посланнями-поздоровленнями єврейській громаді до свята Песах з чеком-пожертвуванням. В архіві

Митрополичого Ординаріату збереглися численні листи, звертання єврейських організацій або ж приватних осіб до митрополита з проханням про допомогу, повідомленнями про нові книжки єврейських видавництв[2].

Поза сумнівом тисячолітня культура, освіченість євреїв, усвідомлення коренів християнства привертали священиків. Чи випадково митрополит Шептицький ще у молоді роки вивчав іврит?

У пастирських посланнях митрополита, релігійно-повчальних виданнях греко-католицьких авторів фактично не обговорювалась тема вини євреїв за страту Христа. Шептицький, виступаючи у ролі християнського місіонера, виявляв величезну повагу до єврейського способу мислення, турботу про ізраїльський народ, який «не видить так ясно сповнення пророцтва свого патріарха і не принимає голосного і виразного свідоцтва многих поколінь у всіх народів світу. Може, однако, зближається хвиля, предсказана апостолом Павлом, що ізраїльський народ спасеться»[3].

Його турбує, йому болить «журба» та «непокій» ізраїльтян теперішньої пори. «Вони тепер, як браття Йосифа тоді, змушені були обставинами шукати корму для себе, родин, шукаючи того корму, знайшли Йосифа, вивишеного і славного, через котрого Бог многим людям дав спасіння ще заки до нього прийшли, шукаючи помочі, рідні брати».

Позиція митрополита була позицією і священиків. Про це свідчать їхні численні виступи на захист єврейських студентів або крамарів. У 1939 р. широкого розголосу набуло інтерв’ю польськомовній єврейській газеті «Chwila» священика І.Бучка (текст був передрукований українським часописом «Нова зоря»). Отець Бучко називав антисемітизм анти-християнізмом, схвалював прагнення євреїв до власної держави, відзначав великий вклад єврейства у світову культуру.

Польське націоналістичне товариство «Самооборона» з приводу інтерв’ю о.Бучка звернулося до митрополита з розлогою скаргою, де євреї звинувачувалися у всіх негараздах Польщі. Митрополит залишив скаргу без відповіді[4].

У мирному передвоєнному часі Галичини рабини й священики за покликанням душі, Божим даром служили людям, випробувані складними обставинами, утверджуючи Життя, Добро, бо навчали щоденно, звично у тиші спілкуватися з Богом, пам’ятати про те, укрите, чого недобачає людське око, Боже благословення. Пошана

й авторитет рабинів і священиків облагороджували суспільство, утримували його в невидимих, але таких необхідних рамках.

Одночасно у ці ж роки відбувалися події, котрі для багатьох тамтешніх євреїв і українців були духовним потрясінням. Акти терору, насильство, деморалізація суспільства, невизначеність у житті, незгоди в родинах, непослух дітей і безвідповідальність батьків.

Ще у 1934 р. на сторінках статті «Хто винен?», опублікованої у періодичному виданні «Львівські Архієпархальні відомості» («ЛАЄВ»), митрополит Андрей поставив суворий моральний діагноз суспільству: «Дивлячись на страшну руїну, в яку попав наш нарід на Придніпрянщині, на небувало тяжкі переживання, руїну нашого шкільництва, крайнє зубожіння наших сіл, безробіття майже цілої інтелігентної молоді, крайню нужду, в якій приходиться нашим дітям виховуватися, учитися; на крайній упадок моральності по селах, на безхосенність (безрезультатність… — Ж.К.) нашої проповіді, на те з якою легкою совістю люди, навіть інтелігентні, переступають сьому Заповідь Божу, дивлячись на легкодушність молодих, несовісність старших, на те страшне багно, в яке глибше západаємо… дивлячись на зростаючу небезпеку алкоголізму... на руїну всього того, за чим може лучитися якась тінь надії батьківщини, — я питав себе, яка того жахливого стану причина? І логіка фактів вела мене безнастанно до другого питання: чи не треба шукати причини тої руїни передовсім в нас самих?»[5].

У 1939 р., напередодні війни, з’явилися сигнальні примірники книжки митрополита Шептицького «Заклик до покаяння, Послання на Великий Піст».

Книжка буквально пронизана духом Старого Заповіту. Митрополит наводить і тлумачить вірші Сираха, Пророків, називає і пояснює небезпеку гріхів спокуси, гордині, захланності, безстидства, гніву, невміреності, гріхів, що кличуть про помсту до Неба, — чоловіко-вбивства, непростимого гріха невіри у Боже вічне спасіння і засоби до того спасіння.

Застерігаючи проти наслідків прокляття, митрополит взиває тих, які мають якісь гріхи, «що кличуть про помсту до Неба», пам’ятати настанови мудреця Старого Заповіту: «Не кажи: я вправду согрішив, але нічого злого не спало на мене. Всевишній довготерпеливий, довго жде з відплатою і карою. Не будь без страху супроти гріхів, навіть і відпущених…» (Сираха 5: 4-7).

«...Боже благословення багато значить і дуже потрібне у житті. В цю правду вірять і невіруючі люди. Її признають католики, православні, протестанти, усі сектанти, всі жиди, магометани, я б сказав би — всі погани та атеїсти.

Є щось у житті, що люди називають Божим благословенством... люди вірять, що є в житті якісь укриті сили, чи прикмети, яких не добачує людське око, а які мають дуже велике значення в житті»[6].

Початок Другої світової війни був і початком жахливого випробування смертю. Рабини і священики в прямому й переносному смислі клали свої голови за своїх вірних, в ім'я Божого Світлого образу, в ім'я життя у Божому благословенні.

Як дивно, жахливо усвідомлювати, що Голокост для рабинів і драма знищення Греко-Католицької Церкви для священиків почалися з вересня 1939 р. Ні, тоді їх не вбивали масово у таборах смерті. Радянська влада одразу ж перетворила їх у «служителів культу», заганяючи на задвірки буття, знецінювала їхню тиху й непомітну духовну працю галасливою атеїстичною пропагандою, дешевими соблазнами освіти, праці, влади.

За 22 місяці радянської влади були арештовані та депортовані сотні священиків, рабинів, канторів, меламедів, особливо з біженців з корінної Польщі, які рятувалися від німецьких фашистів. Важким ударом було позбавлення Церкви й Рабинату матеріальних цінностей: конфіскація майна, приміщень, земель. Це знижувало, а то й зводило нанівець традиційну доброчинність. Зневажання суботи, неділі, релігійних свят в умовах страху й терору деморалізувало, виснажувало. Одночасно єврейську й українську молодь масово спокушали декларованими можливостями навчання або державної служби в різних установах.

Інтелігенція — провід довоєнних років та духовні особи — були позбавлені будь-якого впливу, вся релігійна та світська довоєнна преса була ліквідована. Усталене життя, де публічно розмежовувалися порядні і непорядні люди, добро і зло, де загальновизнаними цінностями були милосердя і справедливість, нагло відійшло у минуле. Радянська влада паралізувала духовні сили галичан.

Такими ослабленими духовно, в обстановці жаху репресій, зустрічали галичани німецькі війська. Організоване обмеження інформації (радше дезінформація) маскувало сутність гітлерівської політики, особливо щодо євреїв. Першими зрозуміли весь огром зла ортодоксальні рабини та глибоко віруючі хасиди.

Випробування Смертю в прямому розумінні спало на рабинів з початком гітлерівської окупації. Знищувалися синагоги, знищувався дух юдаїзму. Мабуть, фашисти у своїй безмірній безбожності все-таки розуміли значення молитви, спілкування з Богом. Вже у перші місяці вони заборонили не лише богослужіння у синагогах, але і міньяни. Якщо хтось виявляв ці спільні молитви, а виявляти могли «арійці» — двірники, сусіди — українці, поляки, а то й фольксдойчі, — міг повідомити у поліцію: усіх, хто молився разом з господарями квартири, «тягнули до в'язниці, звідки вже не верталися», — згадував рабин Давид Кахана.

У перші дні молодчики з айнзацгруп, провокуючи погроми, особливо збиткувалися над рабинами. Їхні ярмулки, їх бороди, одяг, поведінка доводили німців до шалу. Вони полювали на духовних осіб, посилено вишукуючи, виділяючи з натовпу, особливо жорстоко знущаючись над ними.

У перші дні окупації у Львові загинули найвідоміші рабини Єхезкіль Лєвін та його брат, біженець з Ряшева, ребе Аарон Лєвін.

Старші мешканці містечка Перемишляни на Львівщині досі пам'ятають, як німецькі молодики зачинили у синагозі євреїв, які прийшли на молитву, обклали будівлю соломою і підпалили. Окупанти методично знищували синагоги, священні книги, паплюжили ритуальні речі. У Львові у серпні 1941 підпалили велику міську синагогу, через кілька днів синагогу на вул. Богданівка, Сикстутську синагогу у центрі міста.

Знищення євреїв у Галичині розтяглося майже до кінця 1943 року. У всі ці пекельні дні й ночі рабини, які залишилися живими, були зі своїм народом у гетто, таборах праці. Як шанованих, освічених, надійних людей їх обирали до юденратів, так бувало у Львові, Станіславі. У маленьких містечках рабини траплялося й очолювали громади.

Яка непоправна втрата для історії, що у літературі діяльність саме духовних осіб розглядається переважно у контексті юденратів та єврейської поліції порядку у великих містах. Чи не єдиними спогадами рабина Галичини, який вижив у тій безодні пекла, є «Щоденник львівського гетто» Давида Кахана. У розділі про юденрат, описуючи діяльність усіх відділів, останнім, — останнім, і я не можу збагнути чому? — він називає релігійний відділ і присвячує йому лише дві з половиною сторінки тексту.

Відділ було створено, коли стотисячна львівська єврейська гро-

мада поставила перед юденратом питання «про надання кошерного м’яса, освячення шлюбу, винесення судових рішень у випадках розлучень». Були сподівання, що хвиля гонінь коли-небудь згасне, життя євреїв стабілізується і почне поступово відновлюватися. До відділу (фактично рабинату) увійшли рабини, що працювали в період між двома війнами й залишились живі: ребе Моше Ельханан Альтер, колишній голова рабинського суду, ребе Ізраїль Лейб Вольфсберг, голова рабинського суду за межами міста ребе Залозич, Натан Нуте Лейтер, ребе Шмульке Раппопорт та його брат Моше Аарон Прейс, ребе Герш Розенберг, ребе Аншель Шрейбер. До рабинату увійшли також рабин міста Катовіце доктор Кальман Хамейдес та колишній рабин Сикстутської синагоги Давид Кахане.

Саме він описує мужність рабинів, які підписували документи про шлюби, розлучення, похорони, що підлягали поданню німецькому судові, віддаючи себе «практично до рук німців, тому що цим підтверджували той факт, що у Львові існують рабини». Часті розлучення були жахливим породженням расової політики. «Арійські жінки», які прийняли юдаїзм, поступались перед наполегливими умовляннями чоловіків, даючи згоду на розлучення лише задля порятунку своїх дітей.

Рабини віддавали останню шану померлим, намагалися організувати школу для дітей, таємно відправляли богослужіння. Нещастя об’єднували. Ніколи до того в історії Львівської єврейської громади не було такої одностайності між рабинами, як за тих часів. Відокремлені суди були скасовані, за свідченням Д.Кахане, всі «розходження між хасидами і мітнагдим (супротивниками хасидського руху. – Ж.К.), між сучасним і ортодоксальним напрямами залишалися осторонь. Всі сиділи за одним столом, панувала цілковита злагода».

Рабини у юденратах часто були змушені вирішувати або брати участь у вирішенні жахливих питань — так званих переселень, формуванні вказаної німцями кількості людей, як стало скоро відомо, на знищення.

Д. Кахане описує один із таких випадків. У гнітючій атмосфері безнадії рабини відхилили спасіння багатьох ціною жертви деякими. Вони взяли до уваги думку мудреців Талмуду: «Чому ти вважаєш, що твоя кров червоніша за кров інших людей?», тобто, чому вважаєш що твоє життя цінніше за життя інших. Можливо, істина полягає в протилежному. Жодна душа не краща за іншу. Звичайно,

всі рішення рабинів не впливали на дії німців.

У маленьких містечках, рабини іноді йшли на смерть зі своїми вірними. У Зборові старші люди пам'ятають добру справедливу людину рабина Альтера. Українці готові були його переховати, пропонували сховати його маленьких донечок. Старенька пані Марія Семчишин зі сльозами на очах розповідала: «Пішов на смерть з усіма, казав — кара впала на нас, жидів. Як ми не спокутуєм, загинуть усі жиди у світі».

У багатьох обставинах нестерпного, жалюгідного існування ребе були останнім оплотом віри і милосердя. У пеклі животіння сотні дрібних вчинків — слів розради, співчуття, допомоги — були реальним живим втіленням традиції єврейських мудреців: «Навіть коли вістря меча на її шиї, людина повинна бути милосердною». Милосердям приреченим були ритуали, благословення на свята.

Рабин Кахане у грудні 1942 р. в Янівському таборі смерті як одержимий розшукує недогарок свічки й запалює Ханукальну свічу. Барак змучених людей загудів, одні застерігали від негайного розстрілу, інші просили «нехай висловить благословення». Хтось почав співати «Могутня скеля мого порятунку...» Світле чудо Ханукі надихало і вселяло надію у змучені серця безпорадних, ослаблених фізично і надломлених духовно людей.

У квітні 1943 р. завершувалась ліквідація Львівського гетто. У робочих бригадах спеціального табору рабини Зелтенрат, Френкель, Хольберстрам, Тверськой і Кахана задумали і влаштували пасхальний седер. Вони навіть зуміли дістати два мішки борошна й таємно відремонтували піч у напівзруйнованому будинку, щоб спекти мацу. Кантор читав молитву пошепки, щоб, не дай Боже, не було чути зовні. Слухали вірші Псалмів 113-118. То тут, то там хтось схлипував. Старе як світ питання, особливо болюче в гетто і таборах: «Чому? За що? Чому праведники страждають? Де для Бога Праведник?»

Ребе з Косова І.Шмідт втішав рядками з Книги Йова: «Чи можемо ми осягти шляхи і плани Провидіння зі своїми людськими поняттями про гріхи, кари, праведність, справедливість. Приймаємо волю Господа Бога Твого».

Євреїв звинувачують, що йшли на страту, на смерть покірно, як вівці. Хто знає, хто відає, що думали, відчували ці приречені в останні хвилини на своїх хресних дорогах?

Спогади тих, що вижили, закарбували скорботні картини.

Рабин Кахане: «Декілька сотень євреїв, в основному жінки, діти і старі, що ледве пересували ноги, заполонили вулицю. За ними йшло кілька есесівців, українських поліцаїв та шупо... Євреї рухалися дуже повільно, звуки їхніх кроків луною віддавалися в мертвій тиші вулиці. Їхні обличчя були серйозними та зосередженими, начебто всіх поглинула якась важлива спільна думка, що, здавалося, примушувала їх змиритися зі своїм безсиллям. Люди, які нещодавно нервували і втрачали розум, тремтячи від жаху, мліли, очікуючи у своїх схованках приходу німецьких катів, люди, що так хотіли жити, — тепер начебто зовсім змінилися. Спокій опанував їхні обличчя, вони мали вираз замисленої покори, на них більше не було страху. Вони дійшли простого висновку: «Ми євреї, тому ми повинні померти. У нас немає іншого вибору».

У хвості колони я побачив знайому високу людину з кучерявими пейсами і чорними пронизливими очима. На ньому був чорний светр, під пахвою він ніс таліт. Це був Гедалке, шойхет з Подолії... Коли він підійшов ближче до мого спостережного пункту, я помітив, що його губи ворушаться, — він щось бурмотів. Можливо, він читав молитви, вітаючи Шабат?

З моїх уст готові були злетіти слова, якими охоплена розпачем дружина Йова дорікала чоловікові: «Ти все ще міцно тримаєшся в невинності своїй? (Йова 2:9) Ти усе ще шойхет, Реб Гедалке? Ти, як і раніше, сповнений полум'яної віри? Якщо це так, Гітлер може забрати твоє тіло, але не твою душу».

Шістнадцятирічна Стефанія Велет з села Розлуч на Турківщині бачила й запам'ятала, як під холодним дощем гнали через село євреїв. Вони йшли, немов «не на цьому світі», а старий Мошко тоскно співав. Розповідала, як на сповіді каялася, що має жаль до родичів, які не рятують від загрози вивезення до Німеччини, а священик сказав: «Молися, дитино, корися. Бог милостивий дасть тобі покору в терпінні, як жидам, бо то нарід Божий».

Випробування небаченим злом ламало людей.

«Осінніми святами 1942 р. — згадував Д.Кахана, — крадькома збиралися львівські євреї у міньяни, щоб тихою молитвою вилити Творцеві свої гіркі скарги. Це не були молитви смиренності, люди не били себе в груди, опустивши голови. Це не було традиційне визнання «ми винні більше за всіх людей» і прохання, що випливало за ним, — послати на наші голови найбільше нещастя за наші гріхи...

...Цей настрій не мав нічого спільного з тим, яким, судячи з до-

несених до нас віками хронік або плачів, були охоплені євреї в часи хрестових походів. Тоді євреї били себе в груди і визнавали свої гріхи. Вони вірили, що вони дійсно заслуговують на серйозне покарання. Тому їм було легше виносити свої страждання і легше примиритися зі смертю. Але тепер євреям не вистачало цієї простої віри, віри чистої, ясної і світлої. Тому їхні муки були незліченно більшими і за своїм трагізмом значно перевершували муки їхніх далеких предків у пітьмі середньовіччя».

Греко-Католицька Церква в ті страшні роки була церквою народу, який так відкрито, планово не знищували як євреїв. Українців, як і поляків, зараховували до «арійського» населення. Хоч швидко стало очевидним, що після розправи з євреями дійде черга й до них.

Серед деяких єврейських галицьких політиків було популярне тлумачення ситуації євреїв за польської влади як стану «між молотом і ковадлом». За німецької влади чи не в аналогічному становищі опинилася Церква.

Молотом німецької безбожної влади були антисемітська антилюдяна пропаганда, розбещення ефемерною владою (українські війти, старости, допомогова поліція), виснажуючі податки, вивезення молоді на примусові роботи до Райху. Вдаряла по українцях й боротьба з польськими угрупованнями, які претендували на довоєнні «Східні Креси», з червоними партизанами, а з кінця 1942 р. і боротьба ОУН-УПА, як з німцями, так і з червоними.

Ковадлом були старі германофільські ілюзії, навіть у діячів Церкви, підсичені жахами більшовицького терору і брехнею щодо німецької політики в Україні, низька політична культура національного проводу розкол ОУН і взаємне поборювання.

Жахливими були наслідки зваб більшовицької і фашистської пропаганди чи не у всіх верствах українського населення. Українці не лише зазнавали тиску з боку німецької влади та перебували в постійному страху перед поверненням Совєтів, але й брали участь у актах насильства. Деморалізація суспільства, невизначеність у житті, загальний розпач, втрата надії на майбутнє стали загрозою для християнської спільноти.

Нещастя, на жаль, не об'єднували українських релігійних діячів, як єврейських. Колосальні зусилля митрополита Шептицького створити єдину українську церкву, що об'єднувала б Схід і Захід, виявилися марними.

Греко-Католицька Церква була підпорядкована Ватикану, який

не мав на ті часи чітко визначеної позиції ні щодо українців, ні щодо євреїв, яких винищували як націю.

В ім'я порятунку людської душі, святості життя як Божого дару, митрополит Шептицький вдається до єдино можливих в цих умовах засобів. Це відкриті, легальні пастирські послання до священиків і вірних, а також таємні акції рятування людей, які найбільше терпіли, — євреїв.

Вже з 1941 р. на Архієпархіальних соборах Греко-Католицької Церкви з ініціативи митрополита були запроваджені обговорення з метою широкої популяризації серед священиків, а через них серед вірних сутності і змісту Божих заповідей. До кожного з таких соборів митрополит звертався з посланням. Деякі публікувалися у архієпархіальному віснику, в українських газетах «Львівські вісті», «Краківські вісті», «Рідна земля», у скороченому, або повному обсязі.

Нещодавно в Центральному державному історичному архіві вищих органів влади України серед документів фонду Організації українських націоналістів виявлено зошит із робочими записами керівного органу Греко-Католицької Церкви Митрополичого Ординаріату з липня 1941 до липня 1944 р. Серед них пастирські послання, звернення до священиків, розпорядження. Третина з підписом митрополита[7].

Щоденникові записи свідчать про шалену цензуру, переслідування священиків з боку німецької адміністрації і намагання використати усі можливості Церкви для реалізації християнського обов'язку захищати людське життя.

10 липня 1941 р., через п'ять днів після добре відомого в історичній літературі вітання Шептицького «побідоносної німецької армії» з подякою за «порятунок від більшовизму», підтримки проголошеної ОУН(б) 30 червня і невизнаної німцями держави, шоку мешканців Львова і багатьох повітових міст від виявлених у тюрмах закатованих в'язнів і розгулу спровокованих айнзацгрупою єврейських погромів, — Митрополичий Ординаріат оприлюднює «Посланіє до духовенства про організацію парохії і громади».

За підписом митрополита Андрея душпастирі фактично зобов'язувалися «якнайскоріше братися до усильної праці над допровадженням до порядку парохії і громадян…», «доручалося» очолити громаду у випадку партійних роздорів… своєю владою назначити війта, радника, начальника міліції…», нагадувати вірним, особливо

молоді «дотримуватися Божого Закону. Його порушення є гріх проти Бога».

«Наше завдання душпастирів так учити і давати такий примір, щоб поміж нашими вірними не було ані одного, що жив би у неласці і Божому гніві. Християнин може упасти в гріх, але не повинен у грісі тривати. Як довго поміж вашими вірними, Всечесні отці, є люди, що цього не знають і не уміють так жити, так довго ви ще не сповнили найважливішої части вашої душпастирської праці».

Були дуже поважні причини, щоб у тих обставинах саме у такий спосіб організувати працю священиків. 6 вересня 1941 р. Митрополичий Ординаріат оприлюднює звернення «Тризуб без Хреста» (Відзнаку Тризуб носили члени ОУН(б) і також українські поліцаї). Тризуб без Хреста трактується як символ, «повороту до поганства». Центральна Рада 1917-1918 рр., яка заснувала такий символ, «допустилася много ошибок і під впливом засідаючих в ній безбожників спричинила національну руїну». Виявом безбожництва трактувалося і заступлювання виразом-привітанням «Слава Україні!» виразу відвічної похвали, що віддавалася Христу «Слава Ісусу Христу!». Загрозливою називалася тенденція «Усунути Христа і поставити батьківщину на його місце». «Взиваю усіх християн, — писав митрополит — енергійно поборювати ті прояви безбожництва у практиках українського патріотизму».

В історичній літературі, у спогадах Д.Кахане подається дата оприлюднення — публікації на сторінках «Архієпархіальних відомостей» — знаменитого пастирського послання Шептицького «Не убий!» — 21 листопада 1942 року. Як свідчать сторінки робочих записів Митрополичого Ординаріату, вже 5 жовтня 1941 р. митрополит Андрей подає «Всечесним отцям» основні положення послання «Не убий! — засудження гріха добровільного чоловікоубивства»:

«Коли немає можности голосно протестувати проти таких злочинів у пресі та голосом обурення п'ятнувати той злочин, відстрашувати перед його сповненням наших вірних, а передовсім нашу молодь, то тим усильніше, тим частіше і тим більше рішучо мусить підноситися той голос з християнської проповідальниці».

В умовах безмірної наруги над людськими і Божими законами, не маючи ні влади, ні опори на довоєнні світські, такі авторитетні і дієві в Галичині, організації, «...зі страху про вічне і дочасне добро дорогого нам народу», Церква шукала «усильних орудників, щоб народові заєдно пригадувати його обов'язки супроти Бога»[7] (арк.31).

Митрополит наголошує на величі Божих чеснот, любові до ближнього, протиставляючи їх мерзенному злочину чоловіковбивства. Шептицький пов'язує любов до ближнього, спасіння душі й пошанування непорушності святості людського життя.

«…На першому місці предоставимо короткими словами вагу, святість і велич Божого Закону, що велить любити ближніх, як себе самих, а тому світлому образові з неба, себто представленню Божої чесноти, любові, протиставимо мерзенний злочин чоловіковбивства, що є прямим і найкрайнішим противенством того небесного і пресвятого обов'язку людей, яким можуть собі запевнити і дочасне щастя і вічне спасіння в небі.

А правдива любов обнимає всіх ближніх. Годиться вправді своїх близьких більш, а дальших, чужих менше любити, але християнською любов'ю треба усіх ближніх обнимати. У Старому Завіті було сказано: люби твого ближнього, а ненавиди твого ворога. А Христос сказав нам: «Любіть ваших ворогів і моліться за тих, що переслідують вас, щоб ви стали синами Вашого Вітця, що на небесах, котрий своєму сонцю велить сходити на добрих і на злих, і посилає долю на праведних і неправедних» (Матв. 5:45). Тому-то пресвятої всеобнимаючої християнської любови ближнього для Бога найгірше відрікається і в собі її нищить той, хто допускається страшного мерзенного злочину проти п'ятої заповіді Божої: «Не убий!» Чоловіковбивник виключає себе з тої Божої суспільності, з тої родини, якою по замірам Божим має бути людство. Тяжким гріхом проти суспільности людей чоловіко-вбивник відділяється від суспільности людей і стягає на себе велику Божу кару у вічності та страшне Боже прокляття на цьому світі.

…Цей суд Божої науки громом прокляття спадає на всіх, що топтаючи святість Божого Закону, проливають неповинну кров і самі себе відчужують від людського суспільства, нехтуючи те, що в тому суспільстві є найбільшою людською святістю, цебто людське життя».

Критика митрополита Шептицького пряма і безкомпромісна. В умовах німецької цензури, розтління свідомості отруйною пропагандою він не боїться прямо вказувати українцям на їхнє зло. Митрополит називає і засуджує тогочасні вбивства: політичне, дітовбивство, вбивство брата-громадянина.

Шептицький закликає пастирів і вірних брати участь у наверненні злочинців на стезю праведності. Повторними нагадуваннями, розривом усяких зв'язків, бойкотом родини — всі повинні дати зро-

зуміти злочинцеві, що бачать в ньому небезпеку для громади, джерело зарази, яке загрожує охопити оточуючих. Священики повинні докладати усіх зусиль, щоб навертати злочинця до покаяння.

Чи впливали на долю населення Галичини пастирські послання Митрополита Шептицького? Чи зупинили вони нацистську машину нищення, чи уберегли від гріха людиновбивства? Ні, не зупинили, але загальмували її пекельний рух.

В умовах німецького тоталітаризму з його жорстокою цензурою чи міг митрополит писати окремо про євреїв, українців, поляків, німців? — Не міг. Але його послання — звернення до українців, щоб шанували вони свою людяність, а через неї і людяність інших людей.

Особистий водій митрополита Шептицького Іван Гірний (проживає нині у Нью-Йорку) під час візиту до Львова у 1997 р. згадував, що послання «Не убий!» мало вплив на віруючих. Як доказ він наводить факт з розповіді Генерального секретаря громадського комітету солідарності з євреями колишнього СРСР Давида Пріталя, який мешкає нині в кібуці Мааля Хаміша в Ізраїлі. Д. Пріталя врятував українець Іван Яцюк і він пам'ятає, як по селах рятували євреїв[8].

Послання Шептицького формували у священиків і вірних їхню власну, індивідуальну поведінку. В умовах запеклої антисемітської пропаганди це був чи не єдиний доступний засіб прямого впливу на священиків і вірних. І він мав свої добрі наслідки. Попри страшенну моральну наругу, послання діяли ще й тому, що жила традиція пастирського обов'язку, сформована десятиліттями серед галицького греко-католицького духовенства. Поведінка священиків, монахів, їхній особистий приклад протидії знущанням над євреями благотворно впливали на мирян.

У Перемишлянах старі досі пам'ятають, «як порятував отець Еміліан Ковч з вогню жидів». У вересні чи на початку жовтня 1941 р. у містечко приїхала на мотоциклах група СС, оточили синагогу, де зібралися на молитву євреї. Зачинили двері, підпалили й синагогу, й навколишні будинки. До отця Ковча з криком прибігли кілька євреїв, благаючи допомогти. Разом з сином отець вискочив з хати, вбіг між юрбу коло синагоги. Закричав по-німецькому до есесівців, щоб відійшли, а сам кинувся відчиняти двері. Йому допомагав син, долучилися й люди. Для німців така відсіч була настільки неочікуваною і несподіваною, що повсідали на мотоцикли й подалися з містечка. Отець і люди почали витягати з божниці напівпритомних євреїв. Благали тікати, хто куди може, бо німці могли повернутися.

Усну інформацію мешканців Перемишлян підтвердили опубліковані спогади очевидців подій[9].

У 1942 р. митрополит Андрей прямо звертається з листом до Гіммлера, протестуючи проти використання української допоміжної поліції у єврейських акціях.

19 вересня 1943 р. Львів відвідав високопоставлений чиновник імперського міністерства окупованих східних земель. У своєму звіті він викладає і зміст розмови з митрополитом та його братом Климентієм.

«Митрополит звинувачує німців у їхньому нелюдському ставленні до євреїв. Лише у Львові вони вбили 100 000 й мільйони в Україні. Один молодий чоловік признався йому на сповіді, що він особисто протягом однієї ночі вбив у Львові 75 осіб.

Я зауважив, що за даними, які маємо, українці також брали участь у цих бойнях, що цілком природно, особливо після того, як незадовго до відходу російських військ Совєти знищили у Львові і його околицях 18 тис. чоловік. Крім того, майже всі члени НКВС були євреї, чим і пояснюється ненависть серед населення. Хіба єврейство не є смертельною загрозою для християнства, яке євреї поклялися знищити?

Митрополит зі мною згодився, але продовжував відстоювати, що знищення євреїв недопустиме.

Примітка. З цього питання митрополит викладав думки у тих же виразах, що і французькі, бельгійські, голландські єпископи, ніби всі вони отримали однакові директиви від Ватикану»[10].

Чиновник наводить протести Шептицького щодо нищення євреїв. Він повідомляє, що митрополит вважає, що німці зазнають поразки, що англо-американці візьмуть верх, але не надовго, тому, що «остаточна перемога більшовизму не викликає сумніву». На запитання чиновника: «А Німеччина? Невже порятунок не залежить від неї?» Митрополит відповів: «Німеччина гірша більшовизму». Хоч і зауважив, що «більшовизм — грубий феномен, панування якого буде неперехідним, або він буде підданий якимось змінам у майбутньому»[11].

Прямі протести митрополита Андрея, скеровані до німецької влади, відкриті послання до вірних і священиків, де євреї як місцеве населення фактично не згадуються, чи мали вони якісь наслідки? І так, і ні. Ні, бо не могли зупинити пекельну машину нищення євреїв як етносу, урухомлену фашистами. Так, бо гальмували її рух, оберігали, рятували душі, життя і українців, і поляків, і євреїв.

Послання Шептицького впливали на етичну поведінку окремої особи, священика, пересічного вірного, коли доводилося приймати своє власне рішення. Арешти десятків парохів, сотень українських міщан і селян за допомогу євреям говорять самі за себе.

Були проведені тотальні обшуки у багатьох монастирях, у резиденції митрополита на Святоюрській горі. Але самого митрополита німці не сміли заарештувати, мабуть усвідомлюючи, що це могло б спричинити небажані для них масові виступи.

У червні-серпні 1942 р. прокотилася хвиля арештів священиків у Самборі, Підгайцях, Раві-Руській, Перемишлянах, Львові. Їх звинувачували у хрещенні євреїв, щоб приховати їх від влади, у протидії «німецькій справі».

Арешти й переслідування не вплинули на організоване митрополитом та його Церквою рятування євреїв. Про цю діяльність знали не лише священнослужителі, але й пересічні вірні. В умовах засилля таємної поліції, доносів, провалів досвідчених членів ОУН, німецька влада не змогла однак виявити сотні єврейських дітей, жінок, чоловіків, якими опікувалася Греко-Католицька Церква.

Брат митрополита Климентій Шептицький безпосередньо організовував розміщення єврейських дітей і жінок по монастирях Львівської єпархії, в Уневі, Якторові. Були влаштовані тимчасові пункти переховування у лікарні на вул. Петра Скарги у Львові, у резиденції митрополита. У самій резиденції на Святоюрській горі в монастирі студитів переховувалися рабин Д.Кахана, діти рабина Лєвіна.

Настоятель монастиря студитів Марко Стек організовував перевезення й розміщення євреїв по монастирях єпархії, забезпечення їх документами. Єврейських дітей розподіляли не лише по монастирях, але й у дитячі притулки добродійних установ Українського допомогового комітету. Багато єврейських дівчаток знайшли притулок і вижили у дитячому будинку в Брюховичах під Львовом.

Отець Котів організовував для євреїв підготовку «арійських» документів, забезпечення одягом, харчами. Особисто опікувалися дітьми й жінками настоятелька монастирів — ігуменя Йосифа, сестра Моніка.

Рятування євреїв безпосередньо організовували священики Іванюк, Тит Процюк, Будзиновський, Ковч й багато інших, імена яких ще досі не виявлені і не названі.

Лише 14 серпня 1942 р. понад 100 єврейських дітей, серед яких

були й сини рабинів Хамейдеса та Лєвіна, а також донька рабина Кахане були вивезені до монастирів. Про це пам'ятає водій митрополита Іван Гірний. Особисто він перевіз з митрополичих будинків до монастирів в Унів та Якторів понад 80 дітей. Чимало врятованих вижило і живуть тепер в Ізраїлі, Англії, США, Аргентині. З багатьма з них Іван Гірний зустрічався.

З якими труднощами було пов'язане переховування, знали священики й їхні помічники, частково могли збагнути й оцінити врятовані. Міські євреї здебільше знали польську, а не українську мову, діти взагалі часто говорили лише рідною мовою ідиш. Українське життя, звичаї були для них чужими, хоч жили роками на одній землі. Рятівники часто хрестили дітей, обов'язково давали їм християнські імена, вчили мови, звичаям. Про те, щоб одягнути дитині хрестик, навчити молитов, особливо дбали сестри-монахині, які провадили сиротинці при монастирях. Цим вони рятували дітей під час численних обшуків, перевірок, рятували й самих себе й монастир. Адже переховування євреїв каралося смертю. Дорослих забезпечували «арійськими» документами. Жінок вчили мови, поступово уводили у легальне життя. Чоловікам влаштовували таємні сховища, які з метою конспірації часто змінювали.

У 1941 — на початку 1942 р., шукаючи спасіння, частина євреїв, особливо у більших містах, вихрещувались. Для більшості дорослих людей, навіть тих, які не були особливо релігійними, зміна віри була важким вимушеним рішенням. Це не рятувало від нацистських переслідувань, бо згідно з гестапівською інструкцією після хрещення єврей не ставав «арійцем». Але все-таки свідоцтво про хрещення полегшувало можливість дістати «арійські» документи, а це ж була надія. Надія на порятунок. Хрещення проводили напівтаємно у церквах Львова, повітових міст. Отець Е.Ковч із Перемишлян катехізував і хрестив усіх євреїв, які того хотіли.

Цілком відкрита діяльність о.Ковча набула розголосу. В кінці 1942 р. він був арештований гестапо. За нього вступився сам митрополит Шептицький. Казали, що його обіцяли звільнити, але мусів виконувати заборону хрещення євреїв. Отець відмовився, заявивши, що знає одну владу Христа, який сказав: «Хрестіть усіх в ім'я Отця, Сина, Святого Духа». — Нема в ньому ні слова про жидів. Хто хоче хреститися, того я в ім'я цього закону хреститиму». В серпні 1943 р. отця Ковча відправили у табір смерті Майданек, де він і загинув.

Отець Іван Нагірний з монастиря редемптористів у селі Голоско,

розігнаного Совєтами, у січні 1940 р., вивів під виглядом монахів зі Львівської цитаделі п'ятеро єврейських лікарів. Вони були залучені до допомоги полоненим в розпал епідемії тифу. Отець Іван випадково дізнався, що їх мають перевести за наказом начальника цитаделі до Янівського табору. Тоді разом з отцем Богданом Репетило він організував втечу. Лікарі переховувались на львівській околиці — Збоїща. Отець Іван заразився тифом й помер[12].

Про Греко-Католицьку Церкву та її митрополита, її священиків в Україні довгі роки згадували лише у негативному контексті. Де вже тут писати про факти рятування євреїв, про те, що по закінченні німецької окупації єврейських дітей повертали родичам, або передавали під опіку єврейської громади, яка відродилася у Львові у 1945 р.

Під владою фашистської сили зла митрополит Шептицький, всечесні отці-душпастирі, монахи вистояли. Випробувані смертю, залишалися зі своїми вірними, оберігали душі і серця, відводили від прірв смертельних гріхів, в ім'я освяченого Богом Закону.

Мозаїка виявлених і описаних фактів про діяльність рабинів і греко-католицьких священиків (а скільки їх втрачено безповоротно), при неупередженому політичними орієнтаціями підході складається у реальну картину посвяти Богові і людям, морального піднесення людини, матеріалізації сили Молитви, Божого благословення і Божого неблагословення у найстрашніших випробуваннях.

Незаперечним доказом ролі і значення Церкви і Синагоги у суспільному житті є їхні споріднені долі у Радянському Союзі. Вже у перші повоєнні роки офіційно буде ліквідована Греко-Католицька Церква, підуть на смерть у в'язниці і табори ГУЛАГу тисячі священиків, чинитиметься шалений опір прагненням врятованих Божим провидінням євреїв відкривати синагоги, вивчати Тору, молитися.

Ж. Ковба

Примітки

[1]Acher M. Die Judische nationale Bewegung // Ruthenische Revue. Wien. 1905, №14, s.36-37.

[2] Центральний державний історичний архів у Львові, Ф.358, оп.1, спр. 113, 105, 145.

[3] ЦДІАЛ. Ф.358, оп.1, спр.16, арк.51-55.

[4] ЦДІАЛ. Ф.358, оп.1, спр.145, арк.138-140; Chwila. – 1936. – 17. X; Нова зоря. – 1936. – 15. XI.

[5] ЛАЄВ, – 1934, т.XLVII, с.45.

[6] Андрей Шептицький. Заклик до покаяння. – Львів. – С.43-44.

[7] ЦДАВОУ. Ф.3383, оп.3, спр.13.

[8] Спогади А.Гірного // Високий замок. – 1997. – 12 вересня.

[9] А.М. Ковч-Баран. За Божі правди і людські права. Збірник на пошану о.Еміліана Ковча. — Саскатун, 1994.

[10] ЦДАВОВУ. Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 40-41.

[11] ЦДАВОВУ. Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 41.

[12] Спогади Христини М.; В. Петриця. Хресна дорога // Мета. – 1997. – 10 липня.

УКРАЇНСЬКА ПАМ'ЯТЬ ПРО РАБИНА КАХАНЕ

Нині, публікуючи його «Спогади» українською мовою ми повертаємо новим поколінням галичан пам'ять про тяжкі роки Другої світової війни, пам'ять рабина; одночасно це і його пам'ять про галичан, якими він бачив їхні поведінку, долі, почуття, дії. І як добре, що рабин Кахане написав «Спогади», зберіг пам'ять і як важко, віднайти нині вже на початку XXI ст. тих, які пам'ятають рабина, спілкувалися з ним. Звісно, невмолимий час, але не лише час.

Нині в містах Східної Галичини залишилося не більше 3-5% корінних галичан. Та сама земля, збереглася забудова, лише частково змінився краєвид. Але немає вже того особливого мікросвіту галицького буття – українського, польського, єврейського.

В середині XX ст., протягом Другої світової війни і перших повоєнних років у Галичині фактично відбулася демографічна катастрофа. З регіону зникла основна маса корінного населення. До 700 тис. українців, які проживали тут віками, було депортовано до Сибіру, Азії, вбито у боях з німцями, засуджено і страчено. Польська громада різко зменшилася. Близько 70 тис. осіб було депортовано, 15-20 тис. загинули під час польсько-української війни, 850 тис. виїхали до Польщі згідно з угодами радянського і польського урядів. Євреїв майже цілком винищили фашисти. Більшість з тих, котрі, як родина рабина Кахане, врятувалися, виїхали до Польщі, Ізраїлю, Америки.

Тому нині важко або й неможливо віднайти сліди як самого рабина, так і дізнатися про повоєнні долі більшості священиків, ченців, згадуваних Кахане.

Можна говорити: арештований (арештована), розстріляні, померли в тюрмі, або на поселенні, померли в забутті, оббріхані, нереабілітовані ті, котрі повернулися в 1953, 1956 рр.

І все-таки... На румовищах історичної пам'яті збереглися острівки живого. Острівки свідчень правдивих, реальних подій, почуттів.

Це фрагменти, окрушини пам'яті про рабина, його родину. Деякі документи знайдені в архівах, записані у дев'яностих роках спогади корінних галичан, існують також образчики офіційних «наукових», радше псевдонаукових трактувань радянськими істориками, публіцистами особи Давида Кахане.

***

Сестра Хризантія *– Гнатів Марія Павлівна, народилася в селі Якторові 10 лютого 1924 р. У 1928 р. померла її мати. Батько став ченцем Святоуспенської Унівської Лаври. Ігуменя жіночого монастиря студитів Йосифа забрала сироту до монастиря. Так Марійка стала їхньою вихованкою. У роки війни, молодою дівчиною, перебувала у монастирі, виконувала багато доручень ігумені, сестер. В 1945 році вступила до монастиря як новичка. Схиму прийняла 14 січня 1950 р. вже у підпіллі. Працювала як світська особа коректором у районній газеті м. Перемишляни, бухгалтером у банку, сестрою-господинею у другій школі-інтернаті у м. Львові. Нині мешкає у Святопокровському монастирі студійского уставу у Львові[1].*

Сестра подає інформацію про єврейських дітей, дружину Кахане у документальному нарисі «Історія Святопокровського монастиря студійського уставу на основі спогадів її учасників і про першу ігуменю мати Йосифу Вітер», опублікованому у тематичному збірнику «Наш Монастир»[2].

«Монаше покликання є одним з найгарніших – серед усіх покликань, яким промовило до нас і промовляє Євангеліє. Монаше покликання належить до тієї повноти духовної, яку пробуджує і формує сам святий дух. Без монашої спільноти, без життя, посвяченого Богові через святі обіти: чистоту, убожество, послух, – Церква не була б ідентичною. Монаші доми та осередки, молитви, сукуплена церква і всі люди потребують від нас молитви, посвяти, вільного серця, любові, сполученої з жертвою. Монаша спільнота – це зустріч осіб у Святому дусі, який лучить (єднає – Ж.К.) усіх спільним покликанням. Братня єдність – це джерело великої сили в монашій спільноті.

…До війни сестри-студитки під проводом молодої активної ігумені Йосифи[3] дуже багато працювали фізично і духовно, мали кілька монаших домів в Якторові, Уневі, у Львові на вул.Убоча, у селі Великі Гаї, у селищі Брюховичі, у Галичі, містах Підгайцях, Перемишлянах, провадили дитячі будинки-сиротинці.

У 1939-41 рр.були ліквідовані більшість монаших домів, все монастирське добро конфісковано. Сестри зі сльозами на очах залишали монастир. Одні їхали до родини, молодші йшли на роботу. Сестри пережили страшні репресії, допити, шантажі, погрози, численні обшуки. Вони працювали у світських установах, але намагалися жити спільно, зберігати монаше правило.

Особливо потерпів монастир у Якторові. Була арештована ігуменя Йосифа. Тут зробили початкову школу. Три схимомонахині Теодора, Михаїла, Константина залишилися у монастирі для випікання хліба солдатам. Таким чином вдалося оберігати монастир аж до німецької окупації. У червні 1941 р. німецька армія несподівано напала на Совєтів. Постала велика паніка. Совєти, втікаючи, залишали за собою жахливі злочини. Наші сестри пізнали серед замордованих священика о. Чеменинського. Бачачи таку жахливу картину, ніхто з нас не мав уже надії побачити в живих нашу матір ігуменю Йосифу Вітер. Однак, Господь Бог зберіг її, і вона повернулася до монастиря, до своїх монахинь, на вул. Убоча у Львові. Незважаючи на складність обставин, ігуменя Йосифа в організаційному аспекті забезпечила у монастирі (у Якторові) притулок дітям-сиротам. Діти були забезпечені всім необхідним, харчами і одягом, часом навіть зі шкодою для монахинь. Необхідно відмітити, що серед дітей сиріт було декілька єврейських дітей, які в монастирі знайшли захист від знищення німецьким гестапо. Під кожним оглядом життя сестер у монастирі у тих часах було дуже тяжким. Тяжка мозольна праця на полі, по господарстві, духовні вправи, великі контингенти; (податки продуктами, які згідно німецьких розписів повинні були сплачуватись у повному обсязі і у належний термін. – Ж.К.). Навесні часто не було хліба, узимку по келіях стояв холод.

Але мати ігуменя і сестри робили усе можливе, щоб діти у сиротинцях і захоронках були доглянуті і ситі.

Сестри та ігуменя добре знали, що діється у місті та й по всій Галичині з євреями, дуже їм співчували. Звісно, боялися, бо знали, що їм загрожує, якби хтось доніс німцям. Але найбільшу відповідальність і найбільші переваги мала мати-ігуменя, яка часто бувала у місті, бачила страхіття, які робили німці, знала про розстріли, повішення українців та поляків, які переховували, чи якось допомагали євреям.

У вересні 1941 року Організація українців (Український Допомоговий Комітет – Ж.К.) передала студиткам будинок у Львові по вул.

Таборовій (нині Глинянський тракт) для дітей сиріт. Там мати-ігуменя зуміла переховати і врятувати від смерті десять єврейських дітей. Серед них були переважно дівчатка віком від 2 до 13 років. Я часто бувала на Таборовій, виконуючи різні доручення ігумені.

Будинок був двоповерховий, оточений чудовим садом. Уся ділянка була огороджена сітчатим парканом. Щотижня Глинянським трактом, у напрямі Винниківського лісу, повз наш будинок, німці гнали на розстріл євреїв. Ця жахлива картина на все життя закарбувалася у пам'яті. Нещасні приречені люди йшли покірно, мовчазно немов вівці на заріз. Наші діти, лежачи у високій садовій траві і заливаючись гіркими сльозами, спостерігали це страхіття.

Незважаючи на велику зайнятість монастирськими справами, мати-ігуменя часто відвідувала сиріток, дбала, щоб дітям нічого не бракувало. Сестри, як могли розраджували діток, багатьох вчили української мови. Пам'ятаю старшу дівчинку (хоч стратилося у пам'яті її ім'я). Вона мала 13 років, досконало знала українську, ходила до української школи. Сестри пишалися нею. Добре пам'ятаю дружину рабина Кахане. Не знала її справжнього імені, але знала, що вона була жінкою рабина жидівського. У нас у Галичині не «казали» євреї, а звикло «жиди». І у тому не було жодної образи.

Називали дружину рабина Маруся. Ми кликали її пані Марія. Вона не мала яскравих семітських рис, була гарною, тендітною, мала довге чорне хвилясте волосся, великі темні, завжди тривожно-налякані очі. Опікувалася нею переважно сама ігуменя Йосифа. Пані Марія мала фальшиві документи і працювала у сиротинцях і дитячих лікарнях у Львові, Брюховичах, була вагітною. Пам'ятаю, що пані Марія у травні 1943 народила дівчинку. Пологи пройшли, здається, у лікарні по вул. Рапопорта. Опісля породіллю з немовлятком-дівчинкою забрали до монастирського дому по вул. Убоча. Десь за два тижні дівчинка померла. Не пам'ятаю, де і як її поховали, але пам'ятаю, що пані Марія впала у глибоку депресію. Мене, молоду дівчину, мати-ігуменя приставила до неї. Я ходила з пані Марією на прогулянки на Кайзервальд (міська паркова гора – Ж.К.), виконувала якісь її доручення. Пані дуже усіх і усього боялася, особливо чоловіків. На вул. Убоча, вже, коли пані Марія була у Брюховичах, перебувала і її донька. Ми знали дівчинку як Роману – Ромцю. Була рослою, виглядала на 6-7 років, хоч мала десь п'ять з половиною, розвинена не по роках. Весь час намагалася спілкуватися з сестрами, щось вигадувала, потребувала постійної уваги, забирала досить багато часу.

Котрогось дня у серпні 1943 року, коли у Львові завершувалась трагедія знищення гетто, мати-ігуменя доручила мені поїхати до Якторова, взяти с собою Ромцю, щоб побула у дитячому товаристві. «Хай перебуде кілька днів, а то й тижнів межи дітей». Вибралися раненько ще з іншими сестрами. Поїздом доїхали до села Лагодова, а далі йшли лісом пішки. Дорогою вмовляла Ромцю менше говорити на людях, бо мала ще погано давала собі раду з українською. В полудень дісталися монастиря. Ромцю нагодували і разом з дітками з дитячого садка,якими опікуввалися сестри, залишили гратися на подвір'ї.

Сестри розпитували мене про львівські новини. Я змучена дорогою і переживаннями спокійно відпочивала. Раптом прибігає сестра-вихователька:

– Ви послухайте, що та мала говорить?

Вибігли на подвір'я.

У гурті притихлих дітей стояла Ромця й запально-визивно промовляла польською:

– Знаєте, хто я є? Я є жидівка. Жидів тепер убивають, а мене не вб'ють. Я виросту, вийду заміж, народжу дітей, вони будуть жиди і жиди будуть завжди і всюди!

Перелякані сестри швидесенько почали з дітьми якусь гру, щоб ті забули сказане, щоб не дай Бог не прохопилися батькам у селі, щоб на монастир не впала підозра у переховуванні жидів. Мене ж разом з Ромцею подалі від гріха відіслали до Львова.

Після того, як німці покинули Львів і прийшла Червона армія, дітей дуже швидко не стало у монастирях. Казали, що їх забрали родичі. Не бачила я більше і пані Марію.

Для сестер монастиря почалися важкі дні. Вся українська ієрархія з митрополитом Йосифом Сліпим була арештована. Били нас турки, татари, шведи, німці, поляки, мадяри – всі били. Прийшла «рідна радянська влада» і зробила те, чого не могли зробити всі вороги разом. Знищила людські душі, знищила все святе. Знову черниці були вигнані з монастирських домівок, які разом з усіма меблями, речами, часто, навіть, церковними були конфісковані. До березня 1946 р. сестри могли жити лише у монастирі в Якторові.

У 1946 році була арештована мати-ігуменя. Разом з нею сестри Марія, Крискентія, Пахомія. Сестри сиділи в тюрмі на Лонцького два тижні. Сестер Крискентію і Марію випустили. Черниці почали придумувати як би то врятувати мати-ігуменю. Під час німецької

окупації, як я пізніше дізналася, Йосифа Вітер врятувала не лише дітей, а й багато єврейських родин. Сестри почала розшукувати й збирати підписи врятованих. Шукали й родину Кахане, але дізналися, що вони поїхали до Польщі. Сестра Вероніка залучила до пошуків сестру Марію. Разом з нею понесли заяву і ці підписи до радянського уряду. Це не сподобалося совєтській владі. По квартирах, де жили сестри, почали шукати, щоб арештувати сестру Марію. Отець Архімандрит, дізнавшись, наказав відвезти її в дочерний дім до Гаїв Великих Тернопільської обл.

Після смерті Сталіна у 1953 р. ігуменя Йосифа повернулася з тюрми й почала знову опікуватися сестрами. Вона служила для всіх прикладом монашого убожества. Сама ніколи собі нічого не купувала, за те дбала, щоб кожна її духовна дочка мала де жити, мала одяг, їжу, дбала про духовну єдність.

У ті тяжкі роки черниці працювали на різних роботах. Щомісяця віддавали у спільну касу певну суму. Ігуменська каса збагачувалася від реалізації посилок, надісланих урятованими євреями з Ізраїля та Америки. Були серед них і посилки дружини Кахане. Назбиравши певну суму, мати придбала для сестер, які не мали де жити, будинки в селі Любешки біля Бібрки, в Яремче. Сама Йосифа, яку не прописували у Львові, мусила офіційно мешкати у м. Скалаті Тернопільської обл., але нелегально часто бувала у Львові, найчастіше на вул. Вишенського, де дві сестри Єлисея і Леонтія мали «державну квартиру» – кімнату 18м^2, у підвалі. Тут часто збиралися всі. У неділі і свята бувало тут до 20 сестер. Ігуменя завжди читала листи від дружини рабина Кахане. Та писала досить часто десь у роках 1954–1978. Мали багато власних клопотів і зміст листів не залишився у пам’яті. Закарбувався лише один. Мати-ігуменя читала опис прогулянки родини Кахане Галілейським морем, де колись, як писала пані Марія, плив у човні Христос зі своїми учнями.

Ніяких адрес, документів про тих, хто присилав посилки чи листи, звісно, не збереглося. Ігуменя у багатьох випадках палила конверти з адресами, поштові повідомлення. Були у неї, певно, записані прізвища, імена, адреси, але вони згинули під час не одного з обшуків. Пам’ятаю такий у різдвяні дні 1978 р. Тоді нас усіх на вулиці Вишенського накрило КГБ. Це були до того ж іменини матері Йосифи. Сестри сиділи за столом і колядували. Раптом у дверях з’явилося п’ятеро непрошених гостей. Зробили ретельний обшук, звинувачували у нелегальних зборищах, зраді батьківщині.

Коли з тюрми повернувся отець Никанор, який за німців був настоятелем монастиря студитів у Львові, сестри опікувалися ним під час важких нападів хвороби. Тоді я, та інші сестри дізналися про Давида Кахане, якого переховували за німців у монастирі. Якось, здається, у листопаді 1976 року під враженням прослуханого листа пані Марії з Ізраїля, я запитала отця чи пише братам, або йому особисто рабин. Отець відповів, що ні. «Очевидно,– казав, – має багато роботи. До того ж, мабуть, знає про наше становище і не може, не хоче наражати нас на ще більші нагінки й переслідування».

А взагалі, я та інші сестри у ті роки мало згадували єврейських діток, жінок, яких рятували за німців. Щиро раділи, що вони вижили, подивляли людям, дякували Богові, що в ті важкі місяці й роки ніхто не виказав жодного брата чи сестру, а ті усі євреї щасливо пережили війну.

Мали багато щоденних випробувань. Належали до катакомбної Церкви, мусили жити й працювати, як світські люди, заробляти на щоденний хліб, опікувалися старшими отцями, братами, сестрами. Тюрми, переслідування дуже вичерпали їхні фізичні і психічні сили. Важко пережили смерть ігумені Йосифи 15 листопада 1988 р. Молилися, бо мати відійшла від нас тільки фізично, але залишилася між нами духовно своєю непроминально-вагомою працею».

Андрій Ярославович Грицай. *Народився у Львові у 1942 році. Небіж отця Володимира Грицая. Його спогади одразу поставили перед істориком низку запитань, відповіді на деякі з них давали архівні матеріали Центрального Державного історичного архіву у Львові (фонд 358 Митрополит Шептицький, фонд 408 Греко-католицький митрополичий ординаріат). Допомагав, також дякую йому щиро, рабин Кахане, котрий тричі, не називаючи імені, згадує прізвище Грицай, навіть висловлює припущення, що він був секретарем Митрополита. Розповідь Андрія Грицая записана у Львові, 12 липня 2000 р.*

«Стрийко, так в Галичині називають брата матері, – народився 22 грудня 1885 р. у Львові, у цьому домі, на вул. Вірменській, 13. Мав братів Романа, Ярослава і трьох сестер. Закінчив гімназію, природничий і теологічний факультети університету у Львові. 10 грудня 1933 р. в церкві святого Юра він був висвячений... Через рік або півтора, наскільки я орієнтуюсь, був призначений співробітником собору святого Юра у Львові. Які посади він займав, ким він

там був – більше я нічого не знаю. Знаю тільки, що 21-го грудня 1940 р. він був призначений нотарем Митрополичого суду. Знаю також, що він виконував обов'язки особистого секретаря митрополита Шептицького аж до його смерті[4]

Ті відомості у мене є, бо маю документи, які підтверджують то. Перший документ, – поздоровлення з днем іменин від митрополита Андрея, а другий – судовий вирок, де написано про це.

Поздоровлення датоване 28 липня 1944 (другий день після припинення боїв за Львів і вступу радянської армії. – Ж.К.).

«Дорогий отче Володимире, в день Вашого Ангела прийміть вискази найщиріших, моїх побажань. Тішуся, що бодай в той день маю нагоду подякувати Вам за Вашу працю… за Ваші не раз труди, які вкладаєте в переписування соборових декретів і мої послання. Хай Бог Всевишній благословить Вашу працю, яка стається особливим, гіршим способом трудною і тяжкою зі згляду на нову епоху, яку зачинає наша Церква».

Кир Андрей!

Другий документ – це вирок суду від 17 січня 1944 р. «Підсудний Грицай, працюючи особистим секретарем Андрея Шептицького, в час тимчасової окупації німцями Львівської обл., знав, що Шептицький всебічно допомагав німцям у війні проти Червоної Армії, знав, що Шептицький неодноразово виступав із закликами до населення допомогати німцям. Підсудний під диктовку записував ці заклики, звернення та вів іншу антирадянську і антинародну переписку Шептицького. Але з приходом Червоної армії до міста Львова підсудний не повідомив органи радянської влади про антинародну, антирадянську зрадницьку діяльність Шептицького під час німецької окупації…»

Отцю Володимиру дали 6 років. Я в тому не впевнений, але мені здається, що його відправили десь у Сибір, а ще, він відбував термін десь у Донбасі. Розказував, що мало працював під землею, але як столяр чи тесля нагорі. Повернувся у 1952 р., не мав права на прописку у Львові, прописали його десь у селі, але фактично жив з нами. Не мав пенсії, мій тато й мама утримували його. Був шанованим знатним священиком підпільної Церкви. Помер у травні 1976 р.

У нашому домі часто бували обшуки, отця кілька разів заарештовували, тримали у міліції, але потім відпускали. До нас постійно приходили на таємні Служби Божі, а також заради науки студенти

поліграфічного інституту брати Вороновські, доктор із мединституту Василь Боянівський, брати і сестри якого чину не знаю.

Пам'ятаю в час війни мене часто відводили до церкви Юра, до стрийка і я там цілий день перебував (потім вже дізнався, що мене, як дитину стрийко просто підгодовував, бо вдома, як розповідала мама, була велика скрута з харчами), а ввечері мене забирали додому.

... Хочу розказати про один епізод, який запам'ятався мені з дитячих років. Це було ще за німців. Я малою дитиною часто бігав по території митрополичого саду. У стрийка було своє приміщення, дві кімнати. Одна кімната була там, де він спав, а друга кімната була бібліотека, його робочий кабінет. Там стояв письмовий стіл і така стінка для книжок.

Ззаду за тією стінкою було сховище книг, які наразі не потрібні. І от в якийсь день я вбіг в ту бібліотеку до стрийка і побачив, що двері, тобто частина того стелажа відчинена, стрийка в кімнаті нема і я вбіг туди. Побачив, що там стоїть ліжко і на ліжку сидить якийсь чоловік, тримає в руках чи то книжку, чи газету і розмовляє зі стрийцем. Стрийцьо стоїть до нього лицем. Мене то абсолютно не здивувало, здивувало те, що там якась людина є. Пам'ятаю, то був чоловік чорнявий із чорною бородою. Запам'яталося все тільки по тій причині, що після того, як ми вийшли, мені дуже довго нагадували стрийцьо, а потім, дуже і дуже батьки наказували, щоб я абсолютно нікому не проговорився про те, що я бачив.

І через те воно вбилося в мою дитячу пам'ять. Потім вже, коли стрийцьо повернувся з тюрми, то я згадав про той випадок і одержав від нього пояснення, що за дорученням митрополита Андрея стрийцьо переховував рабина Кахане в себе, в бібліотеці за тими стелажами довгий час, ну й крім того потім я чув від стрийця, що той рабин Кахане живе в Ізраїлі і що там десь в Ізраїлі поставив пам'ятник митрополиту Андрею».

Владика Самбірсько-Дрогобицької єпархії Юліан Вороновський

Народився в 1936 р. у селі Гумниська Бузького р-ну Львівської області, вірний учень і послідовник о. Грицая у повоєнному греко-католицькому підпіллі. У 1958 р. вступив до підпільного монастиря Студитів, в 1961 р. закінчив технологічний факультет Українського поліграфічного інституту. 15 років працював у проектно-конструк-

торському інституті, за релігійні переконання був звільнений, до 1989 р. працював кочегаром у котельні. В 1968 р. був висвячений, в 1986-91 рр. – ахімандрит монастиря Студитів, з 1993 р. – владика Самбірсько-Дрогобицької єпархії.

Розповідь Владики записана у приміщенні Самбірсько-Дрогобицької єпархії у Трускавці, у липні 2000 р.

«Отець Володимир (Грицай – Ж.К.) мало розповідав про своє минуле, особливо про часи першої радянської і німецької окупацій. Іноді розповідав про митрополита, про труднощі зв'язків між Митрополичим ординаріятом у Львові й священиками у парафіях.

Одного разу після чергового обшуку на вул.. Вірменській, коли я, тоді ще студент, допомагав складати книжки і розкидані речі, почув про події 1942-44 рр. Отець Володимир у звичній для нього спокійній манері розповідав: «У часи за німців було досить священників, які або з усного доручення митрополита, а то й на власну руку переховали багато поодиноких євреїв, єврейських дітей у сиротинцях, цілі родини. У Юра були свої євреї. Хлопці рабина Лєвіна, рабин Кахане. Були свої євреї й у братів-студитів.

Так сталося, що з рамена (за дорученням – Ж.К.) митрополита, я щоб тримати все у тайні, опікував Кахане.

У мене були ключі від усіх помешкань, пивниць (підвалів – Ж. К.) митрополичого дому. В один з вечерів, було то восени у жовтні 1943 р. запровадив я рабина Кахане до своїх покоїв, щоб спокійно міг повечеряти. А було так, щоб не викликати ні у кого зайвих питань, не розголошувати, що мало бути у таємності, я замовляв поживу тільки для себе, іноді просив чогось більше, але небагато, бо щоб не думали, що отець забагато їсть. У місті, та й у Юра, з харчами було скрутно.

Одного разу ми спокійно сиділи при столі, Кахане їв, я щось йому говорив. Нагло почулися різкі голоси, шум. Я швидко вийшов у коридор. Від входу прямували троє гестапівців. Грубо запитали хто я є. Спокійно пояснив, що є секретарем митрополита й попросив не говорити голосно, бо їхня ексиленція хворий, пізня година. Старший наказав привести ключника, щоб відчинив усі двері, а мені супроводжувати їх, бо стало відомо, що в Юра переховують євреїв. Мені заперло віддих, але сказав, що маю ключі і сам все покажу. Вернувся до кімнати, взяв ключі, не міг нічого сказати Кахане, та й не було коли і куди його сховати. Вернувся до німців й поволі повів їх у кінець коридору, а звідти почав відчиняти двері кожної з кімнат,

вмикаючи світло. Ніде нікого. Лише, дійшовши до своїх дверей, не міг одразу вставити ключ, трусилася мені рука. Німець спитав, що то за кімната. «То є моя», – відповів. «Ну то ходімо далі», – наказав гестапівець. Так обійшли весь митрополичий дім. Впросив німців не вступати до покоїв митрополита, послухали. Відпровадив їх до приймальні, звелів принести каву і якийсь трунок до кави. Німці то спожили й пішли.

Я вернувся до себе. Рабин спокійно читав, спитав тільки хто то щось голосно говорив по-німецьки у коридорі. Я сказав, що то були якісь особи до митрополита. Нащо було страшити Кахане. Я сам був настрашений. А ще сповнений подяки Божому благословенню, бо то його десниця відвела таку можливу біду».

Пані Анеля Маковська

Народилася у Львові у 1914 році, закінчила Львівську політехніку, хімік. Всі роки війни перебувала у Львові. У листопаді 1946 р. була арештована й засуджена за статею 54-11 «Карного кодексу» (антирадянська діяльність), на 10 років. У 1956 р. справу переглянули і вона повернулася до Львова. Працювала на Львівському пивзаводі, фармацевтичній фабриці. Померла у 2002 році.

Спогади Анелі Маковської записані в січні 1999 року у Львові.

«Я особливо не цікавилася проблемами євреїв. Коли вчилася, мала подругу – Елю Гріншпан. Бували в нас восени такі огидні дійства, як день «Оджидовєня» – (день без жидів – Ж. К.).

Ставали на вході здорові хлопаки – ендеки (члени національно-демократичної партії – Ж.К.) і не пускали євреїв-студентів до аудиторій на виклади (на лекції).

Ми заходили, відкривали вікно з тилу на першому поверсі (з середини – Ж.К.), а хлопці, то були, пам'ятаю, як поляки так і українці, робили таку живу драбину і наших жидів, а Елю – першу, бо я пильнувала, висаджували на коридор, а далі всі розходились кому куди треба.

Еля якось розповіла, що ходить до божниці (так у Галичині називали синагоги – Ж.К.) на Сикстутській вулиці.

Там новий молодий рабин, дуже великий знавець єврейських святих книг, приїхав з Відня, називається Коган.

За Совєтів я недовго працювала у школі, яку зробили як польську гімназію. Викладала я хімію і ботаніку. Польську літературу і мову старших дітей вчив чорнявий, не дуже подібний до єврея, як тоді

почали казати Давид Григорович Коганів. Так писався у розкладі. Хоч наші учні у вищих класах казали, як за Польщі, пан професор. Нас обох звільнили з роботи цілком несподівано у квітні 1941 року після якоїсь перевірки з районного чи міського, не пам'ятаю, відділу освіти. Директор школи нам сказав, що ми не забезпечили добрих знань в учнів. Мене не арештували, не вивезли, але боялася я дуже, ховалася цілих три місяці, аж до німців, в родичів на селі. Тоді у квітні, при звільненні я дізналася, що Коганів був правдиво Коган чи Кохан і що він був рабин.

Правда, ще перед тим був випадок. Еля десь за місяць перед тим, як їх вивезли, здається, у березні 1941 року зайшла до мене у школу, побачила Коганіва, а вже потім вияснила мені, що то той самий рабин Сикстутської божниці. Я не дуже їй повірила, бо до школи ні священників, ні рабинів тоді не допускали. Вже по війні, як прийшла Червона армія, казали, що той Коганів, коли почали арештовувати священників з церкви Юра, їздив до Сталіна в їх обороні. Бо коли німці всіх євреїв вбивали, його врятували в Юра і про то знав митрополит. Але то вже було по смерті екселенції. Ще потім чула, що той Коган вихрестився. Поїхав до Польщі і там зачав науку Христа. Різне про нього чула, бо багато говорила з євреями, які врятувалися, щоб дізнатися щось про родину Елі. Чула, що вже в Ізраїлі Коган став чи то найбільшим адвокатом, чи то найвищим рабином. Ті чутки були серед людей, яких як і нашу фамілію (родину – Ж.К.) потім вивезли на Сибір. Нас вивезли 28 листопада 1947 року».

Емілія Морер. *Народилася в 1924 році у Мінську, війну перебула в евакуації у Свердловську. У грудні 1945 року разом з чоловіком приїхала до Львова. З червня 1946 по березень 1947 року працювала секретарем у виконавчому комітеті Єврейської релігійної громади, головою якої був Лев Ізраїлевич Сєрєбряний.*[5]

Розповідь Емілії Морер записана в березні 1995 року у Львові. Запис подається в оригіналі.

«На улицу Угольную, где была синагога, и в двух комнатах на первом этаже работали члены исполкома общины, сходилося множество евреев. Львов был перевалочным пунктом для тех, кто хотел уехать в Польшу; приходили и те, кто искал родственников. Наша большая доска объявлений и внешние стены с улицы были сверху донизу заклеены записками на польском, русском, идиш, я его пло-

хо знала, но кое-как прочитать могла, реже на украинском с адресами, просьбами, мольбами, сообщениями.

По распоряжению Льва Израилевича мы разыскивали родственников тех евреев, кто выжил во Львове и окресностях. К нам несколько раз приходила или одна, или с девочкой лет семи очень красивая, хорошо одетая молодая женщина. Звали ее то ли Мария, то ли Евгения, она называла себя так и так. Фамилию не помню. Все в отделе знали, что она была женой известного западноукраинского раввина. Говорили, что ее мужа и дочку спасли в главной резиденции львовского епископа. Я уже при Брежневе, когда прочитала книжку какого-то Беляева, подумала, что это был митрополит Шептицкий. А может быть и нет. Жена раввина приносила деньги, одежду, продукты. Она передала нам список детей. Там было почти сто фамилий: украинское имя и фамилия и еврейские. Под украинскими фамилиями, именами дети пережили войну в монастырях, в семьях. Помню, при мне нашлися родственники пяти мальчиков из списка. Их привез к нам молодой, очень красивый и вежливый человек. Говорил по-украински, с таким характерным акцентом. Потом говорили, что это священник, хоть он был в обычном костюме, но у него был такой черный с белым стоячий воротничок вместо галстука. Рассказывали, что среди мальчиков были сыновья раввина из Жовквы. Помню, как эти мальчики и священник плакали, когда прощались. Мальчиков, кажется, забрали дядя и тетя, которые приехали из Варшавы.

В начале марта 1947 года, как раз перед арестом Льва Израилевича, к нам приходила молодая светловолосая женщина. Она была в монашеском платье, такая черная накидка на голове. Монахиня просила подписать заявление следователю, что в общину еще в феврале были переданы дети, спасенные монахинями из Львова по распоряжению их начальницы со странной фамилией, оттого и запомнила – Ветер, и митрополита Шептицкого. Монахиня долго ждала Льва Израилевича, плакала, больше молчала, но потом сказала, что арестовали их начальницу – Ветер, а эта Ветер вместе с другими монашками во время войны прятала и ее где-то в монастыре под Львовом. Название городка я забыла, но хорошо помню, что монахиня говорила, что она еврейка, и только недавно приняла християнскую веру. Мы ей не верили. Она была совсем не похожая на еврейку. Из-под накидки виднелись светлые волосы. Она хорошо говорила по-украински, даже немного по-русски. Лев Израиле-

вич подписал ей заявление и еще велел прибавить к ее списку спасенных фамилии детей из списка, которые принесла жена раввина.

После ареста Льва Израилевича нас всех допрашивали. Все документы и списки тех детей забрали. После того, как следователь сказал, что жена раввина – сионистская шпионка, что она в действительности собирала с евреев большие деньги за организацию отъезда в Польшу, а также различные сведения о наших войсках, ни я, ни другие, насколько помню не вспоминали ни о детях, которых спасли монашки, ни о жене раввина. Вообще, об этом не вспоминали. Очень сложное было тогда время».

***

Ім'я рабина Кахане часто згадували офіційні радянські історики, публіцисти. завжди у негативному контексті. Виходили книжки, публікувалися статті істориків, які викривали «злочини» митрополита Шептицького, греко-католицького духовенства, таврували українських буржуазних націоналістів і сіоністів. Типовими можна вважати тексти В. Бєляєва (Домбровського), Клима Дмитрука (Гальського, майора, згодом полковника КДБ), перші такі книжки з'явилися ще в 1946 році. Виходили із завидною регулярністю у Львові, Києві, Москві українською, російською мовами.

Один із останніх хронологічно текстів В. Бєляєва, з найповнішою інформацією про Кахане, датований 1980 р.[6]

Як написано в анотації «на матеріалах розслідувань, на основі документів, свідчень очевидців автор показує дійсну суть уніатської церкви, котра освячувала й всіляко підтримувала злочинний альянс фашизму й буржуазного націоналізму, викриває злочинну діяльність уніатських ієрархів».

В. Бєляєв пише про «безпрецедентну гостинність митрополита Шептицького, виявлену в роки окупації рабину Кахане і синові головного рабина Львова Курту Лєвіну».

«...А справа в тому, що Шептицький хотів застрахувати себе на випадок зміни політичної ситуації. Йому було відомо у роки війни, який процент сенаторів єврейської національності засідає у конгресі Сполучених Штатів Америки і скільки серед них сіоністів. В усякому разі, ці два врятованих – син рабина Лєвіна і рабин Кагане – зможуть засвідчити, який був добрий «князь церкви», і допоможуть забути, скільки їх братів було знищено з благословення митрополита головорізами з ОУН. Так воно і сталося. У сутані священ-

нослужителя уніатської церкви, одержаній з цейхгаузів консисторії, рабин Кагане втік на Захід, а потім перебрався до Ізраїлю.

У 1952 році Давид Кагане був головним рабином ізраїльських військово-повітряних сил, благословляючи і підготовляючи «духовно» тих самих льотчиків, які під командуванням одноокого «яструба» Моше Даяна у червні 1967 року нещадно палили напалмом мирні арабські села і міста. Пізніше Давида Кагане було відпущено за океан, і він, став головним рабином Аргентини. Нерідко він зустрічається в Буенос-Айресі з воєнним злочинцем, колишнім гестапівцем Вальтером Кучманом. Хоча руки у Кучмана в крові, Давид Кагане охоче зустрічається з земляком, з іншими українськими націоналістами, які окопалися у Буенос-Айресі. Друзі згадують минулі дні і, зокрема, створюють міф про «доброго, людинолюбного рятівника євреїв Андрія Шептицького». Рабин Давид Кахане охоче сприяє поширенню цього міфа.

Таким чином, взаємні контакти сіоністів з українськими буржуазними націоналістами й уніатами, їх спільні заяви про «дружбу» і «співробітництво» свідчать насамперед про єдину класову експлуататорську основу та ідейну спорідненість, про їх готовність в ім'я антикомунізму і надалі слухняно діяти за вказівкою імперіалістичної реакції».

***

Розшукати один із сучасних текстів, де згадується рабин Кахане, мене спонукав… студент. Під час однієї з лекцій про Голокост на теренах України, я згадала Львів, Янівський табір, рабина і, звісно, історію його порятунку.

Й відразу була звинувачена у неточності, студент-киянин заперечив: «Я читав у досить авторитетному виданні, що Давид Кахане, це підліток, якого дійсно врятував митрополит Шептицький на прохання львівського рабина, хіба можливо було у домі митрополита переховувати рабина? Дитину ж охрестили, а рабин, мабуть, волів би краще вмерти, ніж хреститися».

У подальшій розмові з'ясувалося, що «авторитетне джерело» – книжка Г.З. Саннікова «Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине». Вона вийшла в 2002 р. у Москві в серії «Досье», видавництво «Олма-Пресс»; наклад 5000 примірників[7]*.*

Довелося досить активно взятися за пошуки видання на Петрівці. За словами продавців, книжка користувалася великим попитом.

Як писано в аннотації, автор «...четверть века проработал в органах государственной безопасности, участвовал в ликвидации остатков вооруженного бандитизма на территории Западной Украины. ... дает откровенные оценки событиям прошлого, участником или свидетелем которых был... интерпретирует их с позиции сегодняшнего дня».

Г. Санніков довший час працював у церковному відділі КДБ у Львові, Києві. Подаємо його інтерпретацію перебування Д. Кахане у соборі святого Юра.

«Для многих сотрудников госбезопасности, особенно тех, кто работал по церковной линии, фигура бывшего блестящего офицера-кавалериста, графа Романа Шептицкого, посвятившего себя с молодых лет служению Богу и к тридцати шести годам ставшего митрополитом... оставалась загадкой.

Я не помню ни одной служебной справки, ни одного документа за время работы в церковном отделе КГБ Украины, где бы бывший граф не поминался иначе как фашист в рясе, немецкий пособник, гитлеровский холуй, сифилитик и т.д., который дважды выезжал в нацистскую Германию, где добивался аудиенции у фюрера.

Только спустя много лет я узнал то, что тщательно скрывалось и то, чего не мог знать в те далекие годы даже сотрудник секретно-политического подразделения советской государственной безопасности. Так я узнал, что Андрей Шептицкий спас сотни людей от смерти в период оккупации Западной Украины...

...Душная и темная июльская ночь 1941 года. Пустынный Львов. Уже введенный оккупантами комендантский час сделал город мертвым. Лишь изредка мелькнет случайный и одинокий прохожий, крадущийся вдоль стен затаившихся, как и люди, домов...

Иногда где-то звучат выстрелы. Это означает, что немецкий патруль задержал очередную жертву. Утром дворники подберут и увезут в безымянную могилу застреленного на улице немцами человека. Это еврей. Их, еще живых, много, очень много в этом городе. Такова история и традиция Львова. Здесь всегда жило много евреев...

В эту ночь никто не заметил перебегавшую от брамы к браме (ворота) щуплую фигурку мальчика в ярмолке и большом, не по росту, явно с чужого плеча, черном мужском пиджаке...

Мальчик упорно движется к центру города по Лычаковской. Он прошел несколько километров. Свой путь он держит из ев-

рейского гетто, что создали немцы за Лычаковским кладбищем. Он долго лежал у колючей проволоки, выжидая подходящий момент. Больше всего сейчас он боялся светлых пятен от электрических фонарей, окружавших гетто. Немцы не соблюдали светомаскировки. Советские самолеты не появлялись над городом. Воспользовавшись отсутствием часового, он приподнял колючую проволоку, перебежал освещенную часть территории и растворился в темноте.

Он шел к собору святого Юра. Несколько дней назад умиравший раввин подозвал его к себе и сказал: «Тебя убьют здесь, в гетто. Если сможешь, беги. Постарайся попасть в собор святого Юра».

Мальчику очень хотелось жить. Он не мог объяснить себе, как не мог и понять значение слов умиравшего раввина, почему он должен был просить помощи у людей другой веры, но все его существо стремилось как можно скорее достичь именно того места, на которое указывал раввин…

Мальчик пересек примыкавший к собору святого Юра парк… Приблизился к металлическому забору и по железным переплетам перебрался через него. Перед ним высилась громада собора. Он поднялся по крутым каменным ступеням и постучал. Он стучал много раз. Ему казалось, что звуки разносятся далеко вокруг – так тихо было здесь. Сердце его замирало от страха быть услышанным посторонними за оградой собора. Вспыхнул свет в одном из окон, примыкающего к собору двухэтажного строения. Мальчик сполз по ступеням и подошел к двери этого дома. На его осторожный стук за дверью сразу же раздался голос, спросивший по-польськи – «Кто там?» Мальчик знал не только свой родной идиш и иврит, но также хорошо польский и украинский: «Это я, Давид из гетто». Дверь сразу же открылась и чьи-то большие ласковые и сильные руки подхватили мальчика и ввели в просторную прихожую, освещенную слабым светом горевшей свечи.

Он стоял перед высоким седым стариком в сутане и с крестом на груди, с большой окладистой бородой. Глаза старика светились добром и состраданием. Старик спросил его, на этот раз по-украински, кто он, и как попал сюда, в собор святого Юра, и мальчик ответил, что он бежал из еврейского гетто, что его имя Давид Кахане, и что прийти сюда ему велел умерший в гетто раввин, и что идти ему больше некуда, и что он очень хочет жить. (*Автор подає примітку* «Давид Кахане – реально существующий

человек, бежавший из львовского гетто и спасенный Шептицким. В настоящее время живет в Израиле. Бывший раввин ВВС израильской армии» – Ж.К.)

Они говорили на равных – превратившийся в старичка еврейский мальчуган и приютивший его старик. У них были одни слова, один язык, одна интонация. Их мучили одни мысли. Они понимали друг друга. Старик велел снять грязную оборванную одежду и помыться. Покормил его и уложил спать в большой комнате, заставленной книжными шкафами. Это была библиотека в резиденции главы греко-католической церкви.

Кахане спросил старика: «За что все муки народу моему?» Старик ответил словами Евангелия: «И кровь его будет на детях наших», заплакал и сказал: «Я всего лишь грешный человек».

Вскоре Кахане узнал, что старик – сам митрополит кир Андрей Шептицкий. Через несколько дней Шептицкий тайно переправил мальчика в один из униатских монастырей, где он встретил свое освобождение Красной армией.

Спустя много лет Давид Кахане узнал, что не только он один был спасен митрополитом Шептицким...»

Працівники КДБ в колишньому СРСР, звісно, мали доступ до документів на відміну від переважної більшості істориків. У пострадянські часи з'явилася можливість не лише публікувати такі документи, а й колишнім працівникам безпеки писати спогади про роботу з цими документами. Стосується це і документів та фактів про такі особистості як Давид Кахане, митрополит Шептицький.

Напевне Г.З. Саннікову була доступна і радянська і сучасна література про долі євреїв, католицького духовенства періоду німецької окупації і у повоєнні роки. До того ж автор довгий час працював у церковному відділі КДБ у Львові.

Коментарі, після поданого вище тексту спогадів Давида Кахане, мабуть, зайві. Хай же як свідок подій далеких років Другої світової війни промовляє сам рабин Кахане.

Ж. Ковба

Примітки

[1]Спогади сестри Хризантії про родину рабина Д. Кахане записані у квітні 2000 р. та у червні 2003 р. у Львові, у Святопокровському монастирі.

[2] Історія Святопокровського монастиря студійського уставу на основі спогадів її учасників і про першу ігуменю мати Йосифу Вітер // Наш Монастир. – 1999. Вип.4. – С.8-28.

[3] Ігуменя Йосифа – Олена Вітер (1906-1988). Дуже вродлива жінка, здібна випускниця гімназії пішла за своїм покликанням, стала черницею жіночого монастиря. У 1926 році, помітивши її організаційні здібності, характер, інтелігентність, митрополит Шептицький доручає їй керівництво монастирем студиток, навчання сестер, створення при монастирі дитячих садків, сиротинців.

У 1939 році, коли ліквідовували монастирі, намагалася зберегти сестринські спільноти. У червні 1940 року арештована НКВД, піддана тортурам. ЇЇ звинувачували в антирадянській діяльності, належності до ОУН, переховуванні зброї, вимагали визнати, що митрополит Шептицький належав до ОУН, а вона приносила у собор святого Юра зброю. Швидкий наступ німецьких військ врятував її від розстрілу.

У роки німецької окупації знову очолила монастир, багато зусиль доклала до відродження діяльності монаших домів, брала активну участь, і особисто, і як ігуменя, у рятуванні єврейських дітей, жінок. У 1946 році знову була арештована, засуджена на 25 років. В 1953 році, після смерті Сталіна повернулася з тюрми. Незважаючи на підірване здоров'я, виконувала обов'язки ігумені вже підпільного монастиря, дбала про матеріальну і моральну допомогу сестрам. Ігуменя Йосифа з 1953 по 1988 рік підтримувала зв'язки з врятованими євреями. Життя ігумені Йосифи згасало у тяжкій недузі; переслідування, тюрми вичерпали її фізичні і психічні сили, але вмирала вона з глибокою вірою у духовну місію монашого покликання.

[4] Згідно з документами ЦДІАЛ, ф.408, оп. 1, спр. 681 отець Володимир Грицай почав виконувати обов'язки секретаря митрополита з 1936 р.

[5]Лев Ізраілевич Сєрєбряний народився у 1897 році у селі Вепри Жабинківського району Брестської області. До війни працював на залізниці у Сталіно, в Харкові. Був евакуйований в Алма-Ату. По війні направлений на роботу у Київ, а потім у Львів. Працював у системі робітничого постачання Львівської залізниці. З жовтня 1945 року і до арешту 25 березня 1947 року очолював Львівську єврейську релігійну громаду. Ініціативна, відповідальна людина. Багато зробив, щоб допомагати знедоленим євреям, які шукали

захисту і підтримки. Можна вважати, що його поведінку визначала етнічна єврейська ментальність і, одночасно, знання реалій радянської дійсності.

У архівах СБУ (Архів УСБУ у Львівській області. Архивно-следственное дело № 11– 7290) та з ЦДАВОВУ (ЦДАВОВУ Ф. 4648., оп. 2, спр. 33, арк. 144-153) збереглися документи, котрі висвітлюють зміст і форми діяльності Єврейської релігійної громади і самого Сєрєбряного.

Уповноважений у справах релігійних культів П. Вільховий, характеризуючи Сєрєбряного, підкреслював, що «…он человек не религиозный и его больше интересует вопрос материальной помощи евреям из Америки и организации через Добровольное товарищество «Еврейская община выпуска ширпотреба» (З доповідної записки П.Вільхового голові у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР Полянському І. В. ЦДАГОУ Ф. 1, оп. 23, арк. 330-331).

Звісно, це твердження було дуже далеким від дійсності. Під керівництвом Сєрєбряного не лише була розгорнута різноманітна організація, консолідація, відродження релігійного життя євреїв, але розпочате планомірне збирання документів про євреїв та їхніх рятівників. У звіті про роботу Виконкому 5 січня 1947 року про це говорив Сєрєбряний. «Исполком начал свою работу с того, что сразу юридически оформил общину, зарегистрировав ее в отделе религиозных культов областного совета депутатов трудящихся … Сотни запросов о судьбе близких, знакомых, родных, поступавших ежедневно из разных концов СССР и из-за границы заставили Исполком сразу же завести учет, какой впоследствии помог отыскать своих ближних, развеянных вихрем войны в разные стороны, потерявших связь друг с другом, вновь соединиться семьями или хотя бы что-то узнать о их судьбе…

Наша работа позволила разыскать не только десятки еврейских детей, сирот, родители которых были истреблены фашистскими палачами, но и выявить десятки скромных советских людей, русских, украинцев, поляков, рисковавших во имя спасения этих еврейских детей не только своей личной жизнью, но и жизнью собственной семьи, своими детьми».

Сєрєбряний називає 12 прізвищ, серед яких не згадуються ні монахи, ні священники. Контекст доповіді і наступні події можуть допомогти відповісти на питання «Чому?»

«…Я мог бы еще продолжить перечень аналогичных факторов. Тем более, глубокую моральную удовлетворенность и радость доставлял нам этот труд, когда в результате его мы видели людей, вновь обретавших свои семьи, своих близких. Надо прямо сказать, что это был немалый и нелегкий труд …»

25 березня 1947 року Сєрєбряний був арештований, звинувачений за статтями 54-1, 54-11, 54-14 «Карного кодексу УРСР»: «провадив активну антирадянську діяльність, підтримував тісний зв'язок з Львівським підпільним комітетом по нелегальному переправленню єврейських націоналістів за кордон, а також з закордонними сіоністськими організаціями, мав зв'язки з представниками клерикальної єврейської партії, з керованими реакційними уніаськими угрупованнями…»

Сєрєбряний був засуджений на 5 років. У 1956 році за його апеляцію вирок був скасований, що дало можливість повернутися до Львова, але реабілітованим він не був. Діяльність же Єврейської релігійної громади практично було згорнуто. Звісно, ніхто вже не вів жодних пошуків врятованих євреїв, не фіксував імена їхніх рятівників. Навпаки, такі факти замовчувалися.

[6] В. Бєляєв. Я звинувачую. – К.: Політвидав України. – 1980. – 156 с.

[7] Г. Санников. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – Москва: Олма-Пресс 2002. – 512 с.

ПАМ'ЯТАТИ...

Переважна більшість людських доль, унікального досвіду кожного життя та його осмислення, вмирають разом зі своїми носіями. І лише одиниці посеред тисяч і тисяч сучасників залишають свої враження і думки нащадкам. Спогади Давида Кахане посеред тих одиниць. Та й серед спогадів, чи не в тому ж співвідношенні (одиниці до тисяч), є тексти унікальні. Як на мою думку, мемуари Давида Кахана належать саме до цієї унікальної категорії текстів.

Автор був учасником і свідком однієї з найстрашніших сторінок людської історії XX сторіччя — Голокосту. І він від свого імені, акумулюючи досвід тисяч жертв гетто і таборів, розповідає про те, як все відбувалось.

Досвід життя, а вірніше виживання чи, як іменували його в'язні, «повільної смерті» в Янівському таборі та Львівському гетто, зафіксований Давидом Кахане — то розповідь про спротив людей щоденному намаганню нацистської машини смерті вбити всіх і кожного. І на відміну від іншого досвіду — знищення людей в Бабиних ярах України, Литви, Білорусі впродовж одного-двох днів, це — досвід випробувань, що тривали дні, місяці, роки. Він увібрав у себе все: і індивідуальне життя в нелюдських умовах, і спроби пом'якшення жахливої долі, спираючись на організації єврейського самоврядування — юденрати, і випробування для людських взаємин (родина, друзі, сусіди), і в кінці кінців — *боротьбу за збереження цивілізації і людства всупереч геноциду*.

Ми, читачі цієї унікальної книги, з перших сторінок її стаємо свідками нацистського полювання на людей і разом з автором переживаємо «акцію» за «акцією», вбивства практично всіх євреїв, яких фашистам вдалося зібрати у Львові. Жахіття тих акцій, які починалися зі знищення немічних, а закінчувалися полюванням на дітей — то біль серця навіть через півстоліття від подій. Всупереч усьому автор, виживши посеред пекла, завдяки мужності братів Шептицьких та їхнього оточення, запитував себе у ті роки: «Чи залишився у світі хоча б один єврей? Чи залишилися вільні люди?»

Давид Кахане розповідає нам про випробування людського духу в нелюдських умовах: читач безумовно запам'ятає події, збережені цупкою пам'яттю автора.

В екстремальних умовах постають найголовніші питання збереження цивілізації:

— що треба зберегти в першу чергу, якщо є ймовірність, що всі загинуть?

— чи брати люди один одному і чи готові жертвувати своїм життям заради ближнього?

— чи є Б-г у світі, де вбивають всіх, включно з немовлятами?

Хто знає відповіді на ці питання? На інші, похідні від цих, схожі, які ставить життя в умовах геноциду? Мабуть, ніхто. Проте ті, котрі потрапляють у це божевілля, не мають можливості не відповідати. Бо їхній досвід унікальний і, записаний, повинен стати одним із *найважливіших текстів для наступних поколінь*.

Дуже часто в історії людські трагедії постають пам'яттю про катів, чиї імена фіксують папери, а досвід людяності, солідарності. взаємодопомоги в силу різних причин майже не фіксується. Спогади Давида Кахане, і в тому також їх унікальність, докладно розповідають про «людяність у безодні пекла», кожна краплина якої безцінна.

Досвід людяності — то може одне з найбільших надбань історії і він повинен бути збереженим і осмисленим максимально. Проте, безумовно не слід забувати і про інше — поведінку вбивць-нацистів, і колаборантів, і всіх тих, хто волів не помічати геноциду, в тому числі і євреїв у тих країнах, які не зазнали Голокосту.

Я б дуже хотів, щоб ми з різних спогадів, мемуарів, розповідей, архівних документів зібрали б *книгу про людську солідарність* в ці нелюдські роки. Щоб в цій книзі не був забутий жоден рабин, що допомагав людям зберегти гідність і спокій, всупереч божевільним обставинам. Щоб у цій книзі були зібрані всі імена і всі свідчення про допомогу євреям місцевого населення. Тут є над чим працювати, бо ми — перше покоління дослідників, яким доля дозволила торкнутися цієї теми.

Люди, які пережили Голокост, стверджують, що осмислити його неможливо. Не вистачає людської снаги, щоб описати ті події, ще раз переживаючи їх: не вистачає методів пізнання, щоб збагнути

ту «фекальну цивілізацію». Немає і механізмів осмислення «коренів цієї моторошної, всепроникливої ненависті» (нацистів), як пише в своєму листі до матері Давид Кахане.

У той чи інший спосіб дослідники акцентують на тому, що Голокост «поза межами розуміння». Зовсім не йдеться про те, щоб не вивчати, не досліджувати ті події. Мова про інше: цей досвід знищення одними людьми (чи людьми?) інших, помножений на технологічні можливості XX сторіччя, загрожує існуванню людської цивілізації. Він за рамками психологічного і інтелектуального бар'єрів сприйняття сучасників. Схоже, що ми змушені будемо погодитись з Д. Кахане, який пише: «наше покоління мусить відмовитись від спроб дати відповідь на ці запитання [Голокосту]».

І що ж робити в такій ситуації? А нічого іншого, як крок за кроком збирати той досвід, осмислювати його, сподіваючись на те, що нащадкам буде легше. Якщо вони будуть жити по-людські.

Л. Фінберг

ЗМІСТ

Видавництво
«ДУХ І ЛІТЕРА»

• **Антологія єврейської поезії. Українські переклади з їдишу / Укл. та редактори: В. Чернін, В. Богуславська. — К.: Дух і Літера, 2007. — 672 с.**

Ця книга є антологією поезії, написаної мовою їдиш у XIX-XXI ст., в українських перекладах. В Антології представлені як добре відомі поети: Хаїм-Нахман Бялик, Перец Маркіш, Давид Гофштейн, Мейлах Равич, Урі-Цві Ґрінберґ, Лейб Квітко, Ошер Шварцман, Мані Лейб, Іцик Манґер, Йосип Керлер та інші, так і менш відомі читачам.

Переклади поезій здійснили знані українські поети та перекладачі: Іван Франко, Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Абрам Кацнельсон, Мойсей Фішбейн, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Борис Олійник, Дмитро Павличко та інші. Окрім відомих перекладів, в Антології представлені й вірші та поеми, з якими український читач познайомиться вперше.

Віршованим текстам "Антології" передує вступне слово, що представляє єврейських поетів, у загальноєвропейському та світовому літературному контексті, а також у їхньому перегуку з українською культурою.

• **Ольга Рапай. Альбом. – К.: Дух і Літера, 2007 – 96 с.**

Біографія Ольги Рапай – це її твори. В її відношенні до праці є щось вражаюче просте, майже селянське. Світ її творів – оброблений наділ землі, вистраждана і прекрасна утопія. Вона далася великою ціною щоденної праці довжиною в ціле життя. Цей світ – завойоване право жити не там, куди тебе кидає ненажерлива влада та нелюдська естетика соціалістичного реалізму, а у тому прекрасному світі, який ти зліпив сам собі. Трагізм XX століття і цієї конкретної долі відступають. Ми потрапляємо у світ світлий і камерний.

У майстерні Ольги – як у заново знайденій хаті. У цій хаті продовжують жити і українське село, і єврейське містечко, і витончена міська культура з легкою картавинкою пісень Вертинського. Єврейська і українська традиції немов сплелись у казковому та парадоксальному лукомор'ї. Так дійсно могло бути.

• Шимон Редліх. Разом і нарізно в Бережанах. 2-е вид./ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2007. – 289 с.

Ця книга є унікальною спробою автора дослідити події, що відбувалися у Східній Галичині і в його рідному місті Бережанах у період між 1919 і 1945 роками, поглянути на них не лише очима людини, яка ще дитиною пережила страхіття війни і Голокосту, але й очима інших учасників драми – поляків, євреїв, українців і німців. Це не просто ретельне історичне дослідження складних стосунків між етнічними групами, не просто спогади про мирні «янгольські» довоєнні часи, про трагічний період нацистської окупації і звірства енкаведистів під час панування совєтів. Це також пошук людяного й доброго в людині, пошук пояснення того, що робить із неї нелюда.

Автор книги, професор Шимон Редліх, – один з небагатьох євреїв східногалицького міста Бережани, якому вдалося вижити в той страшний час. І сталося це завдяки українській родині Концевичів і польській родині Кодогних. Він знайшов у собі сили повернутися в минуле і розповісти нам про нього.

• Януш Корчак. Дитя людське: Вибрані твори / пер. з пол. – К., ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 536 с.

“Дитя людське” – вибрані твори видатного польського письменника, лікаря і педагога Януша Корчака (1878-1942), які вперше публікуються українською мовою.

З різних за жанрами текстів (трактат, драма, щоденник тощо), зібраних під назвою, наданою укладачем, унаочнюється Корчакова філософія дитиноцентризму, розроблена у жорсткому двадцятому сторіччі. Життя и творчість Януша Корчака – неперевершені скарби світового гуманізму.

• Денис Соболев. RES JUDAICA. Евреи и Европа. Иерусалим—Хайфа, 1996—2006. – Киев: Дух і Літера, 2007. — 400 с.

Книга Дениса Соболева пропонує незвичний підхід до єврейської інтелектуальної історії: вона розглядається не як історія нації чи релігійної групи, а як історія «острівної» цивілізації.

З особливою увагою Соболев розглядає межі цієї цивілізації й точки її дотику з іншими культурами. Кожний з розділів книги присвячено одному з аспектів складної, а часто й трагічної взаємодії єврейської та європейської цивілізацій. Крок за кроком, книга Соболева аналізує ключові моменти єврейсько-європейської інтелектуальної історії: від

історії хазар, поезії ібн Езри та прози ібн Шабтая до текстів Осипа Мандельштама, Вальтера Беньяміна, Жака Дерріди, і, нарешті, сучасного «російського» Ізраїлю.

• **Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. /Пер. з англ. – Л.: Свічадо, 2007. – 478 с.**

Високоякісне поєднання мемуаристики, есеїстики та художньої літератури. Описане життя рабинської родини Львова міжвоєнного періоду, трагедія Голокосту, власний порятунок у резиденції Митрополита Шептицького і в монастирях студитів, служба в польській армії, боротьба за державу Ізраїль, важкий шлях економіста-політолога у США та Японії.

Основа цієї книжки – ідеї та діяльність братів Шептицьких. Автор свідчив про Митрополита Шептицького ще у Римі у 1959 р., співпрацював із постуляцією у процесі беатифікації.

Для істориків, краєзнавців, широкого кола читачів.

• **Jews and Slavs, v. 19. Jews, Ukrainians and Russians. Essays on Intercultural Relations. Jerusalem-Kyiv. ЄВРЕЇ І СЛОВ'ЯНИ, т. 19. Євреї, українці та росіяни. Нариси про міжкультурні взаємини. Єрусалим-Київ / Ред. В. Москович, Л. Фінберг. – К., ТОВ "Задруга", 2008. – 420 с. з іл.**

Збірник складають статті 25-ти авторів із різних країн світу, які звертаються до теми єврейсько-слов'янських взаємин. Статті структуровано по трьох розділах: "Історія євреїв в Україні та Росії", "Євреї в українському та російському мистецтві й літературі", "Єврейський світ в Україні та Росії". Том містить багатий ілюстративний матеріал, що стосується відтворення образу євреїв в українському сакральному мистецтві.

• **Б. Хаймович «ДЕЛО РУК НАШИХ ДЛЯ ПРОСЛАВЛЕНИЯ». Росписи синагоги Бейт Тфила Беньямин в Черновцах: изобразительный язык еврейского мастера /Ред. К. Сигов, Л. Финберг. – К.: Дух і Літера. 2008 – 200 с.**

Розпис синагоги "Бейт Тфіла Беньямін" у Чернівцях – один із рідкісних витворів мистецтва середини XX ст., сповнених справжнім релігійним почуттям. У розписі чернівецької синагоги представлена найширша художня програма зі всіх виявлених у наш час у синагогах Східної Європи. Незважаючи на безліч авторських новацій, цей розпис генетично пов'язаний зі старою середньовічною образотворчою традицією. Художник користується символіко-емблематичною мовою майстрів, які розписували дерев'яні та кам'яні синагоги.

Чернівецькі розписи було б неправильно оцінювати з позицій професійного мистецтва, тоді як вони являють собою феномен чистого релігійного духу, втіленого у пластичних формах. Як будь-який твір фольклору, вони зігріті теплом щирості й безпосередності, якостями, що надзвичайно рідко зустрічаються у витворах професійного європейського мистецтва XX ст.

• **Мартін Бубер. Ґоґ і Маґоґ: роман/пер. з англ. – К.: Дух і Літера. 2007. — 320 с.**

Роман “Ґоґ і Маґоґ” Мартіна Бубера, одного з найоригінальніших та найвідоміших філософів XX ст., незвичний для європейського читача. На перший погляд перед нами вигадана історична хроніка, різновид добре відомого жанру “альтернативної історії”, яка відбувається в хасидських осередках Галичини і Польщі наприкінці XVIII ст. Проте це – перший, найбільш приступний шар змістів, які зчитуються з текстуальної поверхні роману. На читача, який насмілиться відкрити буберівський “магічний детектив”, чекає справжнє інтелектуальне випробування і навіть виклик, адже філософська насиченість тексту, гострота моральних дилем вражає. Книга створювалась чверть століття і була закінчена у 1941 р. Добре відома європейській літературі тема – роль особистості в історії – набуває у Бубера виміру екзистенційної боротьби за справжню цінність людського буття.

• **Світ Зої Лерман. – К.: Дух і Літера, 2008. – 352 с.**

Художниця Зоя Лерман народилася, живе і працює в Києві (Україна). Це книга про її особисту і творчу біографію, складена на основі її власної розповіді та за спогадами й враженнями її друзів та колег з мистецтва.

Живопис та графіка, представлена в книзі, дає можливість судити про творчість Зої Лерман набагато краще, ніж будь-які слова. Зоя Лерман – художник високого поетичного натхнення. Вона володіє унікальним даром передати мовою мистецтва вічні істини добра, любові й краси. Тому її творчість не підлягає дії часу.

Зоя Лерман не має нагород та звань, які дає влада й офіційні державні організації. Вона – художник в найточнішому та єдиному значенні цього слова.

• **Иосиф Островский. Живопись. Художественный альбом. 176 с.: ил./ Сост. Меир Островский. – К.: Дух і Літера. 2008.**

Художній альбом Йосипа Островського, члена Всесвітньої асоціації художників і скульпторів, представляє твори періоду 1970-90-х років,

так званого “єврейського циклу”, в яких панує відтворена із небуття атмосфера єврейського містечка. Художник зумів передати своїм пензлем прості й водночас неймовірно складні для втілення образи. Його герої – містечкові музиканти, ремісники, мудреці з полотнами ТаНаХу та Тори й просто єврейські діти, жінки та старі, в постатях яких відбита вся велич світу людяності й доброти.

**З питань замовлення та
придбання літератури звертатися:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Україна, Київ-70, 04070,
вул. Волоська, 8/5.
Тел./факс: + 38(044) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту
Internet: http://duh-i-litera.kiev.ua

